

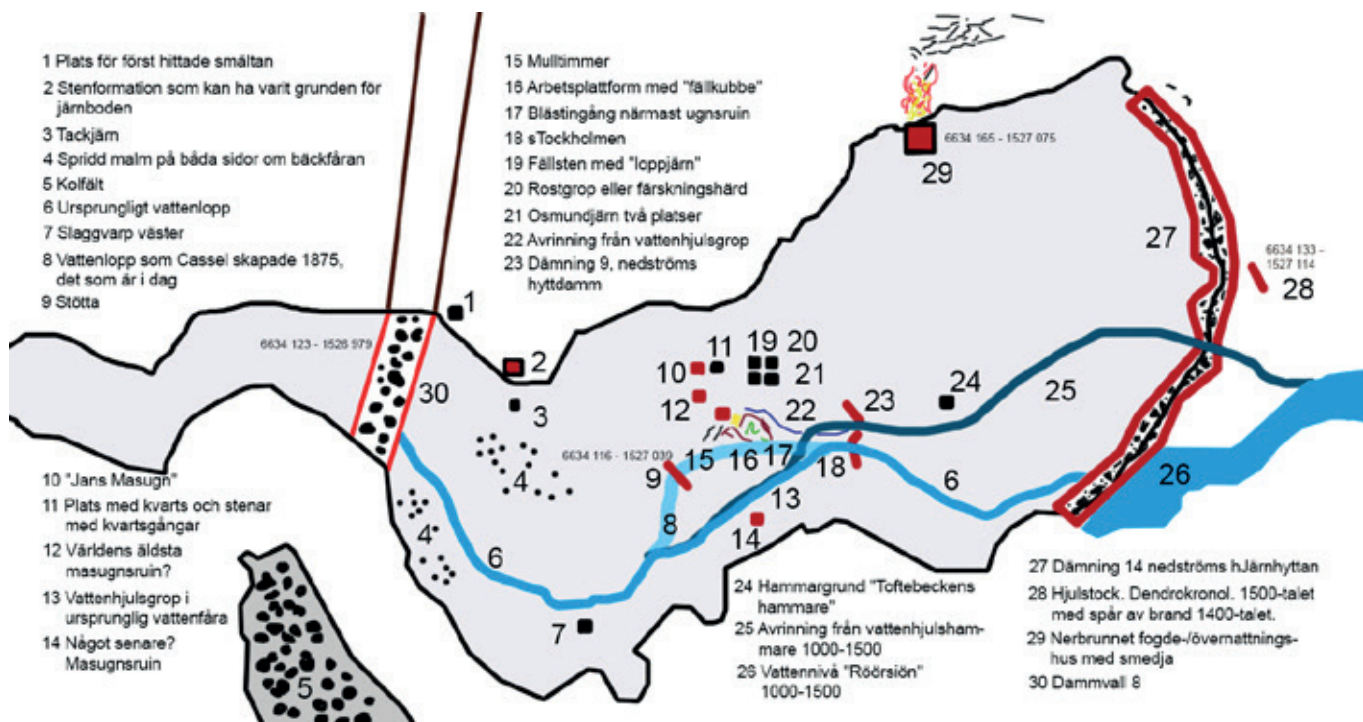
hJärndammar

Ett vikingatida och tidigmedeltida hJärnbärrarland och maktcentrum, med ett stänk av bronsålder, som ingen visste fanns.

*Nedtecknat och berättat av
Rolf Eriksson
som visste att den faktiskt fanns!*

En tänkbar skiss över den medeltida järnframställningsplatsen i Stuntbo (se vidare i ”Dokument till Sockenkartan” Nr. 42, för lägesbeskrivning).

Animation: Rolf Eriksson

Omslagsbild framsida animation Rolf Eriksson

Inkopierade bilder

Sigill Riksarkivet medeltidsbrev SDHK-nr 6338 bilder:

1352 februari 7

Söderbärke

KARL INGEBJÖRNSSON, JOHANNES I KOLBÄCK, JOHANNES, PRÄST I SÖDERBÄRKE, ARVID BENGTTSSON, INGOLF PETERSSON, intygar att de i Söderbärkes kyrka åhört tillkallade sockenmäns vittnesbörd rörande Arnes i Arnebo tredska att erlægga tionde till kyrka och prästerskap.

Utfärdarna beseglar.

Dimbostenen Fläckebo kyrka
Kisthandtag Västmanlands Museum

foto Hans E. Larsson
foto Hans E. Larsson
animering Rolf Eriksson

Presentation.

Då vår vän Rolf i sin sista levnadsmånad kände att krafterna ej räckte fick vi i uppdrag att slutföra den skrift om vattendämningar och medeltida järnframställning som han arbetat med under lång tid. Det blev en inte alldeles lätt uppgift, men lyckligtvis hade Rolf under sin sjukdomstid hunnit avsluta ”brödtexten”. Så det blev i första hand ett bildredigeringsarbete och några «inhugg» där uppenbara skrivfel/felciteringar korrigerats. Rolfs historiska resonemang och dess utformning har vi bemödat oss att inte alls påverka.

Rolf var en eldsjäl i utforskandet av den forna järnframställning som skett vid hans bostadsfastighet och av den därtill knutna vattenföringen uppströms. Han hade i detta arbete god nytta av sina tekniska erfarenheter och fallenhet för detta.

Den av Rolf nedtecknade skriften innehåller många värdefulla iakttagelser.

Således insåg Rolf tidigt att nuvarande Toftsjön i äldre kartmaterial hade ett nordligare läge (alldeles NO Nödåker) och där emottog vatten från Ösjön som sedan fördes vidare ut i Gnällbäcken. Och att denna sjö måste ha torrlagts genom dämning uppströms därom någon gång innan Nödåker tillkom som nybygge i 1600-talets början. Ösjön kom därefter istället att fortsättningsvis tömmas ut i Gnällbäcken via Skennarmossens vattensystem.

Detta och liknande resonemang om våtmarkernas (uppströms Björkbacken) flöden och de därmed sammanhängande dämningmöjligheterna i olika tidsperioder är utförligt undersökt i skriften.

Men allra närmast om hjärtat låg nog de rester av järnframställningsanläggningar som finns vid Rolfs bostadshus invid Gnällbäcken. Hela detta område, som i skriften benämns ”hJärnhyttan”, förefaller ha innehållit två huvudsakliga tidsskeden som tycks ha skiljts åt genom tillkomsten av en dammvall (i skriften benämnd ”dämning 14” eller ”område 27”) vid tiden kring 1590-talet/1600-talets första decennium. Den utrevs till största delen i slutet 1800-talet. Denna dammvall är associerad med tillkomsten av bl.a. sågkvarn som förmodligen behövdes till all byggnation på Axholmen i Fläcksjön vid denna tid. Den damm som därmed skapades hade en omfattande yta och dränkte alla tidigare, lägre liggande, anläggningar. Och det är i dessa lägre liggande igenslammade anläggningsrester som Rolf funnit vad som rimligen är en medeltida järnframställningsanläggning. Ett flertal C-14 dateringar (Kiev) har gjorts och även några dendrokronologiska dateringar (Bertil Israels, Svärdsjö). C-14 dateringarna där ligger i tidsspännat 1200-tal till 1400-tal. Högre upp, ovan sågdammnivån liggande, träkolprover (bl.a. ett slaggineslutet sådant) har C-14 dateringar i tidsskedet 1500-1600 tal.

De ”RW”-anteckningar som nämns i skriften avser datering med testhammarmetoden.

Fläckebo i januari 2018

Jan Carlsäter Hans E Larsson

Innehållsförteckning

3	Presentation	
5	Förord	
6	Inledning	
20	Dämning 2	Nedströms norra delen av Krokossen
30	Dämning 18	Gamla utloppet från Öjesjön
31	Dämning 19	Dammvall söder Öjesjön
32	Dämning 3	Nedströms Klämstorp och Stuntäng
37	Dämning 1	Nedströms Skennaren
52	Dämning 11	Toren
56	Dämning 5	Neströms Stora Bjurdammen
59	Dämning 13	Mellan dämningarna 12 och 5
60	Dämning 12	Mellan Stora och Lilla Bjurdamarna
62	Dämning 4	Nedströms Lilla Tillingen, södra vallen
70	Dämning 6	Nedströms Lilla Bjurdammen (Västertoften)
74	Dämning 7A	Nedströms Stora Toften
75	Dämning 7B	Nedströms Stora Toften
79	Dämning 8	Reglerdamm hJärhyttan
80		hJärnhyttan
83	Område 1:	Plats för första hittade smälta
84	Område 2:	Stenformation som kan ha varit grunden för järnboden
84	Område 3:	Tackjärn
85	Område 4	Spridd malm på båda sidor om bäckfåran
87	Område 5:	Kolfält
88	Område 6:	Ursprungligt vattenlopp
89	Område 7:	Slaggvarp väster
93	Område 8:	Vattenloppet som Cassel skapade 1875
93	Område 9:	Stötta
95	Område 10:	Okänd anläggning "Jans masugn"
95	Område 11:	Plats med kvarts och stenar med kvartsgångar
96	Område 12:	Ev. världens äldsta masugnsruin
102	Område 13:	Vattenhjulsgrop i ursprunglig vattenfåra
102	Område 14:	Något senare? Masugnsruin
103	Område 15:	Mulltimmer
104	Område 16:	Framgrävd arbetsplats i trä tillsammans med <i>fällkubbe</i>
106	Område 17	BlästringWång närmast ugnsruin
108	Område 18:	sTockholmen med lerkärl och grön/brun slaggvarp
109	Område 19:	Fällsten med "loppjärn"
112	Område 20:	Rostgrop eller färskningshärd
112	Område 21:	Osmundjärn, två platser
113	Område 22:	Avrinning från vattenhjulsgrop
113	Område 23:	Dämning 9 nedströms hyttedamm
114	Område 24:	Hammargrund "Toftebäckens hammare"
116	Område 25:	Avrinning från vattenhjulshammare 1000-1500
116	Område 26:	Vattennivå Röörsjön 1000-1500
122	Område 27:	Redovisas under Dämning 14 nedströms hJärnhyttan
122	Område 28:	Hjulstock redovisas tillsammans med 27 Dämning 14
122	Område 29:	Nerbrunnet fogde- eller övernattningshus med smedja
125	Område 30:	Dammvall 8
129		Rökedalsgruvan
135		Kopparhyttan
138	Dämning 14	
140	Dämning 15	Plats för mjölkvarn
144	Dämning 16	Norrbydammen
144	Dämning 17	Bångbodammen
144		Fors hammare ibland benämnd Fårssen
147		Gärsjöbäcken, Sörahl, Sörgårdsbo, Sörsalbo och Öjesjön
154		Månsboborgen

FÖRORD Jan Carlsäter:

Utgjordes basen för Rörbo tidigmedeltida storgård av en vattendriven smälthytta?

“Till en början hade vi endast funnit belägg för smältning av järnmalm i en hytta med tidigaste C14 datering 1500-talet. Men det närbelägna Gruvberget med bly- och kopparhaltiga moränstenar lekte mig i hågen skulle kunna ha brukats för blytillverkning långt dessförinnan (tidigmedeltid). Rörbo verkar ju ha varit en storgård redan under 1300-talet av bevarade handlingar att döma (se nedan!).

Gruvberget uppvisar, fr.a. i dess södra del, ett stort antal “jordstensgruvor” dvs gropar efter bly/koppar-haltiga moränstenar som man enligt min mening upptagit och nedsmält.

Det finns dock även andra tolkningar av dessa gropar, därom redogörs i det följande av Rolf Eriksson. Några “stänk av bronsålder” har jag (JC) inga belägg för men järnåldersgravar och två fornborgar finns i dess (Rörbo) omedelbara närhet.”

Rörbo nämns i bevarade arkivalier första gången år 1336 (Riksarkivet) och ägdes då av Ingebjörn. Hans söner Lars Ingebjörnsson och Karl Ingebjörnsson kom att få framskjutna platser i dåtidens samhällshierarki, bl.a. som fogde över Östra Västmanland resp. över Dala hundare. Lars Ingebjörnsson ärvde Rörbokomplexet men fick en måg i Åkerö (i Södermanland) och Rörbo kom därför att fr.o.m. 1300-talets senare hälft ej bebos annat än periodvis av sina ägare. Sista gången vi har belägg för att Rörbo gamla sätesgård fanns kvar, dvs utgjorde dateringsort för fastighetstransaktion, verkar vara år 1413.

Sentida ättlingar till Lars Ingebjörnsson är riksdrotset Magnus Brahe och hans dotter Ebba Brahe.

Platsen för det medeltida Rörbo är höljt i dunkel. Men en del anvisningar finns dock var man skall söka:

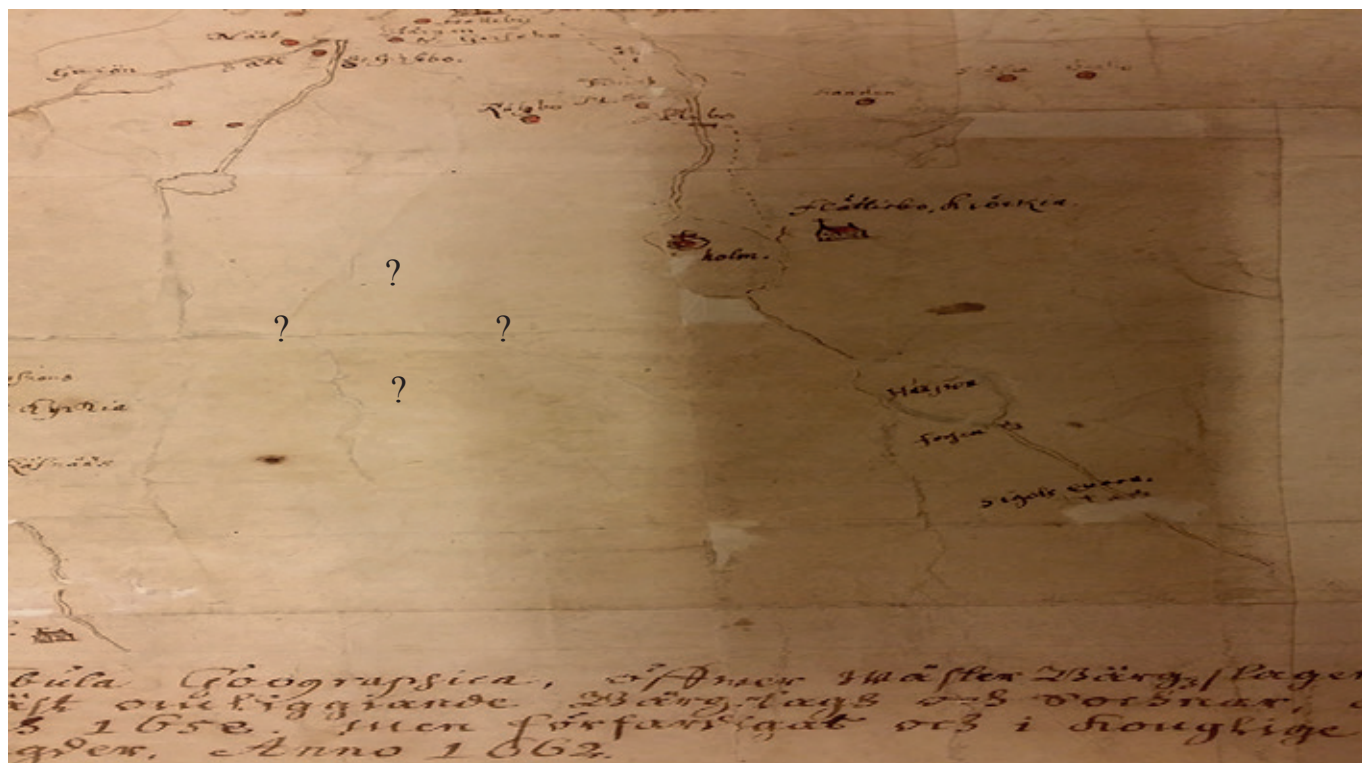
På J Carlsteens karta över Axholm från 1683 (lantmäteriets arkiv) finns på dess baksida en intressant anteckning: ”sätesgården Axholm som medh ett wackert cirat steenhuus uthi Fläckebo siön beläget, skolandes hafwa sitt fundament af Rörbo derest sätesgården stått, hwarefter ännu några rudera synnes, men sedermera worden transporterats till stället där hon nu på holmen ståår.” Man kan ju fundera om dessa ”rudera” syftar på nuvarande Månsboborgen och om detta i så fall är en feltolkning eller en sammanblandning med något annat. Det hade ju gått mera än 250 år sedan Rörbo senast omnämndes i arkiven såsom mötesplats för fastighetstransaktion och ej osannolikt har denna gård rasat samman någon gång under 1400-hundratalets lopp.

En muntlig tradition har omtalat en gammal försvunnen väg som skall ha gått från nuvarande Rörbo ut över sankmarkerna i riktning mot Ersbo och denna väg ska ha hetat ”Dimbovägen”. Det intressanta i sammanhanget är att det gamla Axholmsgravkoret som fanns i Fläckebo kyrka innan ombyggnationen 1798 även har kallats ”Dimbokoret” och den däri

befintliga gravhällen över Margareta från Röre(bo) död 1333 och nu är inmurad i kyrkkorets södra vägg kallats "Dimbostenen". Smälthyttans infrastruktur: Rolf Eriksson har inventerat och kartlagt ett sammanhängande system av sannolika vattendämningar inom ett område som helt sammanfaller med utsträckningen av de marker som av ålder lytt under Rörbo, dvs bort emot Ramnäs- och Västerfärnebo sockengränser. Det verkar ha kunnat finnas förutsättningar för en god reglering av vattenföringen ned till den gemensamma Gnällbäcksströmfåran där vår förmodade hyttplats ligger. Alldeles innan Gnällbäckens utlopp i blötmarkerna runt Månsboborgen och Rörbosjön. Jag ber att få hänvisa till Rolf Erikssons bif. kartläggning över dessa förhållanden."

INLEDNING

Jag börjar med att bygga på Jans titel i förordet: Utgjordes basen för Rörbo tidigmedeltida sätesgård av en vattendriven hJärnhytta och hammare med anor från vikingatid? Fanns ett tidigmedeltida eller till och med vikingatida järnbärrland som ingen visste? Njaa kanske nån visste men precis nu som då inte brydde sej. Jan Carlsäters sökande i arkiven: Bergverksrelationen 1688 (Bergskoll. Huvudarkivet vol B4:1) vad beträffar Västerfärnebo med följande ord: **"Dhe andre i Fernebo Sochn belägne wärk ligga på landet utom Bergzlagen, hwarföre man håller onödigt något om dhem att berätta"**. Och det var inte bara tomma ord, på sin karta förvarad i Riksarkivet **"Tabula Geographica, öfver Wäster Bärzlagen och een part aff omliggande Bärzlags och sochnar, afriitat Anno 1657 och 1658. Men förfärdigat och i Konglige Bärz Collegio Jin lagder Anno 1662"**, har man för säkerhets skull suddat ut hela det här området!

Riksarkivet: "Tabula Geographica, öfver Wäster Bärzlagen och een part aff omliggande Bärzlags och sochnar, afriitat Anno 1657 och 1658. Men förfärdigat och i Konglige Bärz Collegio Jin lagder Anno 1662".

Foto: Rolf Eriksson

På Svanåarkivet karta F2:10 på Skogen vid sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG Fläckebo SWANÅ och KULL 1781 hänvisas till en karta daterad 1719 som har varit två kartor dels över den södra delen Svanå och Kull som finns. Men norra delen Axholm, Skillberg och Fläckebo som innefattar det aktuella området saknas. Likaledes på kartan i Fläckebo kyrka *Charta öfwer FLECKEBO SOCHN Uti NORRBO HAERAD WESTRÅS LAEN och Waestmannland*. I samma anda skriver lantmätare Matthias Hagman följande på kartan: *Att denna Charta är enlig och likatydande med then uti Wäsmanneland Landtmäteri Contior befintlige Chartan belijgen*. Jag har sökt i Lantmäteriets Historiska kartor utan att finna, så den är nog borta. Man kan ju också undra om man jämför de 1600- och 1700-talskartorna varför de som omfattar Västerfärnebo är fulla av hyttor, kvarnar och vattenhjul, men på Lantmäteriets karta Carlsteen dat. 1683 över det här området finns ingenting, om man bortser från Svanå och Fors Hammare som ju verkade i symbios med Norberg och Högfors. I alla fall Stuntbo Sågkvarnen var i drift första halvan av 1600-talet och mjölkvarnen förekommer ju i Kvarnkommissionens protokoll fram till 1714.

Ett antal C14-dateringar har gjorts och alla hamnar i tidsspannet 1181-1600. De äldsta fyra 1181-1322 av vilka de tre tidigaste är direkt kopplade till smält järn d.v.s. järnet har varit flytande och troligen smälts i en masugn med vattendriven bläster. Det fjärde är en träbit, möjligen en stolprot ca. en halv meter ner bland skrotsten i återfylld gruva där ev. järn eller kopparmalm brutits. Vad hände! Har jag trampat nån på tårna när jag gått i Spökskogen intill *bronsåldersgravarna?* söder om Gruvberget där Rövarhövdingen levde enl. ett medie (**här tar vi tillvara all sorts expertis!**). Kanske dog och begravdes han där och kanske hette det en gång Grafberget?

Gruva eller hövdingagrav

Foto: Rolf Eriksson

Eller har jag varit i vägen för de nattliga hästfororna på *Gröna Vägen*. Jag har vördsamt knackat i skålgroparna vid Rökedalsgruvan, Ja till och med lagt i en tiokrona. Och jag har städat och gjort fint på Månsboborgens kultplats eller vikingagrav. Dessutom har jag kollat så det inte ligger nån hund begravnen i vaktgropen. Men man får inte ge upp även om man har makterna emot sej. Så här kommer en historia som börjar snällt med en beskrivning av 19 dammvallar, varav tre troligen kom till på 1600-talet. 2 st. finns dokumenterade till 1870-tal. Två var ”strypningar” för skvaltkvarnar och en fanns inte alls. Och med bättre kartor, en skogsbrand av storlek och förödelse som aldrig tidigare hänt utifrån det vetande och den historieskrivning som har funnits tillgänglig, dök två dammvallar till upp ur askan och elden. Den ena ökade vattenmängden i Öjesjön och den andra flyttade vattnet från Tåfftn Lacus, alias Tåfftsjön eller Täftne till Skennaren och till glädje för nybyggaren Maz och senare soldat Anders Erikson och makan Elisabeth Matsdotter i NöÖåker, som 1631 kunde skörda vad den torrlagda Tåfftn Lacus gav. Och så hette torpet ibland Nyåker alt. Nedåker. De 12 st. övriga tror jag fanns under 1300- och 1400-hundratalet och som betjänade hJärnhyttans masugn, Toftebeckens Hammare och sammanfaller med Rörbo Sätessgårds uppgång med enorm makt och rikedom och till slut förfall. Och då kommer en historia som kanske börjar med gropugnar för järn, koppar och kanske lite silver i bronsålder, fortsätter genom vikingatid, hamnar i tidig medeltid med en maktelit som med kungligt beskydd och ömse-sidigt samarbete utnämndes till väpnare, riddare, drotsar, häradshövdingar, lagmän, fogdar som inte drog sej för nån form av våld, korruption, beskattning både illegal och förlänad för egen vinning. En del initsierade kungarna själva. Allt går igen. På den tiden åkte man (plåtskodd) häst, nu åker man motorcykel. Då kallades dom fogdar, väpnare, riddare eller drotsar. Nu kallas dom torpeder, organiserad brottslighet och motorcykelgäng. En skillnad i nutid att kungligheterna inte ingår.

Tankar och helt oprofessionella analyser utifrån studier av div. kartor samt att till fots följa vattendragen från källsjöarna fram till ev. verksamheter i Stuntbo och Månsbo Hage, enl. karta Svanåarkivet F2:58 daterad 1833, senare troligen sen 1930- tal benämnt Björkbacken.

Jag har tagit hjälp av diverse kartor:

SGU:s strandlinjekarta år -10 000 fram till -500 dvs. AD 1450

Riksarkivets suddade karta Bergskollegie 1657-1662.

Krigsarkivet: Karta Westmannia början 1700-tal, där jag förundras över hur dominerande Gnällbäcken från Öjesjön via Tåfftn Lacus, i sin del av trakten där för övrigt bara Axholm och Norrby är markerade på kartan. Bångbosjön och bäcken vars namn vi inte vet, hakar på nedanför Piparbacken, men har en betydligt svagare framtoning och Bjurbäcken från Tillingesjöarna via Bjurdammarna finns med på en karta först 1781.

Krigsarkivet: Charta öfver WÄSTMANLAND och FIERDHUNDRA (ca 1750) som beskriver samma sak som Westmannia men har utelämnat vattendraget från Bångbosjön.

Krigsarkivet: *Sveriges Topografiska kartor Västmanlands län, generalkartor. Charta öfver Wästerås höfdingedöme. SE/KrA/0400/05A/003 b* dat. 1800 för att visa hur fel det kan bli när man kopierar äldre kartor utan att kontrollera verkligheten. Tåfftn Lacus här kallad Toften med en märklig utformning. **Äntligen ca 300 år efter sin död genom uttorkning fick den heta Toften.**

Charta öfver FLECKEBO SOCHN Uti NORRBO HAERAD WESTRÅS LAEN och Waestmannland fotograferad av Hans E. Larsson och förmedlad av Jan Carlsäter, som även försökt datera kartan, vars original finns i Fläckebo Kyrka. Den är inte daterad men Jan har utifrån boken om svenska lantmätare skrivit följande: *Jag hittade Mattias Hagman. Det står följande om honom: "ingeniör vid kontoret 1734. Examen 1735. I Vestmanland 1755. Afsked 1757". Kartan bör således vara från 1700-talets första hälft, kanske t.o.m. åren 1755-57 då han uppenbarligen fanns i Vestmanland.* Kartan benämns nedan i texten Kyrkkartan Fläckebo Socken ca. 1750. På kartan står också som tidigare nämnts: *Att denna Charta är enlig och likatydande med then uti Wäsmanneland Landtmäteri Contior befintlige Chartan belijgen.* Kartans ursprung är troligen tidigt 1600-tal som den speglar väl.

Och så Svanåarkivets fantastiska kartskatt från den tidigaste daterad 1652 till Skogskartan 1937 som faktiskt av någon anledning finns i Surahammars Bruksarkiv. Specifika kartor refereras till, i de avsnitt där de har används.

Samma gäller Lantmäteriets Historiska kartor där Carlsteens karta ”*Fläckebo Axholm nr 1 Geometrisk avmätning 1683*” med förarbeten ”*Utredning19-FLÅ-12*” väl beskriver området där jag tror Rörbos mäktiga fogdar härskade med oinskränkt makt från minst tidigt 1300-tal, troligtvis tidigare men det söker vi vidare efter.

Generalstabskartorna Sala 1839 och Skinnskatteberg 1841 som visar väldigt väl de områden runt Gnällbäcken och Bjurbäcken som visar sankmark runt bäckarna att sankmarkerna varit vattenfyllda ner till ”fast mark under myrarna.”

Vrenninge Häradsekonomiska karta 1908 -11 och Svanåarkivets karta F2:10 *Afritning på Skogen vid sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG Fläckebo SWANÅ och KULL 1781.* Det bästa med denna kartan är att den beskriver skog som i stort sett inte fanns. Den kartan har också använts för att ge en bild av hur landskapet såg ut på den tid dammarna fanns, samt att kolla så inte ev. dämningar kan ha gjorts för att översila och göda odlad åkermark. Jag kan inte se att detta varit möjligt så när som på två mindre åkerlappar på nordvästra sidan av Västertoften, alternativt namn Lilla Bjurdammen, där ca. hälften av åkrarna skulle ha stått under vatten vid den nivå jag bedömer och tror att dammen haft. Skillnaden är att stora delar av det som var odlingsmark eller dammbottnar 1781 har blivit myr och blötmark i nutid.

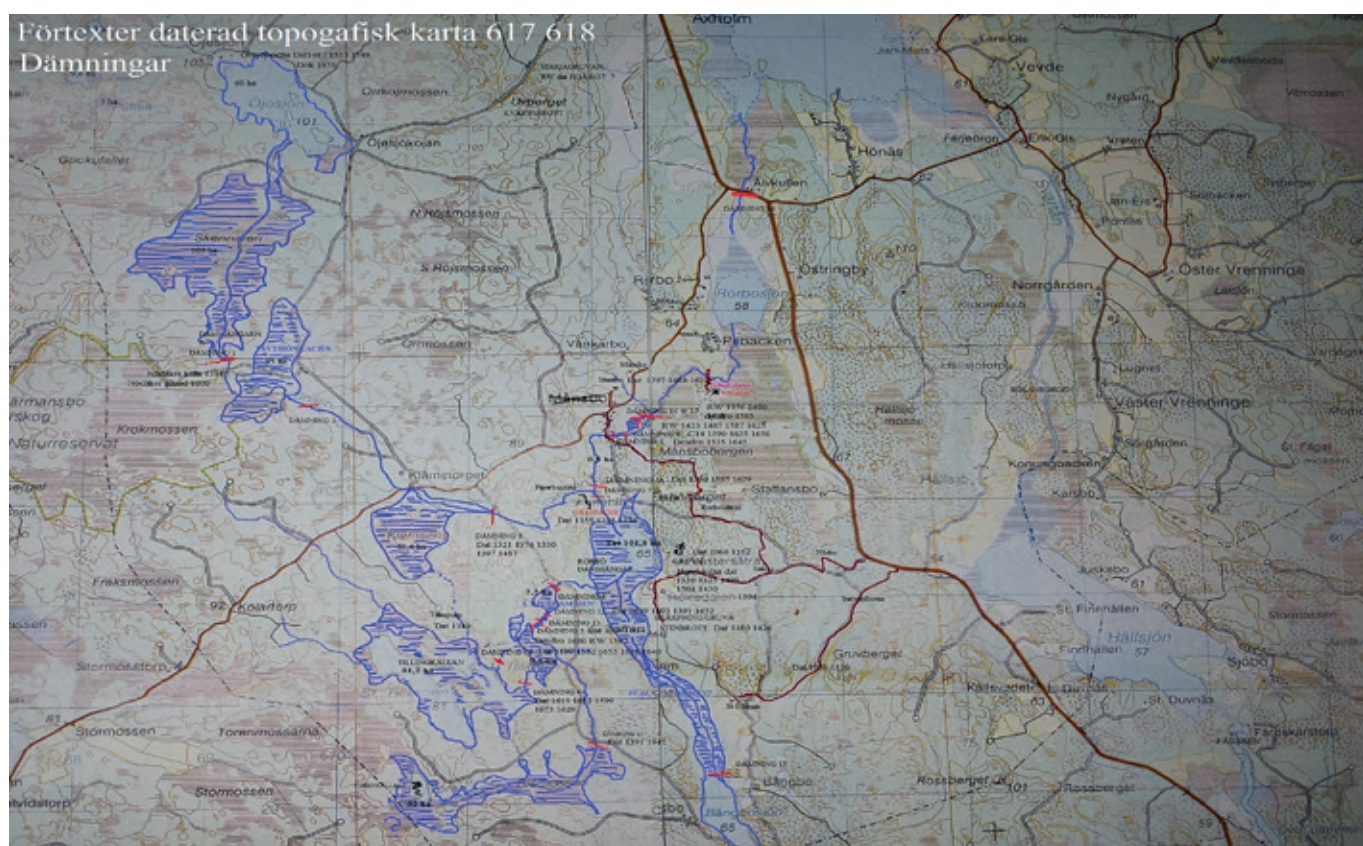
Lantmäteriets Ekonomiska kartan 1963, de blad som berörs där gamla vägar och stigar är väl utmärkta.

Vattensystemet består av två delar. Dels Gnällbäcken med Öjesjön, i folkmun kallad Ösjön. Generalstabskartan: Ösjö och det ska också finnas en äldre benämningar, *Örsjön, Ögiesjön* samt tjärnarna uppströms med omkringliggande myrar St. o L. Galten och Putten som källflöde. De andra delen av vattensystemet är Bjurbäcken med Tillingarna (tilling betyder

tillrinning, avledning etc.) och Toren via Torenmyrarna. Bjurbäcken möter avloppet från Bångbosjön via grävd ränna (ska finnas en vattendom om sänkning från 1950-talet, jag har ej hunnit kolla) till L. Toften (myr idag) och in i St. Toften där de möts. De båda grenarna möts sedan ca. 500 m. uppströms Björkbacken (Stuntbo och Månsbo Hage), Gnällbäcken via *Piparbacken*.

De dämningar som ligger längst bort från Björkbacken (Stuntbo) är i Gnällbäcken dämning 1 nedströms Skennaren fågelvägen 3,5 km. och i Bjurbäcken 2,6 km.

Jag har valt att rita in dämningarna och dammarna på en ihopkopierad karta från terrängkartan del 617 o 618, samt för att få bättre överblick av Svanåarkivets karta F2:10 *Afritning*

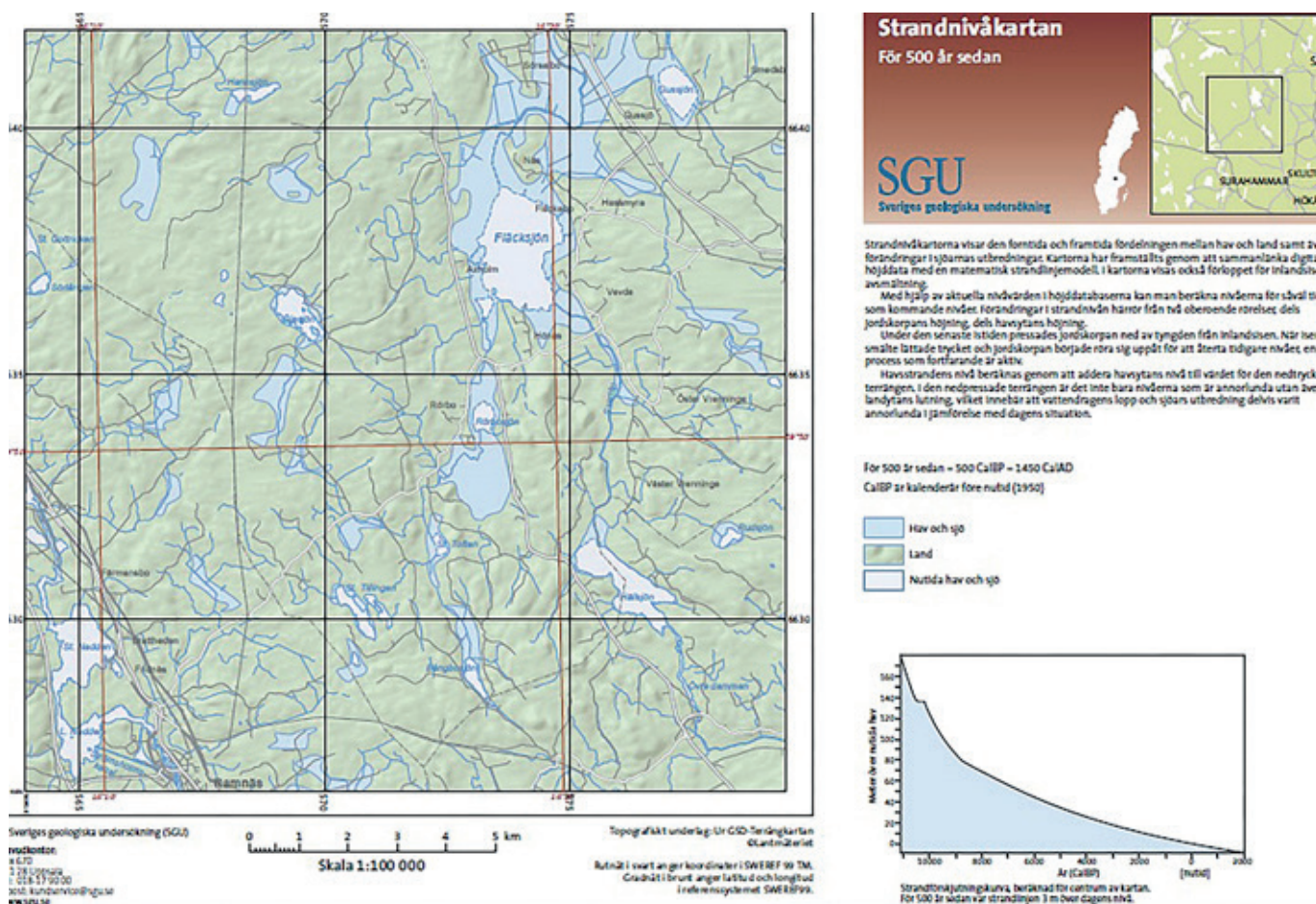
Topografisk karta blad 617, 618

på Skogen vid sätesgårdarne AXHOLM SKILLBERG Fläckebo SVANÅ och KULL 1781. Skogskartan är bra också på det sättet trots att den kallas skogskarta är det väldigt ont om skog och gott om öppna landskap. Ja från en hög tall utan planterad gran omkring skulle man ha utsikt över och se hela dammsystemet. Eller från Månsboborgen och då klarade man sej utan tall!

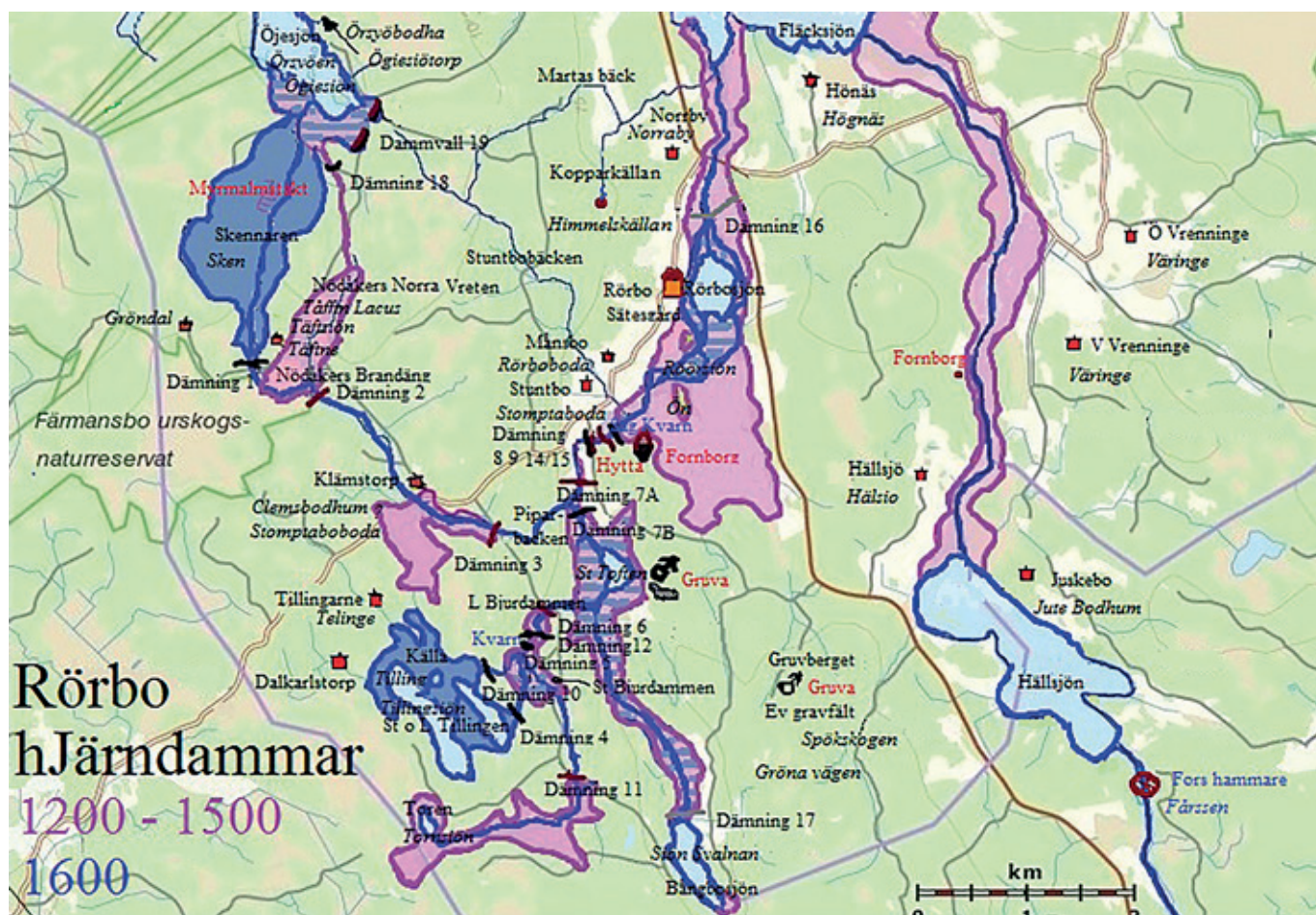
Svanaårkivets Skogskarta F2:10 med både dammar, anläggningar och lite till.

Resultatet blir ganska likt SGU:s strandnivåkarta AD 1450 med något högre nivå på de flesta ställen och en betydligt större vattenvolym i delen Bångbosjön, St. Toften, L. Toften, Västertoften (Lilla Bjurdammen), St. Bjurdammen och Tillingarna.

Rörbo SGU strandnivåkarta - 500 år

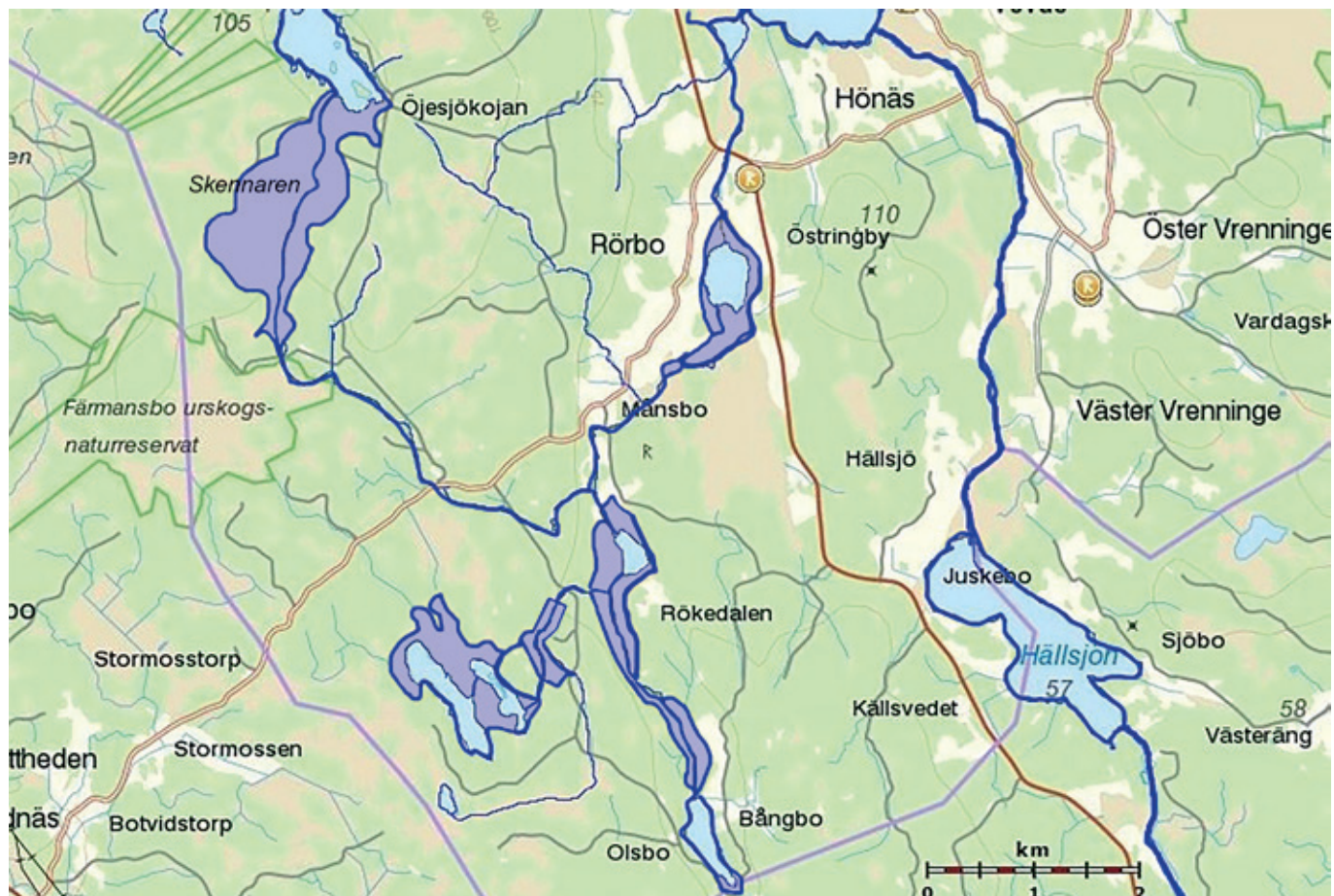
Dammarna har också funnits under tre olika tidsperioder som hänger ihop med tre olika industriperioder. Den tidigaste vad jag fått fram från olika dateringsmetod har än så länge en början i mitten av 1200-talet gäller järnhantering som av ännu okänd anledning tog slut sent 1400-tal eller kan ha hållit på en liten bit in i 1500-tal. Hit hör dammarna, de rosafärgade dammarna och sjöarna: **2** Tåfftn Lacus med Öjesjön ovanför, **3** Stuntäng Klämsäng, **6** Lilla Bjurdammen, **7A** nedströms Piparbacken och Stora Toften som dämmer en sammanhängande damm som sträcker sej ända upp t.o.m. Bångbosjön, **8** uppströms hyttedamm, **9** hyttedammens utlopp med grävd kanal kanske för den stensättning som kan ha varit "Toftebeckens Hammare" **11** Rismossen med Toren. **12** som höjde ravinen mellan Bjurdammarna upp till St. Bjurdammens högsta nivå. Den rosa färgen har också *Röörsiön*, med en storlek och yta som nådde ända fram till fornborgen på Månsboberget och *hJärnhyttan*, fortsätter också genom södra delen av Fläcksjön och vidare via Svartån till Hällsjön och med slutmål Mälaren. I Västmanlands Fornminnesförenings årskrift nr III-IV 1884 som beskriver fornborgen på Månsboberget: "De närmaste trakterna omkring berget, i synnerhet norr- och söderut äro sank och sumpiga, och traditionen talar om en igenvallad segelled som skulle hafva gått hit upp ifrån Mälaren". Detta kan ha varit transportleden för järnet som kanske redan i tidig medeltid eller t.o.m. vikingatid tillverkades i hJärnhyttan! Därför är den rosafärgad här. Se också **hJärnhyttan**.

Dammarna inritade på RAÄ Forsök Sverigekarta

I slutet av 1500-talet när det ”rosa” vattensystemet låg föröft ärvdes Rörbo av Magnus Brahe. Han bestämde sej för att ersätta Rörbos då förödda sätesgård med Axholms slott på Stenhusholmen i Fläcksjön. Till slottsbygget behövdes en hel del sågade varor och troligen var det på så vis Stuntbo Sågkvarn kom till nån gång runt sekelskiftet 1500 – 1600-talet strax nedströms hJärnhyttan som då dränktes av den såg och kvarndamm som fyllde hela ravinen från vägbron i Björkbacken till dammvall 14/15. Och Ebba Brahe hängde på med en skvaltkvarn nedanför sågen. Och under alltihopa plus ett par dm. slam och dy sover den konserverade hJärnhyttan sin törnrosasömn och har gjort så i drygt 400 år. Båda anläggningarna finns historiskt dokumenterade. Sågen i De la Gardie samlingarna. Här några axplock förmedlade av Jan Carlsäter: 1629 *Redovisas lön till Lasse i Stontebo ”for dhet han er snidkare och sågare”*, 1633 *Nämns ”Erik i Stuntebo, gårdens snickare”*, 1647 *Omtalas att det vid ”Stuntbo sågkvarn” är tillsågat 21 st stockar*. Och så Ebba som utnyttjade samma kraft förmedlats från Kvarnkommisionen av Jan Carlsäter igen: *Qvarnkommisionens rannsaktionsprotokoll 1697 rörande Stuntebo: “§ 11. Än ransakades om Axholms skwalteqvarn wed namn Stuntebo om 1 par stenar, hwilke för några och 40 åhr sedan wed pass är opsatt af grefwinnan sahl. högwällborne fru Ebba Brahe med frälsefriheet, och nu possideras af grefwinnan högwällborne fru Beata Elisabet Kiöningsmark. Är brukl. om höst och wår och mahles allenast till gårdens behof, och under stundom till dess torpare och bönders hielp, samt kyrkioherden och andra bönder uti Fläckebo. Gifwandes möllnaren Niels Andersson åhrl. arrende 4 tunnor spannemåhl som dess contract innehåller, men uthaf detta fins hon mycket praejudicera de andre odallqvarnarne.”*

Till detta behövdes vattenkraft och eftersom de gamla dammarna låg till största delen förödda behövdes nya och det var då de blåa kom till: **1** för att höja Öjesjön tillsammans med Skennaren, **4** och **10** för att skapa Tillingsjön, vid den tiden en sjö, **14/15** såg o kvarndamm som lade hJärnhyttan under sej, **18** som proppade inloppet till Täfftn Lacus och därigenom kunde det stora vattenmagasinet Öjesjön tillsammans med Skennaren bildas.

hJärndammar 1600 på RAÄ fornsök Sverige.

Damm 7 har funnits på både 1200 -1500-talen då den begränsades av 7A och 7B på 1600-talet och senare. Svanåarkivets kartor F2:78 1833 och F2:55 tidigt 1900-tal...

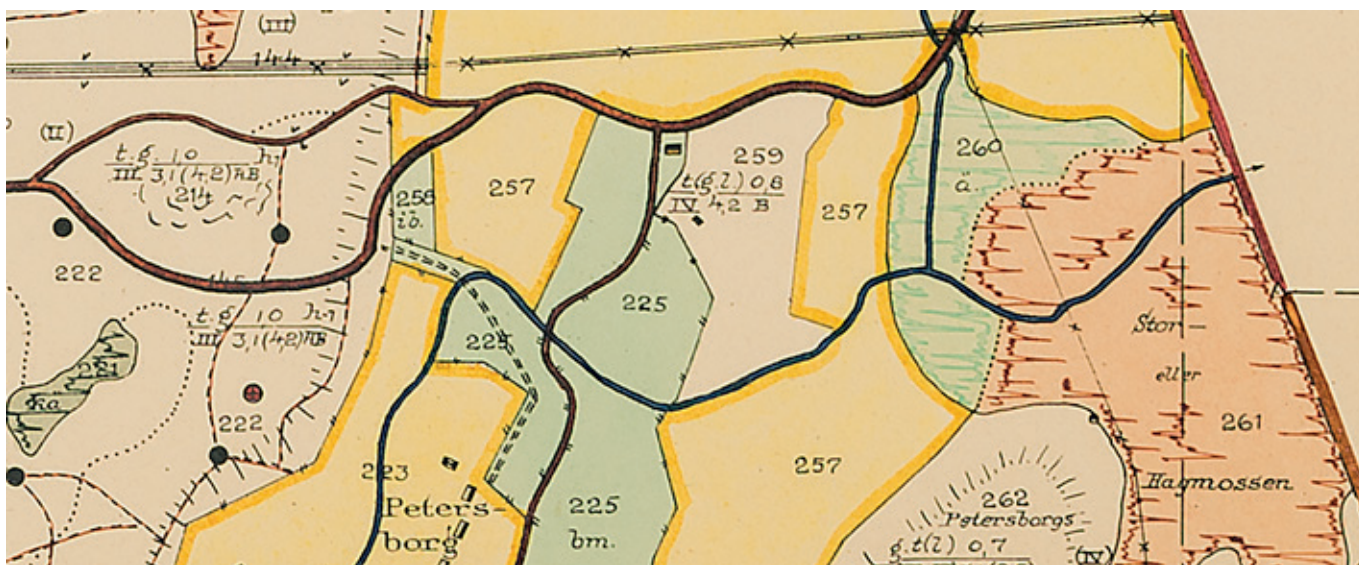

Del av karta F2:78 1833 Svanåarkivet

Utklipp ur Svanåarkivets karta F2:55 tidigt 1900-tal.

...markerar att såg-kvarndamm fortfarande finns, men Block 4 Svanå Skogar 1924 är den borta.

Utklipp Svanåarkivets karta Svanå skogar block IV, 1924.

Att dammarna funnits bekräftas av Fritz Andersson i boken "Svanå bruks historia" kapitel Vattenfrågan, men inte när: P A Cassel brukspatron 1870-1880 Vattenbristen vid Svanå var ett ständigt bekymmer och årligen måste av denna anledning smidet ligga nere längre och kortare tider, vilket orsakade att leveranstider ej kunde hållas och missnöje bland brukets smeder. Det hände ibland under torrår, att driften vid bruket fick ligga nere närmare ett halvår. För att erhålla jämnare vattentillgång, särskilt då Hällsjö hålldamm måste hållas öppen, upprensades utloppen vid Öjesjön, Tillingarna, Bångbosjön och Toftsjöarna. De gamla fördämningarna sattes åter i brukbart skick, och nya uppfördes. Det visade sej

emellertid att varken, upprensningarna eller oppdämningen av Hörendesjön, hade åsyftad verkan, genom de långa sträckor efter sankmarker, som vattnet hade att rinna fram blev förlusterna avsevärda.

Med de gamla anläggningarna menas nog i det här fallet de ovannämnda ”blå”.

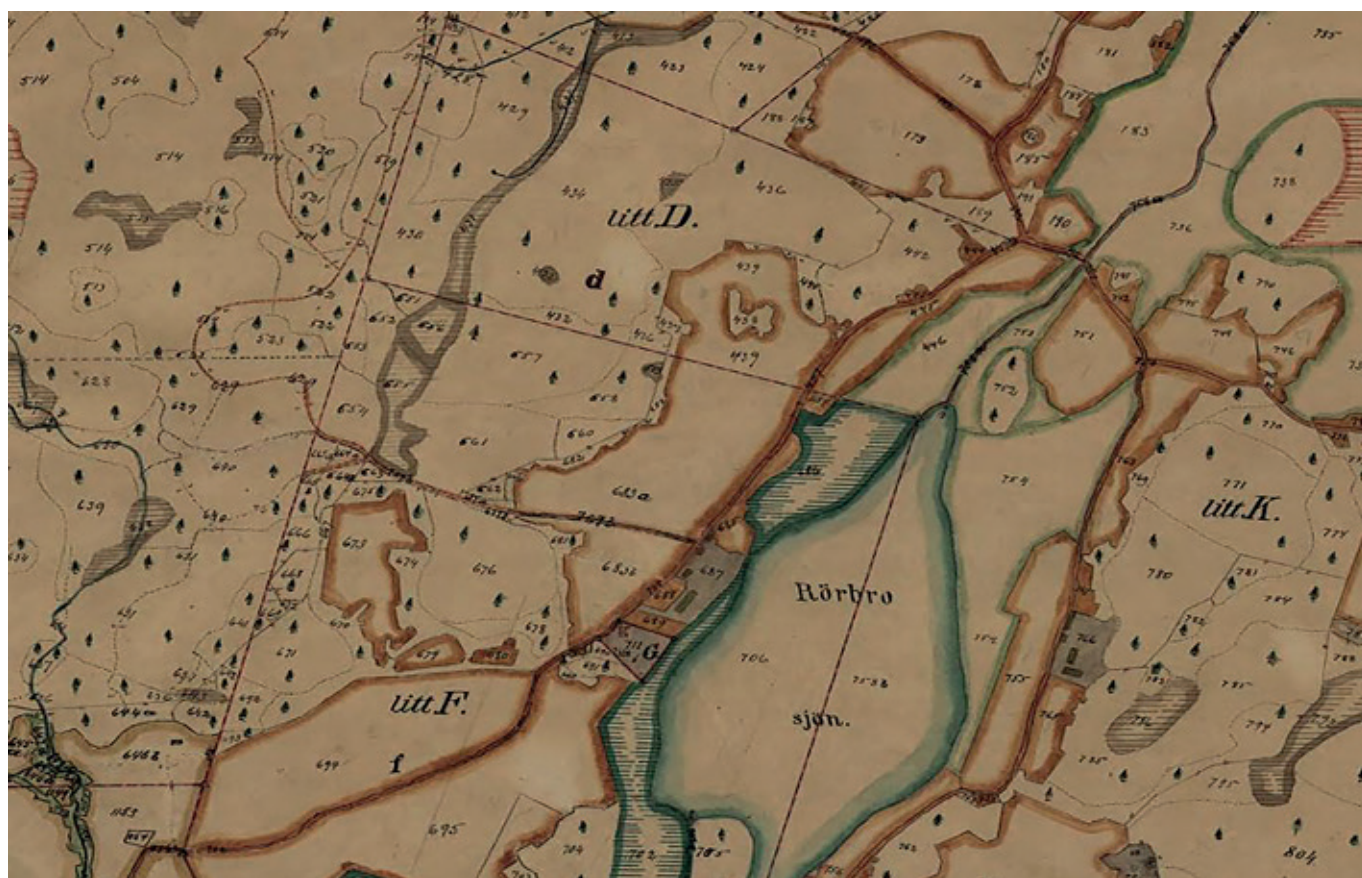
Däremot nedanstående kommentar som jag har varit slarvig med referensen men tror den kommer från Fritz Andersson i samband med protokoll i Svanåarkivet?

I samband med att Forssen hamnade under Sigulsqvarns Bruk påbörjades byggandet av Hålldammen nedanför Hällsjön vilket var början på sjösänkandet av sjösystemet från Fläcksjön, Rörbosjön och vidare upp mot de gamla dammanläggningarna.

Hålldammen började byggas 1676. **Var de gamla anläggningarna gamla redan då?**

”De gamla fördämningarna sattes åter i brukbart skick, och nya uppfördes.”

De nya som uppfördes blev då tredje generationen och var, 16 Norrbydammen som man så sent som vid laga skiftet kunde se spåren efter på Lantmäteriets historiska karta 19-FLÄ-94 1912...

Urklipp Lantmäteriet Historiska kartor 19-FLÄ-94 1912.

...och 17 Bångbodammen som fortfarande finns.

Bångbodammen

Foto: Rolf Eriksson

Hela dammsystemets vattendrag har ett mycket järnhaltigt bottenystem som består av ca. 20% magnetiskt järngrus kan tillsammans med myrmalm och rödjord ha varit råvara för de tidigaste blästugnarna i området som så småningom omkring år 1250 kan ha ersatts av en eller flera masugnar. För att vid en vattendriven blästugn tillverka en lupp vartannat dygn eller om man hade en parugn med gemensam bälg kanske produktionen blev en lupp om dygnet. Då förbrukades inte så mycket vatten. Annat var det med masugnen som eldades till en betydligt högre temperatur och blåstes tre gånger om dygnet. **Då behövde man det ”Rosa dammsystemet” att hämta kraft ur. (se sidan 11!).**

I Bjurbäcken ovanför St. Bjurdammen finns flera grävda? rännor med i början ganska högt fall för att sedan plana ut mot en vall där vattnet blir stillastående, järnet sjunker till botten och ytvattnet tar sej i sakta mak över vallen och rinner in i St. Bjurdammen. Var det en efterföljare till Gyllene Skinet-metoden eller en föregångare till modern flotation?

hJärnfälla?

Foto: Hans E. Larsson

Prov har tagits i hela bäcksystemet och även i Öjesjön utifrån att äldre handlingar ska ha kallats Örsyen och även Ögiesjön. Från ögie till gamla ordet örchie = sjömalm är inte steget så långt med den stavning som användes på den tiden. Ordet sken är ett gammalt ord för liten malmklump. Fortfarande i Svanå Bruks dagsverksrapporter från slutet 1800-talet kallas torvmossen nedströms Öjesjön för Skenan. I boken BERGSLAGENS GRUVSPRÅK av ERIK HOLMKVIST (utgiven 1941) kan på sidan 62 läsas: "*Sken = liten malmklump (i fast berg)*". Boken speglar språket i Bergslagen. Jan Carlsäters (bokens ägare) kommentar: "*Om "sken" betecknat malmklump i fast berg kan man väl också tänka sig att lokala dialektvarianter även menat sjömalm/myrmalm? Men samtidigt vet vi ju också att vi vid Skennaren har en liten skärpning i fast berg (den som är antecknad i fornminnesregistret)!"*

*Gustavsberg E. Johansson mars 1900: Forat från **Skenan** och Ugns mossen 28 slipers.*

Fallhöjden förbi Stuntbo och Månsbo Hage idag 7 m. Vid fyllt vattensystem från Bångbo-sjön fram till dämning 8 kan höjden varit ca. 9 m. Tillingsjöarna till dämning 7 nedströms St. Toften 16 m. Öjesjön till dämning 7 nedströms St. Toften 36 m. till största delen vid Piparbacken. Den totala uppdämda och ursprungliga ytan inklusive de tre källsjöarna Torren, Bångbo- och Öjesjön med de små uppströms tjärnarna St. och L. Galten samt Putten, tillsammans med de övriga vattenmagasinen som troligen är konstgjorda är ca. 525 ha. exklusive alla tillrinnande moss- och myrmarken. Salbergets första dämningar som utfördes vid 1500-talets början innehöll dammar och naturliga sjöar totalt ca. 700 ha. också exkl. tillrinnande moss- och myrmarker.

Var fick Salbergets dammbyggare sina ritningar eller information och dammbyggare ifrån? De var ju också ganska tidigt ute. Ja faktiskt minst ca. 10 år innan gruvan fanns!

Vid den andra utbyggnaden ca. 1600 då fanns i alla fall både gruva och hytta, storhetstiden var dessutom förbi. Här var man alltså för sent ute. Allting jämnar ut sej. Men nu fanns i alla fall hjälp att få.

Vidare enl. Sala gruvas historia Petrus Norberg: *Karl IX reparerade dammarna 1603 och lät året därpå uppdämma Mygge- och Myresjöarna, den förra i Västerfärnebo och den senare i Möklinta, för att förstärka vattentillgången i Silverköparen. **I november 1604 erhöll befallningsmannen över Bergslagen Lasse Christiansson befallning att låta bönderna i Fläckebo och Harakers socknar uppföra dammar vid nämnda sjöar som då troligen var större än nu. Man kunde då få stor vattenreservoar från de vidsträckta kärrmarkerna runt omkring.***

Carl A:son Sege: Bidrag till kännedom om Sala Silververks Vattenkraft anläggningar: *Under tiden som vattenkonsten vid gruvan förbättrades utökades vattensystemet. År 1604 uppdämndes Myggsjön i V. Färnebo socken, och dammbyggnaden här utfördes av **sockenmännen.***

Assar Jansson "En bok om Sala Socken": *Gruvbyn intresserade Karl IX och han arbetade energiskt för att stegra gruvdriften. **Samma hänsynslöshet som utmärkte de åtgärder, som vidtogs för att trygga vattenkraftförsörjningen, kännetecknar också de anstalter, som vidtas för att säkra tillgången på arbetskraft och dragare.***

Eftersom Lasse Christiansson, konungens befallningsman över Dalarnas och Västmanlands Bergslag, var hertig Karls elakaste ”torped” (Hertig Karl var heller inte den som lade fingrarna emellan) kan man förmoda att det var viktigt att få dit rätt kunnande. Ovanstående handlar om Sala Silvergruvas andra utbyggnad. Sjöarna låg ganska långt norrut i förhållande till Fläckebo och Haraker (22 resp 30 km fågelvägen från Stuntbo - Månsbo Hage som var navet i verksamheten här) handplockade man folk med rätt ”CV” efter dämning av *Tillingesiön*, dammvall 4 och 10 samt det magasin med dammvall 1 som begränsning och bestod av Öjesjön och Skennaren med mellanliggande våtmarker. Dessa vattenmagasin kom nog till på order av Magnus Brahe som ju stod vasasönerna nära.

I beskrivningarna nedan är dammarna numrerade i den ordning de hittades i naturen, på kartor och i arkiven, därför den omkastade och något förbryllande ordning dammarna presenteras nedan.

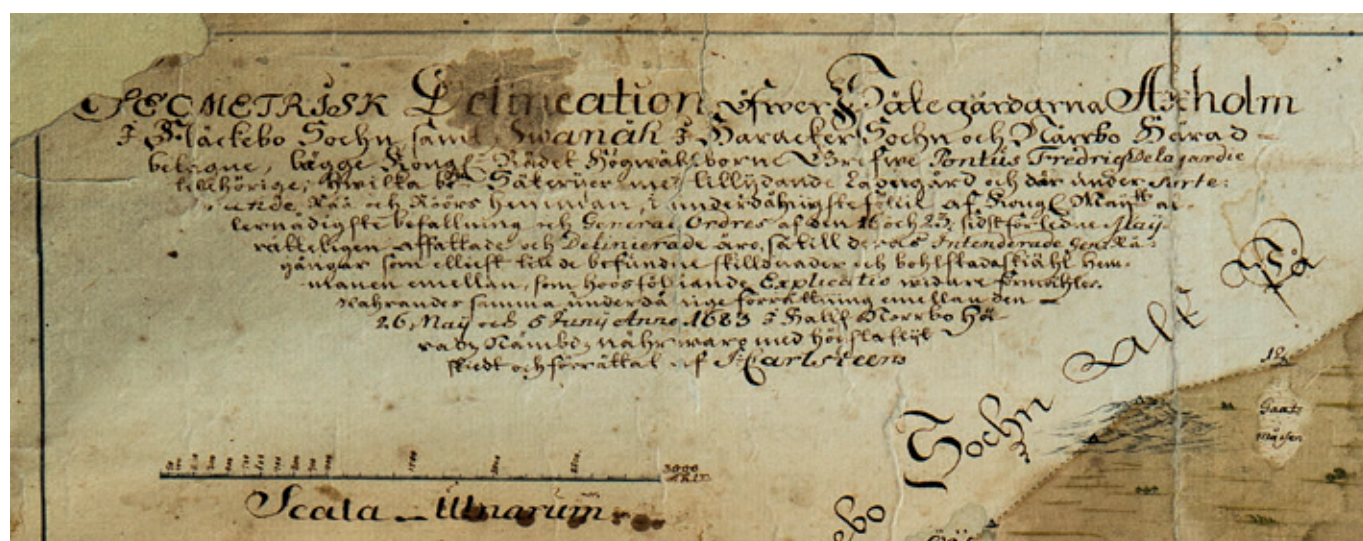
Dämningar Gnällbäcken 1200- 1500 "rosa".

Dämning 2 Nedströms norra delen av Krokmossen.

Koordinater: SWEREF 99, E569588 N6633073

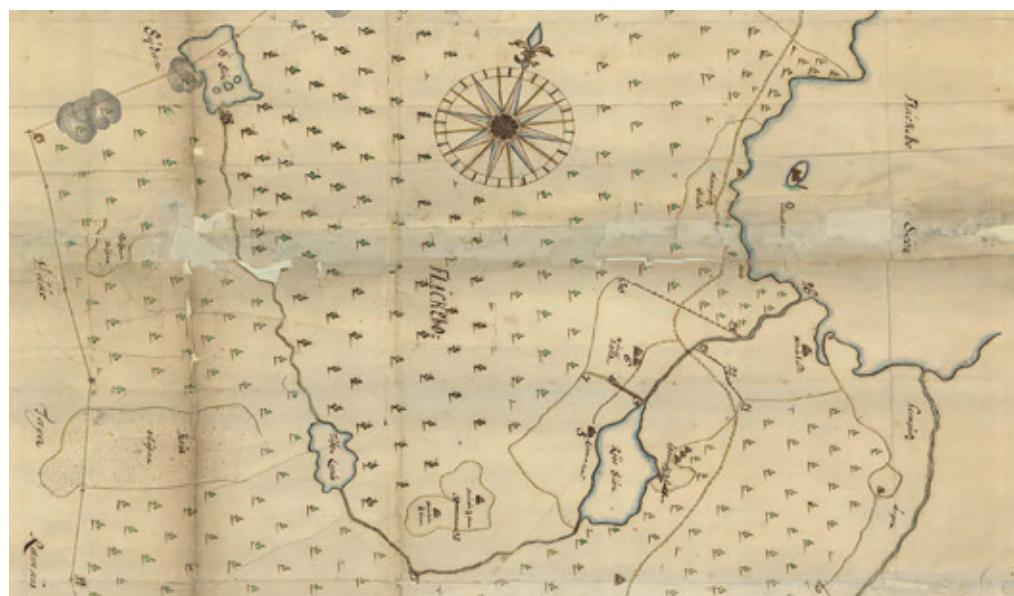
Vattenyta: Täfftn Lacus 45 ha. Som kom och försvann, men när?

Här finns möjlighet att mycket enkelt dämna och höja i alla fall östra delen av Krokmossen 0-1m. Bäckfåran är djupt nedskuren i marken bestående av kompakt morän. Har inte hittat några andra synliga tecken på dämning annat än en svag höjning av marknivån på båda sidor.

Svanåarkivet, karthuvud från Carlsteens karta Axholm 1683.

På Carlsteens karta visas delar av Krokmossen som en sjö benämnd *Täfftn Lacus*.

Carlsteens karta 1683 Axholm Lantmäteriets Historiska kartor.

På kartan i Fläckebo kyrka kallas den Täftne,

Karta över Fläckebo socken

Foto: Hans E. Larsson

och på kartan Westmannia kallas den Täfftsjön.

Krigsarkivet Westmannia ca. 1700

På kartan Charta öfver Westmanland och Fierrdhundra dat. ca. 1750 finns norra delen av Krokmossen tillsammans med den åkermark som redovisas på Svanåarkivets detaljkarta ”**CHARTA och BESKRIFNING öfwer NÖÅKER Dagsverkstorp under AXHOLM i Fläckebo Socken Avfattat i Juli månad 1772**” som sjö men utan namn.

Krigsarkivet Charta öfver Westmanland och Fierdhundra ca. 1750.

Alla ovanstående kartor visar vattenmagasinet ovanför dammvall 2 och nedanför dämning 18. Kartorna visar också att vattnet rinner från Öjesjön till Täfftin Lacus alias Täftsiön, Täftne utan att passera Skennaren. På Carlsteens karta Axholm 1683 ligger Skennaren en bit väster om bäcken och benämns *Skennan*.

Svanåarkivet karta F2:53
Nödåker 1772

Karttext CHARTA och BESKRIFNING öfwer NÖÅKER med kommentarer:

Tomter (Tofter ”lilla” 1 och halva 4 var det enda som stack upp över vattenytan vid hög vårnivå. Resten av 1 tillsammans med 2,3,4,5 och delar av 6 kunde kanske odlas på försommaren när vattnet hade förbrukats i hJärnhytan. Och så drog man nytta av översilningen. Fast det visste man nog inte då).

1 Mann och ladugårdsplatsen med behörig åbyggnad inneholla 5 kappland

2 Kryddtäppor, 2 små vid husen 1 kappland

3 Kåhltäppa i wreten innehåller 1 kappland

4 Norra tomt tunnlanden, stenig hårdvall 21 ¼ kappland

5 Södra tomten, stenig slogtomt 10 ¾ kappland

Åker

6 Norra wreten sand och grusjord i norra ändan nyupptagen åker - 3 tunnland 6 kappland

7 Södra wreten samma slags jord hwr står ingen ?görning ?grävning? 2 åhr 3 tunnland 6 kappland

Äng

6 Lindor renar och stenig hårdvall i norra wreten inneholla 2 tunnland 12 kappland

7 Södra wreten sammaledes, och bägge bärgas hwart annat åhr 1 tunnland 4 kappland

8 storslätten flat myrwalls äng något biörkbuskig i norra ändan. 16 tunnland 16 kappland

9 Brandängen flat myrwalls slog med något hårdvall i bäckbreddarna inneholler 10 tunnland 29 kappland (Svedjade man?)

10 Giöhlmassen sanck och gles gräsmossa full med djupa giöhlar emellan hwitmostofworna. 4 tunnland 12 kappland (Del av dämning 1.)

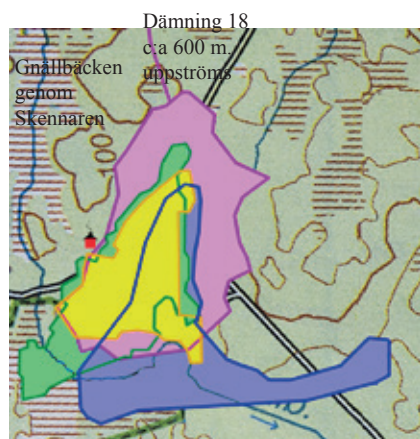
11 Dammåsen flat myrwalls slog något sanck mittpå, men wallad i bräddarna och längs efter bäcken gräsrikast- 4 tunnland 2 kappland (Del av dämning 1.)

Summa 47 tunnland 4 kappland

Årliga dagswärken 106 Utsädet – 3 tumnnor 6 kappar?

Bärgas ungefärlig 30 sommarslagd Hö

Efter ytterligare studier av SGU strandlinjekarta – 500 år, mätningar på karta F2:78 dat. 1833-36 samt nutida enirokarta, studier av marknivå så kan det konstateras att den gamla och mycket grunda (markerat även på kartan Wesmannia) sjön alt. dammen *Tåfftn Lacus* stämmer nästan helt överens med torpet Nödåkers östra del av åkermarken.

Grundkarta: Terrängkartan 617 Hallstahammar

Tåfftn Lacus Tåfftsjön Tåftne 1200-1500

SGU Strandnivåkarta - 500 år AD 1450

Svanåarkivet karta F2:53 1772 Nödåkers odlingsmark

Svanåarkivet karta F3:27 Bl 2 - 1924 Nödåkers åkermark

Jan Carlsäter: 1) I Älvsborgs lösen 1618, restuppbörden 6:e termin antecknas sist i längden nedanstående ”nybyggare”:

Maz (Mats) i Nödhåcker (varför ej Nyåker?)

I mantalslängd 1635 omtalas Anders och hustrun Elisabeth Matsdotter i “Nööåker”.

I kvarntullslängd 1637 nämns bland soldaterna i socknen Anders Eriksson i Nööåker.

Nödåker ej nämnt i Älvsborgs lösen 1571 som ju är ganska utförlig.

Kan också berätta att jag såg att Nödåkertorpet i en kvarntullslängd 1626 stavades “Neåker” (dvs. Nedåker; syftande på lågt liggande?). (Mats i Neåker).

Råkade se i 1680-talets mantalslängder (åtminstone 1681-88) att Nödåker då stavades “Nyåker”.

Alternativa äldre namn på Nödåker är Neåker Nyåker.

Jan Carlsäter igen: *Detta kunde ju stämma ganska bra med din teori om Nödåker!?*

I den gamla Fläckebodialekten blev ofta ett “y” ---> “ö”. T.ex. “körka” i stället för kyrka. Så varför inte??

Alla som tycker att mina teorier stämmer har naturligtvis rätt!

Jo jag har funderat på det Jan skrev om Neåker, men jag får det inte att gå ihop varken geografiskt eller "höjd över havet" Sjön/dammen låg ju teoretiskt nedströms mangårdsbyggnaderna och vid full damm var vattenytan i höjd med den byggnad byggd i fyrkant intill "5 tomt" på detaljkartan. Kan det vara så att det var Örsyöbodha som Jan Carlsäter hittat uppgifter om 1458 som kan ha sysslat med nån form av bergshantering, var land bo eller utgård under Rörbo? (ör, "örchie", örchen, sken, 100 järn, anläggningen (vad det nu är) Nö(e)åker låg ju nedströms, nedanför och kanske under Örsyöbodha? En pikant uppgift är att på häradsekonomska kartan Seglingsberg 1905-11, där både Öjesjön, Krokmossen och Nedåker finns med, stavas med e som är överstruket och ett ö är inskrivet ovanför. Jag har ju både sagt och skrivit att Gnällbäcken dominerar de äldsta kartorna. Nu måste jag nog säga att Öjesjön, Öösjön, Osjön, Ösiö, Ögesiön och Örsyöen dominerar *Gnellbecken!* Men än så länge tror jag nog att *täfft* i meningen täppt, stopp, slut osv är den ”*rätta vägen*” att gå vidare med, som jag i och för sej aldrig har hittat förut.

På denna karta och även på 1683 års karta har Täfftsjön (dämning 2) latinskt namn Täfftn Lacus. Kan det vara så att den dämades och döptes under den tid de lärde (högfärdiga) pratade latin. Skrev latin verkade de enligt medeltidsbreven göra ca. de första 75 åren av 1300-talet. Och nån drog ur pluggen som jag tror drygt 100 år innan Anders och hustrun Elisabeth Matsdotter i “Nööåker” flyttade in. Sjöns norra delar stämmer nästan exakt med Nööåkers jordbruksmark enl. kartan Svanå skogar dat. 1924. Västra strandlinjen låg precis där trappan upp till den fortfarande välbevarade husgrunden för bostadshuset. Torpet var nog ganska välbeställt då man kan se på kvarvarande grunden att huset har byggts till. Enl. skrönerna när det rådde svält kunde man alltid få hjälp i Nööåker. Den gamla dammbotten gav alltid bra skördar. Södra delen av Täfftn Lacus bestod av en liten del av norra Krokmossen (Kråkmässen enl. gamla kartor) där Gnällbäcken numera rinner genom mossen. På SGU.s

strandnivåkarta visas också en vattenyta som i mångt och mycket stämmer väl överens med både Nödåkers odlingsmark, Täfftsjön och Täfftn Lacus.

Dvs. dämningen raserades troligen runt ca. 1500, kanske tidigare? Men när byggdes den? En RW-datering på en av stenarna i brunnen visar 1344. Flera dateringar på husgrund nära Täfftn Lacus undre hörnsten 1237 ovanpå 1672, långsida utåt med borrhål 1328, inåt 1249 uppåt mot botterstocken 1501.

Dessa dateringar skulle ju kunna tyda på att det bodde människor här långt innan Maz familjen Eriksson/Matsdotter fanns i kvarntullslängden.

På karta Svanåarkivet Svanå skogar 1924 från skogsvårdskarta Block 4 Svanå Bruks Skogar inom Fläckebo Socken dat. 1924 kan man se det grävda dräneringsdike som kanske blev slutet för *Täfftn Lacus*. Om inte så blev det i så fall slutet på Nödåkers feta åkermark där planterade granarna numera frodas. På kartbilden, just där diket och Gnällbäcken rinner ihop syns nånting som skulle kunna vara rester efter dämning eller nivåreglering av *Täfftn Lacus*. Vem drog ur pluggen och när?

Ordet toft finns med i ett medeltidsbrev SDHK-nr: 41529 Utfärdat: 1497, Köpenhamn. tofte SDHK-nr: 18618 Utfärdat: 1415, Helsingborg. Toften SDHK-nr: 41541 Utfärdat: 14981020, Lund. Ordet toft är gammalt och verkar ha invandrat söderifrån liksom släkten Svarte Skåning genom ingifte från 1433 ärvde Rörbo Sätesgård som ägde tills Peder Magnusson Brahe ursprungligen av en dansk släkt gjorde samma sak 1481 (efter Jan Carlsäters bokRÖRBO-AXHOLM) Under 1500-talet hittades inga medeltidsbrev med orden toft, tofte, toften!

Uppgifter nedan framtagna av Stenåke Pettersson:

TOFT toft □ *t*, *sbst.* ², *r. l. m.*; *best.* *-en*; *pl.* *-er*. (*tioft* 1712 . *toft* 1712 osv.)

[*fsv.* *toft*, *topt*; *jfr sv. dial.* *toft*; *jfr d.* *toft*, *nor.* *tuft*, *fvn.* *topt*, *tuft*, *tuft*; *etymologiskt identiskt med TOMT*

] (numera bl. i skildring av ä. förh.) i södra Sv.: intill gård närbelägen (inhägnad) åker l. ängsmark; äv. om (avgränsat o. ofta inhägnat) markområde som inrymmer hus o. (köks) trädgård, gårdstomt. Toft . . (dvs.) byggnings tomt. item **üngemark som är bewuxen med snarr och rjs.** SPEGEL 519 (1712). Toften . . är den närmast gården belägna åker; merendels alltid den fetaste och bäst götslade jord. MeddNordM 1897, s. 74 (1824). Den till toften hörande toften utgjordes af till köksväxtodling förbehållen mark. NORLIND AllmogL 125 (1912). **Jorden, närmast gården, kallades tofterna, och den övriga jorden, som hörde till byn, delades i vångarna och utmarkerna.** SkånHembFÅb . 1955, s. 48. SvD 2/5 2000 s. 30. Ssgr

Ordet tomt enl. ovan synonymt med toft finns i 15 medeltidsbrev det tidigaste SDHK- 3859 dat. 1332 och det senaste SDHK-nr. 19446 dat. 1420. Under 1500-talet finns inga medeltidsbrev innehållande ordet tomt.

Ordet lacius som finns i 21 medeltidsbrev mellan år 1300 och 1500. Det tidigaste SDHK-nr 4810 1341 ”*prout in instrumento publico exinde confecto lacius continetur*” och det senaste SDHK-nr 1419 ”*vestre nomine meo lacius exposituri sunt*”. Ordet användes flitigt av diver-

se påvar i brevväxling med biskopar och andra maktmänniskor. Rom och Franska Rivieran låg ju också en bit söderut. Under 1500-talet hittades inga medeltidsbrev med orden *lacius*, *lacus*, *lacum*!

NORDSTEDTS LATINSK-SVENSKA ORDBOK nyutgåva 2001 sid 484: **lacus** II a -aef (**lacus**) fördjupning, håll, grop spec i marken , äv. i kinden; havets djup, avgrund. Isht **a**) göl, damm, kärr, moras; äv. sjö. **b**) fig. lucka, brist (- rei familiaris explere), -ar -äris n. (eg. yta med fördjupningar): tak med rutor el. fält, kasett-tak, ofta med ornament och inläggningar i guld o. elfenben. -o 1 smycka med kasett-tak. -ösus a 3 full av luckor el håll.

lacus -us m. (dat. o. abl. pl. vanl. *Lacubus*) trågliknande fördjupning: **a**) tråg, kar; spec. tunna för vin- el. oljepressning; vattencistern, bassäng. **b**) naturlig vattensamling [in]sjö, damm, träsk, kärr (-us *Lucrinus*, *Albanus*); i allm. vatten[drag].

Och så namnet Täftejön på kartan Wesmannia ca 1700: Svenska Akademiens Ordbok utg 11 sid 612: *täfte mest i n = predikativt adj. prov. täppt. slut. omöjligt. o. dyl. Dessutom finns ett biflöde här rakt söderifrån med en sjö längs i söder som borde vara Bångbosjön men inga "Tofftar"!*

Sammanfattning ovanstående ord: Orden toft, tomt, lacus, lacius med deras olika böjningsformer förekommer från tidigt 1300-tal till sent 1400-tal. I Riksarkivets 844 digitaliserade, sökbara medeltidsbrev under 1500 finns inte ovanstående ord i dess olika former med.

På Lantmäteriets historiska karta Norrål 1-4 daterad 1691 heter den numera utdöda, forntida sjön Lacus Gorgen som var en del av Svartåns biflöde Gärsjöbäcken. Gärsjön en bit upp i biflödet där en annan medeltida järnhantering fanns, kanske parallell och ev. samma ägargrupp, hette Järnsjön. Se mera under rubriken Gärsjöbäcken Söråhl Sörgärsbo Sörsalbo. På de flesta 1500-talskartorna som finns bevarade i Uppsala Universitetsbibliotek *Carolina Rediviva*, heter de stora sjöarna *Lacus Meler*; *Lacus Hjelder*.

Karta Carolina Redivivia 1500-tal.

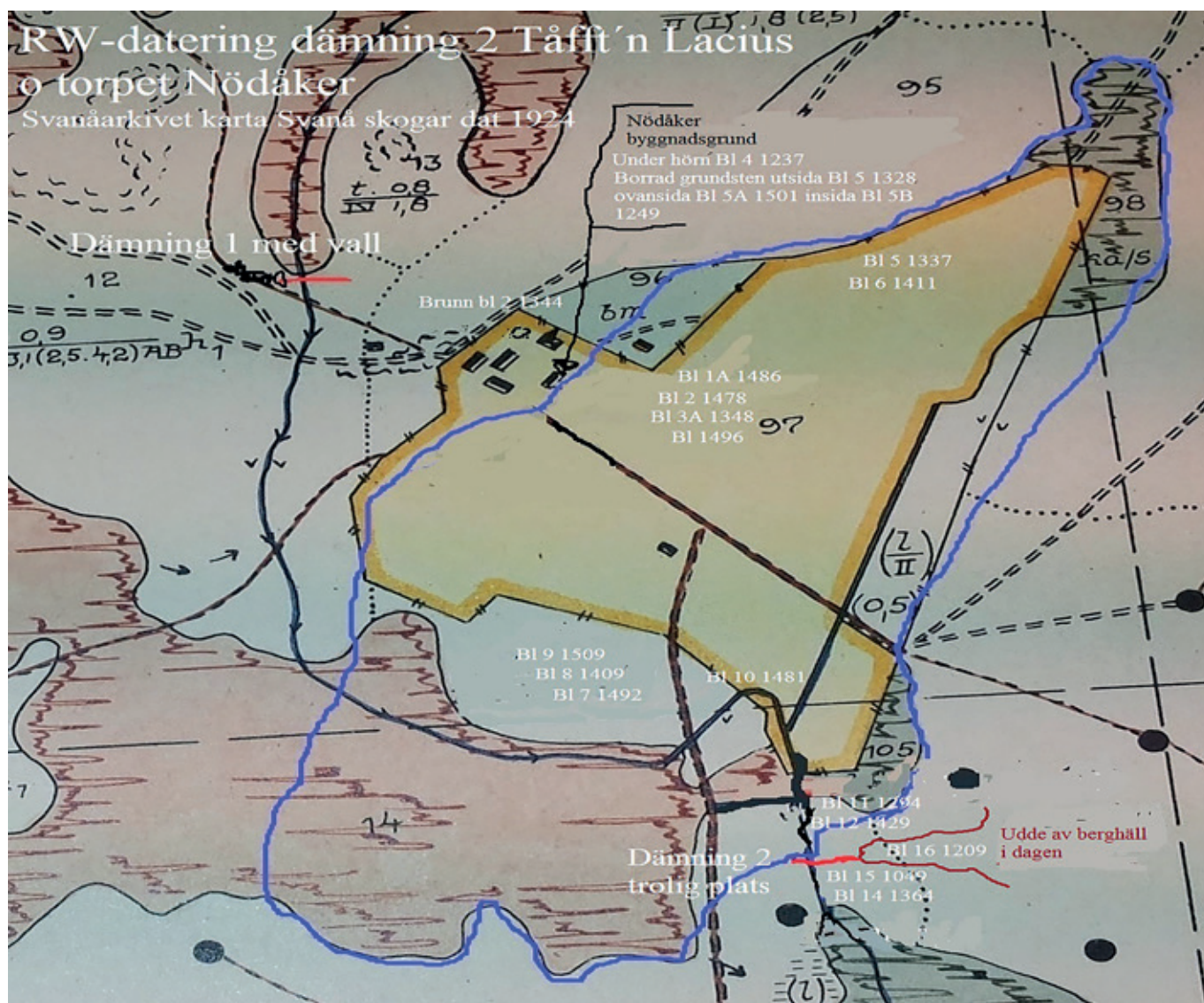
Ytterligare RW-dateringar har gjorts för att försöka få reda på dels när sjön fanns och var den var dämmd. Vad gäller sjöns ålder är idén att de stenar som fanns på sjöbotten började vittra när sjön alt. dammen tömdes. Vad gäller dammvallen är tanken att se ålderskillnaden på stenblock innanför resp. ovanför och nedströms dammvallen.

RW-dateringar sjö/dammbotten 1486, 1478, 1348, 1496, 1337, 1411, 1509, 1409, 1492 och 1481.

RW-dateringar sjö/dammbotten innanför trolig dammvall 1294, 1429.

RW-dateringar nedströms 1049, 1364.

RW-datering på "berg i dagen" ovanför trolig placering dämning 2 1209.

Svanåarkivets karta Svanå skogar 1924 med RW-dateringar.

Att sjön /dammen Tåfftn Lacus/Täfftsjön/ Toften (ej att sammanblanda med St. o L. Toften se dämning 7) har funnits bevisar de fyra kartorna Carlsteens karta Axholm 1683, Westmannia ca. 1700, Westmanland och Fjerdhundra ca. 1750, kyrkkartan ca. 1750 samt SGU:s strandlinjekarta -500 år. Men när sjön fanns är nog en annan historia. Sjön har, tror jag överlevt från tidigare, numera bortgångna kartor och förarbeten. Faktisk ca. 300 år. Den finns med på *Krigsarkivets Sverige Topografiska kartor Västmanlands län, generalkartor. Charta öfver Wästerås höfdingedöme. SE/KrA/0400/05A/003 b* dat. 1800 där kallad Toften med en märklig utformning. **Äntligen ca 300 år efter sin död genom uttorkning fick den heta Toften.**

Kanske berodde torkan på att vattenflödet klipptes av vid vägen mellan Öjesjön och Skenaren där man kan ha haft en möjlig dammvall (nr 18?). I den nästan torrlagda gropens botten uppströms vallen har 4 RW-dateringar gjorts med tre samlade dateringar: 1594, 1610 och 1634. (Den fjärde 1505?). Soldat Anders Eriksson och hustrun Elisabeth Matsdotter i "Nööåker" flyttade in på 1630-talet. "*I mantalslängd 1635 omtalas Anders och hustrun Elisabeth Matsdotter i "Nööåker".* Och lite tidigare under Älvsborgs lösen pappa Maz (Mats) i Nödhåcker.

På ovanstående kartor finns fortfarande varken området största sjöar Tillingarna, eller St. o L. Toften, som troligen bildades när Toftedammen, (dämning 7) förföll och den vattenreservoaren som sträckte sej från Bångbosjön i söder via Svalnasjön (finns sjö benämnd så i ett protokoll F3.82 dat. 1767 Svanåarkivet, samt karta F2:79 dat. 1719) tömdes och i de djupaste ställena där en del vatten stannade kvar bildades Toften sjöarna. Inte heller den lilla sjön Toren finns med. På kartan finns också Tillingetorp. 46 år innan kartan daterades visste i alla fall Ofof Graus i "Beskrifning över Västmanland": *Äfven några andra sjöar finnas här i socknen, men hvilka äro ännu mindre, än de nämnda, (Fläcksjön, Hällsjön) såsom Gusjön, Wrenningesjön (Wreninge), Rörbrosjön, Tornsjön, Bångbosjön, Hysjön, Toftsjöarne, som äro två, äfvensom de två Tillingsjöarna. En del af Stäfresjön och något af Osjön hör också hit, men inte Tofttn Lacus/Täfftsjön/Toften. som han om den funnits då, borde ha passerat när han som Salpetersjuderiinspektör var i Ö(O)sjön och i så fall även nämnt den: Toftsjöarne, som äro två finns med på kartorna t.o.m 1937. Numera finns inte L. Toften kvar och St. Toften är nog borta inom några år. Ingen av dessa två Toftensjöar finns med på SGU:s strandlinjekarta -1000 och heller inte Bjurdammarna för att de inte har något ursprung som sjöar.*

Utifrån ovanstående om man tar RW-dateringarna till hjälp stämmer dämning 2 in i samma tidskede som dateringar på övriga dammvallar dvs. 12-1300-talet fram till början av 1500-tal utom vid Tillingsjön som då ännu inte fanns.

Som referens här kan också nämnas att RWD-metoden har används av Rabbe Sjöberg för att mäta landhöjningen på klippor längs Norrlandskusten.

Nedanstående är ytterligare argument för sjön/dammens ålder är tidig medeltid, men ganska tråkig läsning, så ni som redan tror mej kan ju fortsätta till nästa damm.

Allt detta sammanvägt, orden toft -e -en, lacius -us -um, i medeltidsbrev från tidigt 1300-tal till sent 1400-tal, men inte i de 844 sökbara, digitaliserade medeltidsbrev under 1500-talet. Bosättningen i Nödåker under 1600-talet enl. historiska uppgifter med odlingsmarker ungefär där Tåfftn Lacus låg enligt kartorna och i stort sett exakt på samma plats enl. SGU: strandlinjekarta -500 år. Traktens tidigaste härskare som vi känner till på Rörbo Sätessgård, och som rörde sej i kretsarna kring och beskyddades av kungarna Magnus Eriksson, Albrecht(arna) och till viss del av drottning Margareta. Tidigaste medeltidsbrev: Ingebjörn SDHK-nr: 4265, 1336 Karl Ingebjörnsson SDHK-nr: 4683, 1348 Lars Ingebjörnsson SDHK-nr: 6335, 1352 Kettilbjörn Ingebjörnsson SDHK-nr: 6529, 1353 Nils Bosson SDHK-nr: 15190, 1399. RW-dateringar som komplement på husgrunder, källa, stenar som ljuset med näsan över vattnet andra halvan av 1400-talet. De daterade stenblocken på Tåfftn Lacus botten strax sydväst om husgrunderna finns kvar på Svanåarkivets *Charta o beskrifning öfver Nöåker 1772*. **Efter branden i hJärnhyttan på mitten av 1400-talet eller av nån annan anledning senast en bit i 1500-talet förföll damvallen nedströms Tåfftn Lacus och den uppstod nog aldrig mer.**

Bild från protokoll dendroanalys hjulstock hJärnhyttan, Bertil Israels Svärdsjö.

Utdrag ur Bertil Israels analys av ev. hJulstock vid Stuntbo Såg och kvarndamm: *Två överlappande ringserier diagonalt utlagda gav en sammanlagd längd på 121 år. Analysen gav ett relativt högt värde på $T_{test} = 5,5$ för år 1562 mot referensernas medelkurva. Ett 20-tal ringar kan saknas mot kärnan, vilket innebär att trädet började gro omkr. 1420 och brandskadades ca. 1440. Eftersom en del av ytveden var mycket välbevarad har troligen relativt få årsringar vittrat bort där.*

Dämning 18 Gamla utloppet från Öjesjön mot Tåfftn Lacus alt. Täfftsjön eller Täftne Kor SWEREF 99 E569680 N6635220.

Den ev. dammvallen som dels skar av inloppet till Tåfftn Lacus placeras här trots att den historiskt hänger ihop med både dämning 1 Skennaren och dämning 2 Tåfftn Lacus alt. Täfftsjön eller Täftne.

Dammvall 18

Foto: Rolf Eriksson

Man kan säga att när det gamla utloppet från Öjesjön klipptes av genom att en vall byggdes där nuvarande vägen norr om Skennaren mot Ugns- och Slåtermossen eller strax söder om finns samtidigt som den gamla förfallna dämningen (2) rensades bort torkade Nyåkers (ed) (ö) odlingsmark upp och nybyggare Maz kunde skörda sitt skattefria korn i 5 år som räckte både till dotter Karins bakning och nått att skölja ner den med. Fyra RW-dateringar har gjorts i gropan ovanför dammvallen 1505? 1594, 1610 och 1634 där i alla fall 3 st. kan härröras till tiden runt 1600 när vattnet tog en annan väg och gav kraft i helt andra sammanhang se dämning 1.

På de äldsta kartorna Lantmäteriet Carlsteens Karta 1683, Krigsarkivets Westmannia ca. 1700, Charta öfwer Westmanland och Fierdhundra ca. 1750 och ”kyrkkartan” ca. 1750, rinner Gnällbäcken från södra ändan av *Öysiön, Öjesjön* och sedan direkt in i norra delen av *Tåfftn Lacus, Täfftsjön, Täftne*. Alla ovanstående kartor är kopierade eller avritade från tidigare kartor. På ”kyrkkartan” intygar lantmätaren att den är rätt avritad från en tidigare karta i lantmäteriet. Senare kartor, fr.o.m. Svanåarkivets skogskarta 1782 rinner Gnällbäcken ut från Öjesjöns västra sida via blötmarkerna ovanför och genom Skennaren väster om Täfftsjön.

Dämning 19 Dammvall södra Öjesjön

Kor SWEREF 99 E570031 N6635694

Den här dammvallen kan ha varit med kanske ända sen det första vattenhjulet snurrade i ”hJärnhyttan” och kanske ända till det sista stannade i Svanå 1906 och har haft olika funktioner i de olika tidsskedena. Från början kan den ha skyddat mot läckage söderut via Norra Röjsmossen. Stuntbobäcken mellan *Röörboboda* och *Stomptaboda* rann då in i dåvarande *Röörsjön* norr om *hJärnhyttan*. Den kan också vikit av norrut från Röjsmossen och via *Martas Bäck* tillsammans med vattnet från *Mummelkällan* hamnat direkt i *Fläcksjön*. Dammvallen höjde nog också nivån i *Örsyöen* redan i tidig medeltid och var en stor del i det första ”rosa” dammsystemet. (se sidan 11!)

Dammvall 19

Foto: Rolf Eriksson

Under sin andra storhetstid på 1600-talet hjälpte den till att höja nivån i det stora vattenmagasin som bestod av *Ögiesjön* (Öjesjön), *St. och L. Skenan* (Skennaren) samt våtmarkerna däremellan. Det är nog detta som Fritz Andersson i sin bok *Svanå Bruks Historia* menar med de gamla fördämningarna: *För att erhålla jämnare vattentillgång, särskilt då Hällsjö hålldamm måste hållas öppen, upprensades utloppen vid Öjesjön, Tillingarna, Bångbosjön och Toftsjöarna. De gamla fördämningarna sattes åter i brukbart skick, och nya uppfördes.*

Och så tredje generation på 1870-talet när patron Cassel i panik försökte hålla nivå i dammen. Dagsverksavräkning Svanåarkivet: *1875 Juni Erik Ersson i Ösjö Dammarna, 1876 17/3 A G Pettersson i Nödåker kört 10 lass grus till dammen.*

Dämning 3 Nedströms Klämstorp och Stuntäng

Kor SWEREF 99 E571286 N6631837

Vattenyta: Ängarna Stuntäng och Klämsäng ca 53,4 ha.

Här finns möjlighet att mycket enkelt dämna och höja i alla fall Stuntäng och ev. Klämsäng 1 m. Bäckfåran är djupt nedskuren i stenig mark. Har inte hittat några andra synliga tecken på dämning än det är en mycket markerad höjd på båda sidor om bäckfåran.

Dämning 3 datering och animering.

Foto: Rolf Eriksson

Det finns huggna block på båda sidor om bäckfåran och några har RW-daterats enl. följande NV-sida 1321, 1427. SO-sida 1307, 1330, 1376, 1397.

Svanåarkivet:
karta F2:43 Klämstorp 1772

På Svanåarkivets karta: **CHARTA** och **BESKRIFNING** öfwer **KLEMSTORPET** Dagsverkstorp under **AXHOLM** i Fläckebo Socken Avfattat i Juli månad 1772.

Med följande karttext: Dess åbo som utgör dagswerken wid Axholm nyttiar wid torpet följand förmåner nembl = wti

Tomter

- 1 Mann och ladugårdsplatsen med bofällige hus och åbyggnad 1 1/4 kappland
- 2 E liten kryddtäppa – 1/2 kappland
- 3 Kåhltäppa i nedre ändan af en stenig betestomt inneholler 9 kappland
- 4 Slogtomten en stembunden men god fethö slog inneholler 4 1/2 kappland
- 5 Kalf tomten, stenig skarp hårdwall brukas till kalfbete 15 1/4 kappland

Åker

- 6 Westra wreten stenig lerblandad sand, något stembunden - - 30 kappland
- 7 Södra wreten samma? ordning? Liden vattuskada höst och währ - 1 tunnland 23 kapp land
- 8 Östra wreten stenig lerblandad sandjord, i träda lider wattuskada - 1 tunnland 30 kapp land

Ängar

- 6 Westra wreten slog skarpa stenige backar och renar - 16 kappland
- 7 Södra wretens slog och åkrarna som bärgas hwart annat år 24 kappland
- 8 Östra wreten slog, stenige, hårdwalls backar och renar - 16 kapplands
- 9 Ängen myrwall, mäst öfwer alt wallad, men mycket skoglupen - 34 tunnland 28 kapp land
- 10 Stuntängen hårdwalls slog jämte bäcken - 1 tunnland 16 kappland
- 11 Stunkierret mossig kierrwalls slog inneholler - 24 kappland
- 12 Biörk? slynige? buskig hwitmässe af ringa gräsväxt bärgas sällan - 10 tunnland 24 kappland

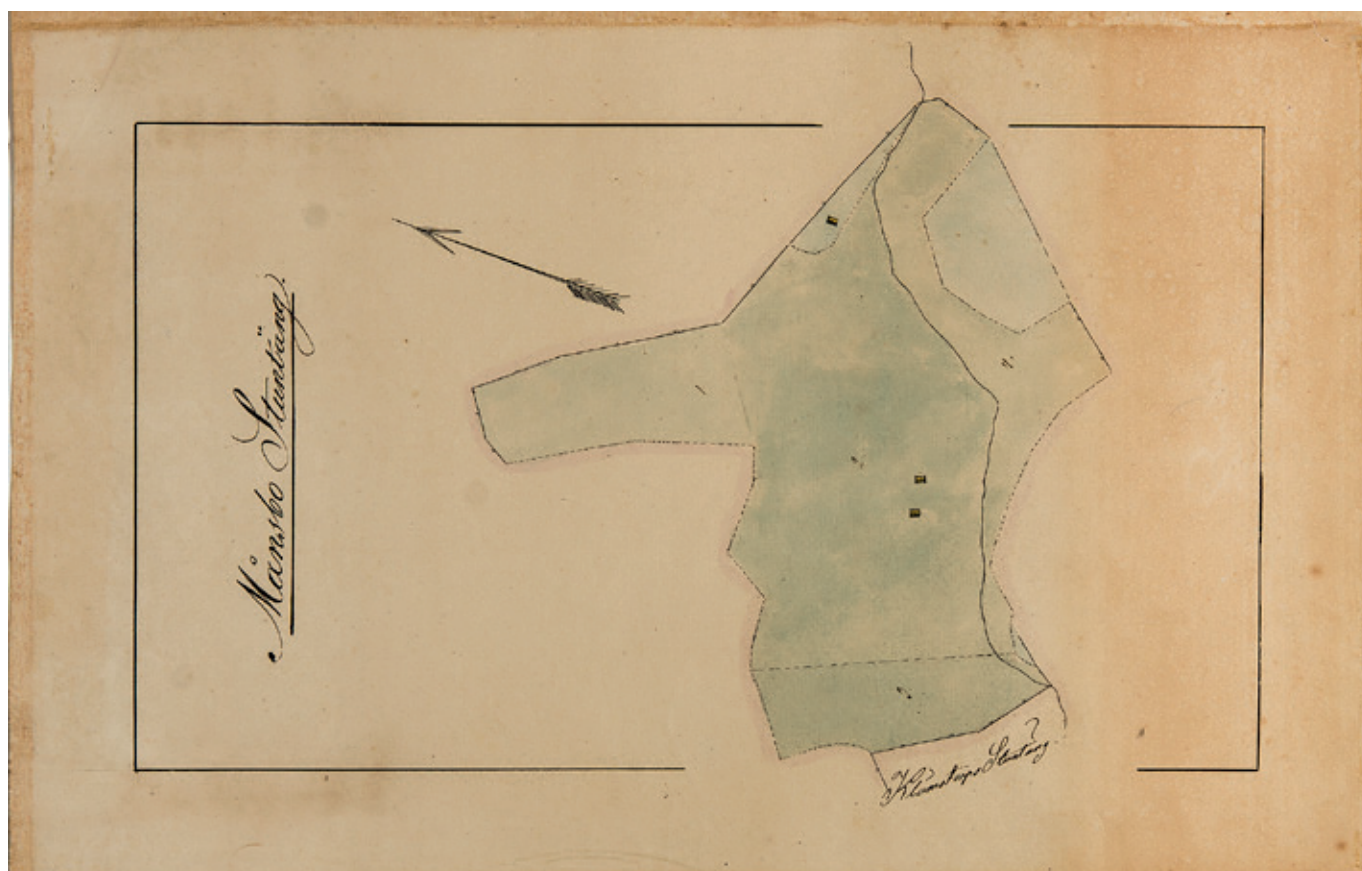
Summa 53 tunnland 4 1/2 kappland

Årliga dagserken 104 Utsädet – 2 tumnnor 9 1/2 kappar?

Bärgas ungefärlig 45 sommarslagd hö

Av ovanstående ägor låg åkern och ängen 6 delvis under vatten och från nr. 7 och upp till 12 och lite till helt under vatten när dammen alt. sjön var fylld på vår och tidig försommar utom ev. en och annan "åkerholme" som kanske stack upp lite grand. Precis som vid dämning 1 och 2 kunde säkert en hel del foder växa och skördas när det mesta vattnet förbrukats i hJärnhytan. Kanske var det också här en sjö från början som med enkla medel och hjälp av naturen lätt kunde höjas minst 1 meter. Även här finns Stuntäng o Klämsäng som en sjö på SGU:s strandlinjekarta -1000 med ungefärlig utbredning som dammen bakom dämning 3. Yta och form har också förändrats marginellt sedan SGU:s strandlinjekarta -9000. Den här dammen var viktig under den första "hJärnhytteperioden" hur man tömde och fyllde de båda magasinen Gnällbäckens resp. Bjurbäckens vattenmagasin.

Ett av de äldsta dokumenten i Svanåarkivet är en detaljkarta över Stuntäng Klämsäng daterad 1652.

Svanåarkivet karta: F2:49 Månsbo Stuntäng 1652

Klämsörp, torpet intill dämning 3 Stuntäng Klämsäng, på andra kartor också kallat Klampsörp, Klenstorp, och i dokument Stuntboboda och Klemenztorp och ännu tidigare kanske också Clemzbodha eller Clemsbodhum.

Jan Carlsäter: *Klämsörp* kallas tidigast "Stuntboboda". Har ej årtalet till hands men tror det rör sig om 1500-talets slut. Med all sannolikhet en utäga till Stuntbo.

Stuntbo stavas 1563 "Stumptaboda" Stuntboboda var det som sedan blev Klämsörp (Klementsörp). Klämsörp verkar dyka upp först på 1630-talet, då det bebos av en "Carl Andersson i Clementztorp". Någon Clements har jag inte hittat men jag har ju inte heller

genomgått samtliga tiondelängder i Riksarkivet dessförinnan (mantals/boskaps/rotering till krigstjänstlängder finns ej innan 1630-talet). Och det kan ju också vara så att denne fiktive Clements ej levde särskilt länge – han hann kanske bara bygga upp torpet? Och eftersom nybyggen hade skattefrihet några år i början syns han ju ej heller av denna anledning i bevarade skattelängder.

Man ska inte ge upp! Jan Carlsäter igen: *I Älvsborgs lösen 1618, restuppbördens 6:e termin Klämeth i Stunthebo torp.*

I Ing-Marie Pettersson Jensens bok ”Norberg och Järnet” Bilaga 3 Bebyggelse med medeltida belägg som inte kunnat lokaliseras geografiskt: Norberg med Fagersta: *Clemetsboda 1539 Upptas i jordeboken mellan Livsdal och Trättsbo.*

I samma bilaga Västerfärnebo eller Karbenning 1399: *Clemsbodhom.*

Institutet för språk och folkminnen Ortnamnsregistret: **Clemzbodha? Västerfärnebo sn. Vagnsbro hd. Västml. Mattis i Clemzbodhom 1399, Styffe, Bidrag 2, s.89 orig. 9/10.*

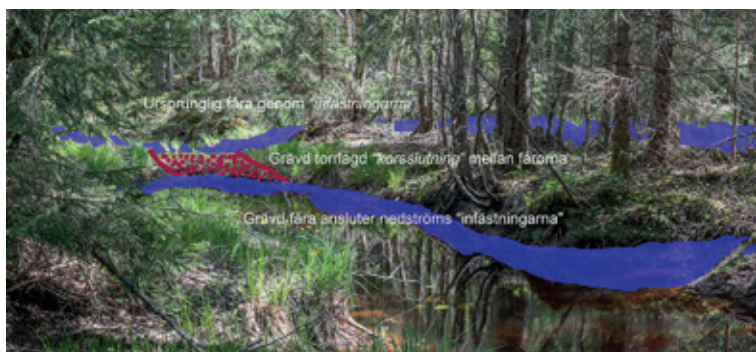
Och så Styffe Bidrag till Skandinavians historia vol. 2 sid 89: *Item Mattis i Clemsbodhom XXX penningland i Sudhra Aal aff Kiörkan köfft.* Avsnittet i Styffes bok handlar om drottning Margaretas räfstskatt i Norrbo Härad 1399.

Av ovanstående anser jag att det klart framgår att *Clemetsboda 1539 och Clemzbodhom 1399* är två helt skilda platser och dels helt skilda tidsåldrar. Kanske var Clements den förste som bodde i Clemsbodha med namnformen bodhum som var vanligt på 1300-talet, det som senare skulle bli Stuntbobod(h?)a och Klämstorp. Läs mera under rubrik hJärnhyttan.

En bit nedströms dämning 3 ovanför Piparbacken finns något som skulle kunna vara ev. ”vattenhjulsinfästningar” mindre än 5 m. från Gnällbäcken nedanför.

Infästningar, grävd kanal Foto: Rolf Eriksson

Gnällbäcken fram mot infästningarna med uttorkad bäck bredvid Foto: Hans E. Larsson

Den ursprungliga bäckfåran som fortfarande finns på kartorna rinner fram mot de tydliga uthuggningar i två större stenar som skulle kunna vara infästningar för ett vattenhjul medan en ny troligen senare grävd kanal på nordvästra sidan om infästningarna tar hand om det huvudsakliga flödet från dämning 3 Stuntäng Klämsäng. Ovanför infästningarna finns en grävd grund ”korsslutning” mellan fårorna som torrlägges vid lågvatten. En liten brunn stensatt med huggna stenar mellan två mindre våtmarker uppströms Piparbacken enl. L-E Ekeberg och en moränås som genomflyts av Gnällbäcken. Skulle kunna vara nån form av blästa eller gropugn med myrmalm och eller järngrus som råvara. Mindre än 100 meter uppströms ”vattenhjulsinfästningar” fi(a)nns en äng som försumpats. Jorden under den innehåller en hel del

mycket magnetiskt material. Kanske finns brunnen = blästan någonstans därunder? Uppgifter från L-E Ekegren Harakers Hembygdsförening. Kan vara en källa men många källor runt omkring finns väl utmärkta på Karta Svanåarkivet 1833 men ingen med denna placering. Han såg den för ca 20 år sen så den kan nog vara överväxt.

Mitten av Piparbackens gränsröse. Infällt urklipp från Svanåarkivets karta F2:58 Rörbo 1772

Foto: Rolf Eriksson

På den infällda bilden av Piparbacken på Svanåarkivets karta Rörbo F2:58 kallas området: **DAMM = AENGEN Wid Stuntbo aegor belägen.**

Piparbacke (**PIPAR-BOSTÄLLE** l. **PIPARE-BOSTÄLLE** ozo. (förr) kamer. o. mil. boställe (se d. o. 3 för pipare vid indelt truppförband. L Mil. 4: 624 (1695). PH 6: 4492 (1757). PT 1901, nr 248, 8. 1.) Enl. Ortnamnsregisret: Backe med gränsröse.) Röset är 100 m långt!).

Tre stenar i botten på ”gränsröset” har RW-daterats 1355, 1295, 1336.

Och så återstår en dämning den nordvästra delen av vattensystemet och den tillhör andra generationen de ”blå 1600-talsdammarna”.

Dämning 1 Nedströms Skennaren.

Kor. SWEREF 99 E569074 N6633471

Vattenyta: Öjesjön 60 ha, St. Galten 9,6 ha, L. Galten 5,5 ha, Putten 3 ha, Skennaren 100,1 ha, våtmarkerna mellan Öjesjön och Skennaren tillsammans med Öjesjömossen kan ha varit ca. 30 ha. Detta var det klart största vattenmagasinet i området totalt ca. 200 ha.

Okulärt konstaterad dämning med synliga rester efter bottenstockarna som höll stenkistan på plats. Man kan också skönja en vall som korsar bäcken nästan vinkelrätt. Denna dämning skulle kunna höja nivån i ett magasin som bestod av Öjesjön och Skennaren samt våtmarkerna däremellan och även fylla upp våtmarker nordväst och sydväst.

Dammvallen byggdes nog egentligen för att dämna Öjesjön när man ”stängde av” utloppet mot Tofftn Lacus, men detta var nog omöjligt då våtmarken mellan Öjesjön och Skennaren var 100-200 m. bred. Ett bättre alternativ blev då den plats precis söder om Skennarens sydspets.

Dämning 1: Dammvall väster om bäckfåran efter brand.

Foto: Rolf Eriksson

Dämning 1: Dammvall med bäckfåran, utstickande stockar sedd från öster.

Foto. Rolf Eriksson

Eftersom både Öjesjön och Skennaren ligger i en ”gryta” med markerat branta omgivning ar skulle man vid 1 m. höjning kunna öka vattenvolymen till kanske tre gånger dagens normal volym.

Att dammen byggdes runt ca. år 1600 för att förse Magnus Brahes slottsbygge, Axholm, med sågade stockar för alla ekonomibyggnader och andra trävaror vid Stuntebo Sågkvarn är troligt, då tidigaste karta som jag hittat där Gnällbäcken rinner genom Skennaren är Svanåarkivets F2-10 Skogskarta 1781.

Axholms slott målat av J F Korn år 1770. Han målade landskap, ofta efter franska kopparstick. Även denna målning förlaga, från 1736, kan ha varit ett kopparstick.

Foto: Hans E. Larsson

Utklipp från Svanåarkivets karta F2:10 Skogskarta 1781. Julhälsning till Fläckebo 2014 Axholms slott målat av JF Korn 1770.

Fritz Andersson Svanå bruks historia 1965: *P A Cassel brukspatron 1870-1880: Vattenbristen vid Svanå var ett ständigt bekymmer, måste av denna anledning smidet ligga nere längre och kortare tider, vilket orsakade att leveranstider ej kunde hållas bland brukets smeder. Det hände ibland under torrår, att driften vid bruket fick ligga nere närmare ett halvår. För att erhålla jämnare vattentillgång, särskilt då Hällsjö hålldamm måste hållas öppen, rensades utloppen vid Öjesjön, Tillingarna, Bångbosjön och Toftsjöarna. De gamla fördämningarna sattes åter i brukbart skick.*

Detta var nog en av de gamla anläggningarna och dom som gjorde jobbet åt patron Cassel på 1870-talet och även verifierat att dammen funnits både i verkligheten och som en liten del i Svanå Bruks vattenkraft var: *1874 19/10 Erik Ersson i Ösjön, Dammybyggn. 7 dagar. 19/10 A G Pettersson i Nöåker Dagsv. Vid dammybyggn. 1875 Juni Erik Ersson i Ösjö. Dammarerna.* Här kan man ju fråga sej varför det står Dammarna när det bara är "lokalbefolkning" som gör dagsverken? Ja kanske fick dom också lägga ner lite arbete på dämning 19 så inte kraften läckte ut österut mot Stuntbobäcken vilket även gjordes *1876 17/3 A G Pettersson i Nödåker kört 10 lass grus till dammen.*

Efter den stora branden som startade några hundra meter väster om dammen och tangerade Gnällbäcken vid dämning 1 kan man tydligt se hur dammvallen är uppbyggd med stenpackning mot vattnet, sedan stockraden som höll stenkistan på plats som ser ut att fortsätta ända fram mot berget. Stockraden har sjunkit ihop så en fördjupning ovanför har antagligen skett på grund av värmen. Stockarna har klarat sig ganska bra. Man kan känna dom bitvis. Nedströms sidan av vallen är uppfylld med grus och jord. En stock har också kunnat dendro daterats:

Analys och rapport är utförd av Bertil Israels Boda Svärdsjö.

Uppdragsgivare: Rolf Eriksson, Månsbo Skultuna.

Prov tagna: Av beställaren

Analys/rapport: Våren 2016

Analysmetod: Ytbehandling & inskanning av sågade tvärsnitt, därefter uppmätning och statistisk korrelationsberäkn. i dator med programvara från Cybis Elektronik & Data AB.

Referenser: "Förstärkt" Swed305, Dalarna, Axelson/Israels, 1362-2005. Kompletterat med referenser Mälardalen.

Proven monterade på träbricka.

Sammanfattning:

Tre borrhprover tagna med tillväxtborr har undersökts. Provet i mitten (föreg. sida) hade för litet antal årsringar för att ge en meningsfull analys. Även de övriga utgjorde ett gränsfall för att vara möjligt. Eftersom det var prover ur samma stam blev chansen något större. En jämförelse mot flera referenser resulterade i ett gemensamt första alternativ på årtalet 1769 med förhållandevis höga korrelationsvärden för endast 53 överlappande år. Tyvärr är det svårt att avgöra var gränsen mellan splint- och kärnved går. Om det ens finns någon splint i borrhprovet. Trädet har sannolikt fällts betydligt senare än år 1769.

Dendrokronologisk analys av 2 borrhprover:

Provet i mitten hade för litet antal årsringar för att analyseras. Även de övriga utgjorde ett gränsfall för att vara möjligt. Eftersom det var två prover ur samma stam så blev chansen något större. En jämförelse mot flera referenser resulterade dock i ett gemensamt första alternativ på årtalet 1769.

Förhållandevis höga korrelationsvärden för endast 53 överlappande år. Medelkurvan för båda proverna gav för 54 överlappande år mot 4 samverkande referenser korrelationskoefficienten = 0,62 och värdet Ttest 0 5,8.

Dateringen till 1769 blir därför högst sannolik.

Då har man alltså bytt stockar troligen ganska långt efter sedan Stuntbo både såg- och mjölkvarn lades ner och ändå längre sen Axholms Slott förföll och 100 år innan dammen ”sattes åter i brukbart skick”. Varför då och vid den tiden? Det skulle i så fall tyda på att dammvallen kan ha varit i bruk för Svanå Bruks del från det att Beata von Könichsmarck 1676 började bygga hålldammen nedströms Hällsjön fram ”to the bitter end 1906”. Eller har det funnits en skvaltkvarn nedströms dammvall 1? Anders Eriksson nämndes ju i kvarntullslängden på 1630-talet och kanske hade efterföljare som fortsatte verksamheten.

Vid fornminnesinventeringen efter branden 2014 fick dämning 1 nedströms Skennaren RAÄ-nummer Fläckebo 165 Dammvall, 2-3 m br och 1 m h, av sten och jord. Vid bäcken sticker två timmerrester ut mot bäcken. Kan vara upp till 30 m l (ÖNÖ-VSV). (Brandinventering 2015, lst dnr 431-4382-2015) Rätt mått ska nog vara längd ca 12-15 m. innan den slutar mot ”berg i dagen” och bredd 1,5 -2 m. höjd 0,5 -1 m.

Svanåarkivets karta F2-53 1772: 11 Dammåsen flat myrwalls slog något sanck mittpå, men wallad i bräddarna och längs efter bäcken gräsrikast- 4 tunnland 2 kappland (Del av dämning 1.)

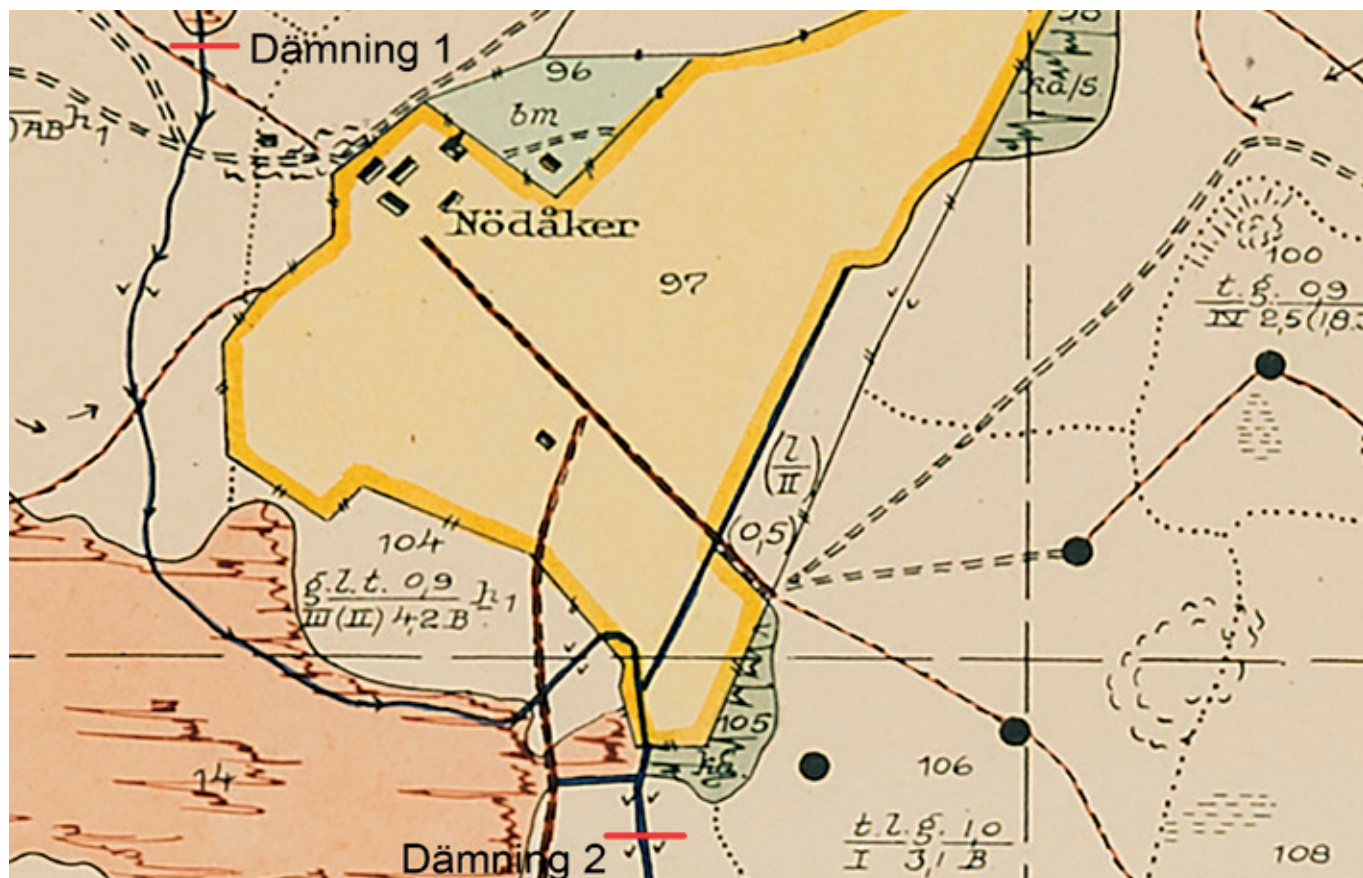
Även här benämns området dammängen uppström dammvallen på olika äldre kartor. Svanåarkivet F2:78 1833, F2:25 1850, F2:57 ca. 1900 och Surahammar F3:27 1924.

Fortfarande på kartan *A0 Svanå skogar Norr panorama 1 1937* kallas området *Dammängen*.

Runt Gnällbäckens utlopp ur Skennaren finns 9 högar med material upptaget ur bäcken.

Denna rensning gjordes nog av Brukspatron P A Cassel Svanå Bruk omkring 1873-78 i ett desperat försök att få fram vatten till hamrarna i Svanå och Forsen när man vid "de gamla dammarna" i Bjurbäcken och Gnällbäckens vattensystem renoverades och återställdes i gammalt skick samt vattendragen rensades. En av högarna finns uppströms vallen och gjorde då ingen som helst nytta för vattentransport till Svanå. Högarna kan också vara från den tid när den forntida dammen Tofftn Lacus föröddes samt torrlades genom att dess inlopp "proppades". Så småningom fylldes Skennaren på med vatten som inte hade nån annanstans att ta vägen. Till slut rann det över där senare dammvall 1 skulle byggas och fortsatte okontrollerat in i Krokmossen med stort vatten och energitapp som följd. Detta kanske kunde hindras genom att gräva en ränna som anslöt mot Gnällbäcken söder om den uttorkade Tofftn Lacus ungefär där dammvall 2 en gång fanns. På Svanåarkivets karta Svanå Skogar 1924 finns en lite konstig numera uttorkad "genväg" där vattnet från Skennaren anslöt mot Gnällbäcken.

Utklipp Svanåarkivet karta "Svanåskogar 1924"

Och de tidigaste kända åborna i N(e)yöåker Maz, soldaten Anders Eriksson med hustru Karin Matsdotter kunde odla sitt korn och lite annat smått och gott på den feta nu(då)mera upptorkade dammbotten. Därav skrönan om när det var nödår, svält o missväxt så gick man till Nööåker där fanns det alltid nånting att äta. Dessutom fick deras kreatur vinterfoder från **Göl-** och **Damässen** när sågkvarnen i Stuntbo förbrukat och sänkt vattennivån i Öjesjön och på Skennaren. På så sätt fick också fodermarkerna en naturlig översilning. Fast vad översilning var det visste nog varken Maz, Anders eller Karin. Men kon eller korna kunde klara sej genom vintern utan att gå i sin.

10 Giöhlmassen sanck och gles gräsmossa full med djupa giöhlar emellan **hwitmostorfwor na**. 4 tunnland 12 kappland.

11 Dammåsen flat myrwalls slog något sanck mittpå, men **wallad** i bräddarna och längs efter bäcken gräsrikast- 4 tunnland 2 kappland.

Men högarna kan också ha en helt annan historia som då hänger ihop med Skennarens forntida historia. En hög 50 m. nedströms vallen toppas av ett stort metalliskt, magnetiskt bearbetat block. Alldeles innan man längs den gulmärkta leden kommer fram till skylten vid dammvallen går man över en berghäll där flera stora block på södersidan spräckts bort, ett av dom mycket järnhaltigt och lite magnetiskt. Däremot har jag hittat gott om vad jag tror är sjömalm både magnetisk och omagnetisk i bäcken och en bit ner i torven på land. Den största en 4-kilos klump med magnet i överkant på bilden nästa sida. Både de i vattnet och på land låg direkt på urberget. Kanske ett arv från tiden efter istiden när området täcktes av vatten fram till för ca. 10 000 år sen.

Sjömalm vid Gnällbäcken nedströms dämning 1

Foto: Rolf Eriksson

Det kan ha funnits en smedja intill bäcken strax nedströms. I marken finns massor av smidda spikar, naglar och en hjulaxel av järn troligen från tiden när man sysslade med manufaktursmide i Svanå, mycket välbehållen men det är en helt annan historia från mitten av 1800-talet.

Men Skennaren som är en torvmosse har också en mycket äldre och ärorikare historia än att bara vara en del av ett vattenmagasin!

På RAÄ:s fornsökskarta med kartinställning *terränglutning* vid koordinaterna E569140 N6634865 kan man se konturerna av något som skulle kunna vara en myrjärnstäkt. Man kan också skönja den svagt på kartinställningen *ortofoto*. Detsamma gäller också Eniros hybridkarta och Google Earth.

Linjerna i NV - SO är exakt 2 m. breda ca. 30-40 cm. djupa. Avståndet mellan fördjupningarna är exakt lika breda och anslutningarna mot de tvärgående smalare, möjligen dräneringarna är vinkelräta, området ca. 25x25 m. Jag har försökt mäta djupet med en förlängd (två gånger) m.u.k. Med ca. 2,5 m. från botten av fördjupningarna nås inte leran eller ännu troligare moränen i botten. När tog man myrjärn här om Skennaren varit dämnd sedan 1300-talet, med stockbyte enl. dendro 1769 och försök till återställande 1877. Enligt de uppgifter jag läst växer den levande vitmossan 15 cm. tjocka till med 1 cm. om året och den döda under med 1 mm. om året. Då är Skennaren minst 2500 år gammal. Men hur gammal är myrjärnstäkten?

Utklipp RAÄ Fornsök, terränglutning

Myrjärnstäkt? Skennaren

Foto: Hans E. Larsson

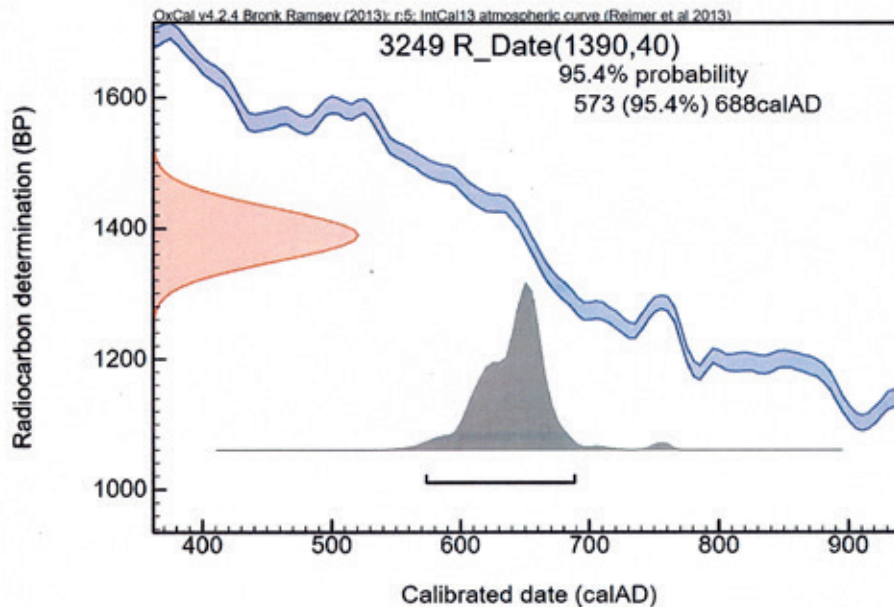
En C14-datering på torv taget på Skennaren på något fel plats och djup ca. 0,5 m under ”för-djupningen” under ev. myrJärnstäkt dvs. lika djupt under täktens yta som höjdskillnaden mellan täktens botten och myrens ovansida. Provet borde nog gjorts under en opåverkad yta på samma djup som översta torvlagret under täkten. Men det blev nästan rätt i alla fall! Och även om det är 400 år fel så hamnar det ju före år 1000! 1390 +/-40 BP 95.4% sannolikhet 573(95,4%) 688 calAD. Hoppas kunna göra 2 nya jämförande provtagningar, dels på samma djup under myrens yta samt på lika stort djup under täkten. Kanske kan det då framgå att om man tagit täkt på samma ställe efter ny överflödning av vatten. 50 års intervall har jag läst någonstans. Området är också glest beväxt med mycket gammal tall.

Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev.
Радіовуглецева дата (Radiocarbon date)

Замовник (Customer)	Rolf Eriksson Bjorkbacken 116 72692 Skultuna, SWEDEN 004670 6973060 or 004672 2124683 rolf.ronia£@gmail.com	
Зразок (Sample):	Peat	Sample 9
Код лабораторії (lab code)	IHME-3249	
Маса бензолу (benzene mass)	1,1508	грам (g)
Час вимірювання (counting time)	2500	хвилин (minutes)
Швидкість лічення проби (Sample count rate)	9,464	CPM
Фон (імп./хв.) (Background count rate)	0,546	CPM
Ефективність реєстрації (counting efficiency) :	73,61%	Процент (percent)

Радіовуглецева дата (Radiocarbon date) **1390±40** **BP**
 Калібрована дата (Calibrated date) **Below**

Michael Buzimy
mbuz@ukr.net,
<http://c14.kiev.ua>
 26.11.2016

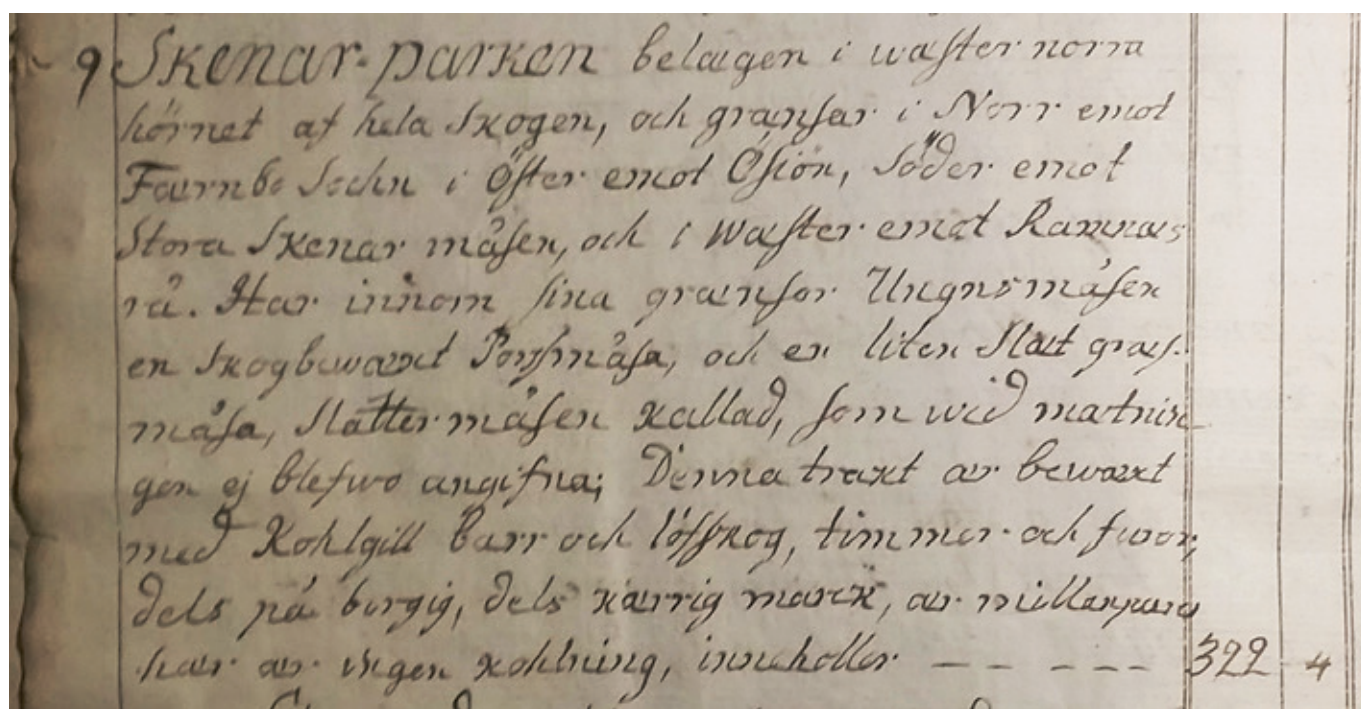
C14-datering utförd av Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev

I boken *Medeltida Teknik* skriven av arkeologen Tomas Johansson sid. 120 kan man läsa följande: *Det finkänsliga samspelet mellan olika kemiska reaktioner i naturen är bakgrunden till att man kan förvänta sej hitta limonit där syrerikt vatten möter järnhaltigt. Sjömalmera som finns på sjöbotten ligger ofta där grundvattnet sipprar in i sjön. Myrmalmerna kan ligga någon decimeter ner i torven, gärna intill källsprång (Gnällbäcken intill) som flödar av friskt vatten eller i nederkanten på svagt lutande myrar.*

I boken *BERGSLAGENS GRUVSPRÅK* av ERIK HOLMKVIST (utgiven 1941) kan på sidan 62 läsas: "Sken = liten malmklump (i fast berg)". Boken speglar språket i Bergslagen. Jan Carlsäters (bokens ägare) kommentar: *"Om "sken" betecknat malmklump i fast berg kan man väl också tänka sig att lokala dialektvarianter även menat sjöalm/myrmalm?? Är Skennaren uppkallad efter ordet SKEN? På Lantmäterimyndigheternas arkivs karta 19-FLÄ-94 laga skifte 1912 hittad av Stenåke Pettersson kallas norra delen av myren, närmast Öjesjön (Örsyöen Ögiesjön örchie=sjönmalm) Skennaren för **Stora Skenan**.*

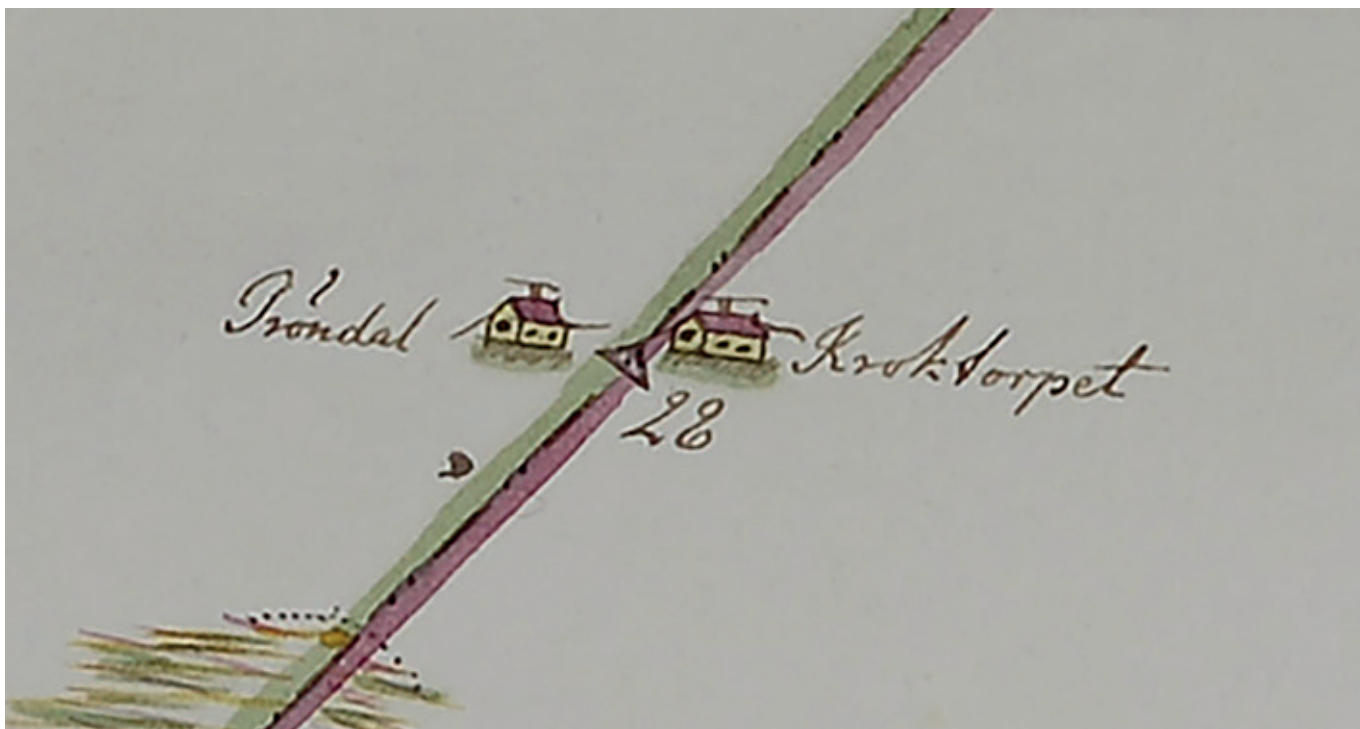
Fortfarande år 1900 enl. Svanåarkivets dagsverksavräkning: *Gustavsberg E. Johansson mars 1900: Forat från Skenan och Ugns mossen 28 slipers.*

Ugns mossen med ett namn som ju väcker tankar ligger strax väster om Skennaren. I beskrivningen till Svanåarkivets karta F2-10 Skogskarta 1781: **Skennarparken nr 9**.

I beskrivningen till Svanåarkivets karta F2:10 Skogskarta 1781.

Kanske fanns hyttan längre upp i nordväst vid en utlöpare av Skennaren som heter Hornsmossen. Där har funnits två torp som på kartorna omväxlande kallats Krok mossen, Kråkmossen, St. o L. Krok mässtorpet och på Svanåarkivets karta F2:60 1733-36 benämns det större västra huset **Gröndahl**. Ändelsen -dal var ju väldigt vanlig i namn på forntida hyttor ex. Löpdal, Rosendal, Blomdal, Karlsdal och ej att förglömma vår kanske tusenåriga gruva vid Rökedal. Åtminstone tre större gropar delvis vattenfyllda, kan ha varit rödjordstakter.

Gröndahl Karta F2-60 Svanå Bruk, 1763-66

N° 28. Kroksörpet, som är belägit på en Stenkuke emellan dhe nära in
till liggande torpen, Kroksörpet och Gröndahl, blef på Sarnona ställe
nytt och rundt uppmusat, therest fastskolades in flathedig och öfverste
sig äggande sten, som tillika öfvan på sluttar något åt öfver: där i röjan
med sin fot på en annan flath sten, och är 1/4 aln hög, samt öfverendels
1. dito bred. Vi par efter sina flata sidor och öfva skarpa kant linien
fram och tillbaka
N° 29. Ett på gamla stället, det är uti et litet Sanke på en sten = och berg = bunn

Karta F2-60 text Svanå Bruk, 1763-66

En RW-datering 1403 har gjorts på en sten lågt på forna bostadshusets grund.

I sammanhanget ang. sjömalm ska man nog också räkna in Öjesjön när det gällde sjömalm. På 1400-talet kallad Örsjön och 1600-talet **Ögiesjön. Örschie Örchen** (osäker på stavningen, jag också) ska vara gamla namn på **sjömalm**. Angående det sätt man stavade på, när det här var aktuellt kan **öghe** och **örschie** vara samma ord.

Utdrag ur artikel "Här fiskas efter malm" i Smålandsposten 1994-03-12: "På två magar har de fem männen skrapat ihop ungefär 300 kg sjömalm från Salens botten. Forsviks Industriminnen är nöjt med tredjedelen av den mängden. Det de inte behöver får bli påfyllning i järnbruksmuseet på Huseby. Det finns rejäla block av järn och det finns mindre. I soppan kommer till exempel "penningmalm". Det är runda "praliner" som mycket riktigt liknar stora mynt. Men mest är det **grus av järnmalm.**"

Just grus av järnmalm finns det gott om i Öjesjön som är känd som en av Västmanlands suraste sjöar beroende på dess berggrund liksom Skennaren en perfekt plats för att bilda sjömalm. Här finns också gott om järngrus liksom hela vattensystemet i övrigt.

Jan Carlsäter: *I Sparres kopiebok (RA) nämns år 1458 "Örsyöbodha" (Fernebo socken). vilket räntade 100 järn.*

Kan denna mening ha något med leverans av myr- eller sjömalm att göra? Eller var det hans egen järnproduktion i resterna av den märkliga anläggning som delar av fortfarande finns kvar.

Runda anläggningen i Ösjö by.

Foto: Rolf Eriksson

Men hur användes den och vad och hur mycket producerade man. Var det en "väderhytta" som utav myrmalm från Skennaren, sjömalm och järngrus från Öjesjön och *istiden* vid Skennaren samt rödjord från Krokmossen, som han som skattade järn producerade 1000 *ozmundar* = ca 2500 kg varav han skattade tiondet? Eller var det här man rostade malmerna av olika slag? På lantmäteriets karta ser det nästan ut som det ryker!

Lantmäteriets Historiska karta 19-VÄB-52, karta 1699.

Öryöbodha finns även med på karta *Wästmannaland Wangsbro Härad Vesterfernebo Sochn och byn Närrål avfattats 1691 Historiska kartor Lantmäteriet* men kallas då Ögesiötorp.

På nutida kartor heter Örsyön Öjesjön även om den i folkmun kallas Ösjön. I medeltidsbrevet SDHK-nr: 9114, 1367 juli 24 Oppunda ting översätts **jowan ii oghio** till **Johan i Öja? Ögie = Öje(sjön)?** Olof Graus Beskrifning över Västmanland 1754 kallar den Osjön. Kärt barn osv.....

Intill fastigheten Örsyöboda finns en ca. 1 m hög och rund ca. 7 m. i diameter stensatt anläggning. Den är igenfylld invändigt och dessutom har den stekts lite av branden och därför är det svårt (åtminstone för mej) att utröna vad den använts till. Den har också sjunkit ihop lite i mitten.

Fyra stenar, två i stensättningen, en löst liggande ovanpå, och en vid vägen intill, har RW-daterats: 1745, 1549, 1685, 1533.

Anläggningen har i fornminnesinventeringen efter branden 2014 fornminnesmärkts:

En husgrund i närheten har RW-daterats till: 1487, vilket ligger i samma tid som enligt Jan Carlsäter hittat i Rikaarkivet Sparres Kopiebok "år 1458 "Örsyöbodha" (Fernebo socken). vilket räntade 100 järn."

På SGU:s karta -1000 år har Öjesjön en "spets" nordväst som då skulle göra att ovanstående anläggning var vattenomfluten på alla sidor utom den sida som ligger mot "berg i dagen" Kan det vara så att man tog upp sjömalm "örchie, örchen" ur Ögiesjön som sedan 1970-talet är känd som en av Västmanlands suraste sjöar. Nationalencyklopedin via Wikipedia: *Sjömalm räknas ibland som en hård typ av limonit, ibland som en malm med limonit som huvudsakligt innehåll. Malmen bildas ofta i kalkfattiga områden på botten av näringsfattiga (oligotrofa) sjöar. Beroende på utseendet av sjömalmen så har den fått namn som ärt-, bön-, pärl-, krut-, hagel-, penning-, skraggmalm (kakformad).*

Limonit var viktig som råvara för järnframställning från järnåldern och framåt, i Småland ända in på mitten av 1800-talet. Först då slogs den ut som råvara av gruvorna framför allt i Bergslagen. Detta ledde till en järnbruksdöd i Småland, många järnbruk omvandlades till glasbruk, ett av de mest kända är Orrefors glasbruk.

Sven Elveus Myrmalm och myrjärn i By: *Paragraf 2 i Schultzes relation talat bl. a.* "Om yrcke och dess påfinnande.

Materien eller ämnet, hvar utaf våra Dahhkarlar uti sina myr- och Blästerugnar till-värcka detta myr-järnet, kallas yrcke, af andra åter Örcke eller Wärcke, och bliver sådant upphämtat utur Moras, Kjärr, Träsk och Måssar."

I Peder Matssons översättning av Albertus Magnus: *De mineralibus et rebus metallicis (cirka 1260)* sägs det att: *Jtem Järn finnes **wärkatt**, i Stenbergenom och myckitt i **kärrom, mosso och Sygom wärkatt aff i små kornn, som ärter, Och thett haffver i sigh mykitt slaggh, och ther aff biffwer blött och segdtt järnn, och tarffwes rensas medh starkom eldh.***

Av ovanstående framgår väl med all tydlighet att ordet **Wärcke** är ett mycket gammalt ord för malm och i första hand den som kom från sjöar och myrar. Det kan också vara så att utifrån texten ovan så kan **Wärcke** beteckna rostad malm. Hade man sedan tillgång till en **väderkvarnshytta** för både malning av malmen, blästring för både smältning och färskning?

I Örsyöbodha hade man läst på sin Albertus Magnus eller var det Albertus som hört vad de höll på med?

Sven Elveus Västmanlands Fornminnesförening XVII VÄSTMANLÄNSK MYRJÄRNSBRÄNNING: Och så ett till citat från Sven Elvius.

"I Gestrikland talar man ännu om *sinderbackar och väderhyttor*".

Och så ang. (väder)kvarnar till den äldsta beskrivningen av järnhantering Peder Månsson. Hans mest självständiga verk är *Bergsmanskonst*. Det bygger på *De mineralibus et rebus metallicis* (cirka 1260) av Albertus Magnus från 1200-talet, men innehåller också de äldsta tekniska beskrivningarna *De mineralibus et rebus metallicis* (cirka 1260) om utvinning av silver, koppar och järn i Sverige. OCH NU SKA DET MALAS GULD!

Hur gul malm rensas i Hispanien. - - - och *Hispanie landom, äro Bergh i hwilkom gullit är så bemengt medh stenomen som **Koparen i sten bergomen i Swerige***, (Detta skrivet ca 1260 av en tysk filosof, teolog och naturforskare samt också var biskop i Regensburg 1260-1262, och tillhörde dominikanorden och skedde teoretiskt 18 år före det första kända handlingen om kopparberget **Riksarkivet SDHK-nr: 1406, 1288 Juni 16 Färingsö Biskop Peter i Västerås kungör att han till sin systerson Nils Kristinason lämnat 1/8 i Kopparberget, kallat Tiskasjöberg, o.s.v.**) *i thett rensa the så ifrå stenomen i vngere landh innan Novsolio biscops dömitt heter Strigonium, först leggie the then gulmalmen huggen aff Bergomenn på trä brännandes honum som i Swerige pläger brennes kåla resta på bergomenn, och sian slå the then steen malmen sönder medh hambrom och knystor och sidan läthe the på **Qwarnena** att malas grannt som hwete miöll, Sidan haffve the ett vllitt kläde valne långtt skickatt så att thett haffwer vedh hwarie eggene en karm och thett sätia the sträwogttj en liten bäck ther watnitt löper sagtelige ändalängs att the klädeno, och thett förschiffne miölett, röra thett rinnande watnitt öffwerst på klädett, så att thett eij flyter bortt, Tå blittwer gullitt liggiandes på klädena, och thett som inthett doger twättes botrt medt watnet.....*

OCH SÅ SKA DET MALAS SILVER!

*Jtem Sölff och andre malmer medt them blandat, Jtem Sölff finnes i mångehande måtte ware wärekatt, Stundom finnes thett wärkatt i Stenbergomenn, saman blandatt medh Stenom och thess bätre och mehre Sölff haffwer han, Men haffwer han brede Stiernor eller glither i sigh, tå är ther ey mykitt bly, **Och Sölff malmen bränns och mals i gwarnerne och smältz,***

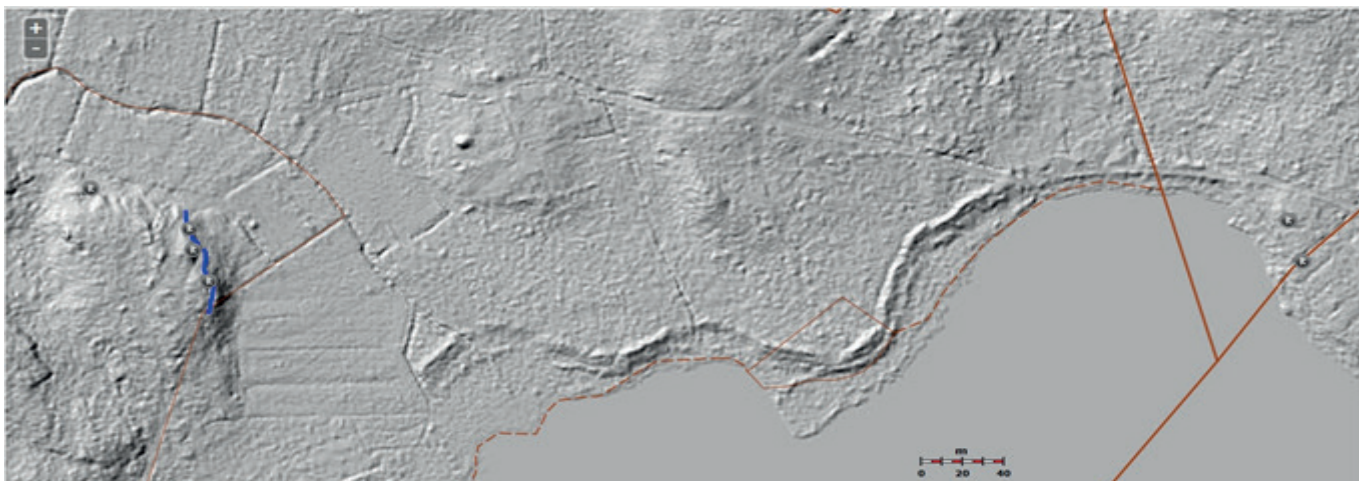
Ytterligare citat från Sven Elvius Myrjärnsbränning i Västmanland 1928. På sista sidan i "Mysjärnsbränningen" skriver han om hur lämpligt området vid Ramnäs är. "*I den första västmanländska jordeboken (för året 1539) är det två trakter, som skatta med så abnormt stora järnkvantiteter, att jag nästan med visshet trot, att de då ännu fortsatte med myrjärnbränning eller kanske nyligen övergått till osmundsmide, nämligen Ytter-Tjurbo-soknarna Björksta och Tortuna å ena sidan samt å den andra Sura och Ramnäs, som då bildade Skoga Hampn i Sneffringe heradt. Båda dessa trakter ha än i dag gott om myrmalmsutfällning i sankmarker till följd av berggrundens och de lösa jordlagrens beskaffenhet. På grund av riklig sjömalm i Åmanningen och myrmalm åt sydväst" osv.*

Ett till citat från Sven Elvius Myrmalm och myrjärn i by 1931 också på sista sidan.

Nu för tiden anser man myrmalmsbildningen försiggå på följande sätt: När växterna multna, bildas i marken s. k. humussyror som angripa särskilt de sand- och gruskorn, som bildats vid vittringen av järnrikare bergarter, t. ex. Grönstenar och kismalmer. På detta sätt kommer järnet i vandring med grundvattnet och utfälles som järnockra, myrmalmer eller sjömalmer på härför lämpliga ställen, t. ex. Särskilt utefter rullstensåsarnas utsvämmade sandfält, men även i den rena moränmarkens sänkor, samt i den fina sand, mjåla, som till kornstorleken står på gränsen till lera. I denna mjåla är myrmalmer mycket vanligt, t. ex. i Leksand, Stora Tuna, Stora Skedvi och Husby, för att taga några exempel.

Han hade säkert räknat upp Öjesjön, Skennaren, Orrkojmossen (Ö?Y? rckemåssen?), Gru(af) vberget både hällen och sänkan där högarna och groparna finns mellan två åsryggar.

På RAÄ:s fornsökskarta terränglutning kan man se att hela norra delen av Öjesjön, precis som södra änden är invallad från gränsröset "XII Högröset på Ösiöns västra sida" runt till östra hörnet där den ansluter mot nutida väg precis som i söder. På östra sidan är det nog en naturlig vall och där behövdes ingen dammvall utifrån naturliga höjder på den sidan.

RAÄ Fornsök terrängskuggning norra Öjesjön.

Då är Gnällbäckens övre nordvästra del redovisad och dags att redovisa Bångbosjöns och Bjurbäckens system och börjar då med det "rosa" längst upp i sydväst.

Dämningar Bjurbäcken

Hit har flyttats dammen som bestod av nutida sjön Toren med tidigare namn *Thorn*, *Tornsiön* med Torenmossarna och Rismossen som var den enda källan i Bjurbäckens vattensystem som efter dammvall 11 rann genom *Månsbo Långmåse*, *Stuntbo Slättermåssen* via bäck med okänt namn in i St. Bjurdammen strax uppströms ev. dammvall 5 som kanske bara var en "skvalträna" med "by pass" ner mot det naturliga vattenhindret dämning 12 (som inte var någon dämning) som nu finns placerat nedströms och i texten efter dämning 5 där den var placerad på 1300-talet och återuppstod en kort period på 1600-talet och sen förföll igen och sköts till döds 1877 av brukspatron Cassel i hans desperata kamp för att hitta energi för hamrarna i Svanå.

Dämning 11 Toren

Kor. SWEREF 99 E571985 N6629602

Vattenyta: Toren med Torenmyrarna (den del som sträcker sej mot Ramnäs i väster ej medtagen då det är svårt att bedöma om vattnet rann till eller från Thoren. Rismossen, Långmossen ca. 52 ha.

Dämning 11, sedd från Olsbovägen något väster om vägtrummana

Foto: Rolf Eriksson

Här precis som vid Skennaren och Öjesjöns vattenmagasin så dämde man sjön Toren (*Thorn, Thornsiön*) i östra ändan av Rismossen eftersom det var där sjöns omkringliggande våtmarker ändade med en naturlig ”strykning” mot de lägre liggande Långmossen och Slåttermossen som genomkorsades av den bäck som jag inte hittat något namn på men som längre ned i systemet heter Bjur(bäver)bäcken.

Även Rismossen är precis som Skennaren en torvmosse som översvämmades när den dämades. Men till skillnad mot Skennaren som fortsatte att vara torvmosse när dämningen raserades så dog Rismossen som torvmosse. Från myrens numera övre nivå finns ett slam och dylager upp till högsta nivån ca. 60 cm. Om man räknat ”utebliven” tillväxt 1 mm. minskad med ca. 10 cm. växtlager så skulle det vara ungefär 500 år sen dammen försvann runt år 1500. Det växer numera ingen vitmossa på Rismossen. Ytterligare en likhet med Skennaren var att man dämde Toren nedströms Rismossen för precis som vid Skennaren-Öjesjön var det här som blötmarken tog slut och det var här som möjligheten att dämna fanns.

Utklipp Svanåarkivet F2:56 Svanå skogar 6, Tillinge.

Det finns inga bevis att det funnits en dämning men en del sentida indicier. Det som talar för att en dämning kan ha funnits här är landskapets utformning med branta höjder åt alla håll utom vid det ”finger” av mossen som sticker norrut mot vägen som går förbi Tillingarna vid nerfarten till parkeringen vid L. Tillingen. Där är höjdskillnaden mellan mossens yta och vägbanan mindre än en meter. Men har det runnit över här har vattnet hamnat i L. Tillingen och via dämning 4 eller 10 hamnat i St. Bjurdammen i alla fall.

Kanske var det det här överlöpet som hjälpte till att bilda alt. ”tillverka” Tillingarna?

Vid samtal med en flugfiskare på plats vid Toren anser man att Toren är källsjö bildad av en källa i nordvästra hörnet av sjön. Vid lodning av sjön på vintern uppmättes ett djup ca. 4 m.

Man kan också fråga sej varför en så liten sjö; numera ca. 2 ha. fanns med på kartor som Krigsarkivets Westmannia ca. 1700 eller Lantmäteriet Carlsteens karta Axholm 1683.

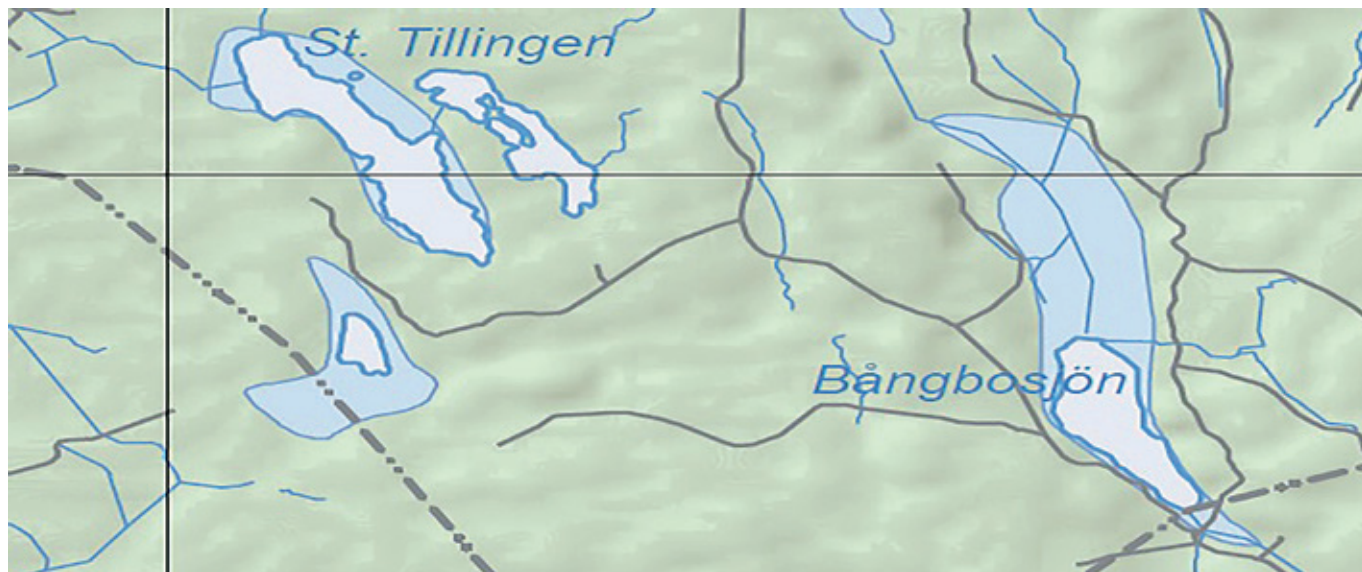

Utklipp från Krigsarkivets karta Westmannia.

Utklipp från Svanåarkivets karta F2:06 Carlsteens karta Axholm, 1683.

SGU:s strandlinjekarta –500 år AD 1450 visar också Toren mycket större till ytan än den nutida. Detta kan också ha betydelse både för att man dämde och att den fanns med på kartorna.

Utklipp SGU strandlinjekarta -500 år.

Enl. L-E Ekeberg i Harakers Hembygdsförening som deltog i vägbygget av "Olsbovägen" med vägtrumman där bäcken från Rismossen rann under vägen, så fanns en avsmalnande ränna in i en stenkista. Detta användes som bottenmaterial när vägen byggdes. Men trots detta syns tydliga lämningar efter en vall uppströms "Olsbovägens" sydvästra sida. Denna dämning skulle kunna höja Toren, Torenmossarna och Rismossens nuvarande nivå upp till ca. 1 m. över nutida nivå. Begränsningen är tidigare nämnda "fingret" mot vägen som kan både vara nerschaktad eller höjd i förhållande till den naturliga nivån.

Dämning 11 där "Olsbovägen" går över på gamla dammvallen

Foto: Rolf Eriksson

Text från dämning 12: Det enda vatten som före 1600-talet fyllde på Bjurdammarna det som kom via dämningen 11 från Toren (Thornsiön enl Carlsteens karta 1684), Torenmossarna och Rismossen. Därav den ”underliggande” stenen dat. 1391 och de övre blocken kom till för ovannämnda verksamheter. Detta kan vara en indicie för att denna dämning har funnits under 1300- och 1400-tal.

Ang. RW- dateringar har jag sökt ev. gamla stenar som hamnat upp i ytan och fått ett resultat som stämmer in på de gamla anläggningarna: block 5 1391, övriga: block 1 1775 ? block 2 1947 vägbygge. Block 3 1540?

Dämning 5, nedströms Stora Bjurdammen

Kor SWEREF 99 E571509 N6630745

Vattenyta: St Bjurdammen ca. 9,5 ha.

Här finns inga bevis att det funnits en dämning och det har det nog inte heller. Däremot fanns här en skvaltkvarn i slutet av 1600-talet. Vid fallet mellan Stora och Lilla Bjurdammen finns en mycket primitiv kvarnsten och även en bottenstock som vittnar om en dämning. Men det var nog bara en stenkista där vattenflödet ströps.

Kvarnsten

Foto: Hans E. Larsson Bottenstock

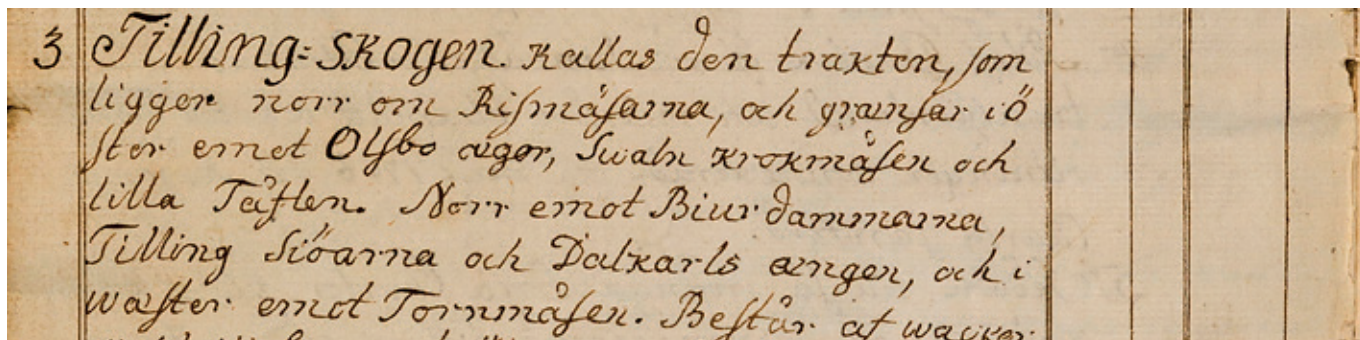
Foto: Rolf Eriksson

Norr om kvarnrännan finns också en ”bypass” där vattnet fortsatte ner mot dämning 12 längre ner i ravinen vid inloppet till Lilla Bjurdammen som egentligen på den tiden var södra änden av Stora Bjurdammen.

Nedanstående är de hittills enda ställena där Bjur (=bäver) dammarna förekommer i skrift, men på moderna kartor lever namnen kvar trots att de visas som odlingsmark på skogskartan 1781.

På Svanåarkivets karta F2:10, *Afritning på skogen vid Sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG Fläckebo SWANÅ och KULL*, daterad 1781 är både Stora och Lilla Bjurdammen inritade som odlingsmark. Skogen söder och väster om kallas Bjurdammsskogen. I beskrivningen till kartan ovan ”*BESKRIFNING till Afritningen på skogen vid Sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG (Harakers överstruket) Fläckebo Socken, SWANÅ med ALMUNDA och Torpen, Haraker Socken författad uti Junu Julü Sept månader 1781: ”31 Olsboskogen går i N mot lilla Biurdammen Ö Täfftängarna lilla Siön och Olsbo ägor, samt Swaln krokmasen, S emot Storkerrs Skogen W emot Olsbo Rismåsen, Stuntbo Slättermåsen och Stora Biurdammen.”*

”3 Tillingskogen kallas den trakten som ligger norr om Rismåsarne och gränisar i öster emot Olsbo ägor, Swaln krokmåsen och lilla Tåften. Norr emot **Biurdammarna**, Tillingsiöarna och Dalkarlängen, och väster emot Tornmåsen.”

Utklipp Svanåarkivet beskrivning till Skogskarta F2:10, 1781.

Vid samtal med L-E Ekeberg, Harakers Hembygdsförening, framkom att ytterligare en kvarnsten hittats i närheten av ”Olsbovägen” och en Bertil Bertilsson (bosatt i Västerås) på sin fritid var expert på gamla skvaltkvarnar och anlätts av länsstyrelsen på 1970 och 80-talet för att katalogisera och inspektera dom gamla kvarnar som fanns i det här området.

Enligt honom var detta en mycket gammal kvarn möjligen en av dom äldsta i Västmanland som man funnit spår av. Dammen ska ha funnits en bit uppströms från där kvarnstenen står nu. Det ska också finnas en tydligt markerad stensatt inloppsränna mot skvalthjulet och då (ca. 1980) fortfarande en frisk bottenstock.

Bottenstocken hittad 31 juli 2014, fortfarande ganska frisk när den dyker upp i torrlagd bäck. Bottenstocken är kluven och diametern är ca. 18 cm. längden ca. 120 cm. och avhuggen möjligen sågad i grovändan. Den ligger ca. 30 till 50 m. nedströms den punkt i västra fåran (kanske tillverkad för Skvalthjulet) där bäcken från Toren och Rismossen rinner ihop med utloppet från St. Bjurdammen och ca. 10 m. uppströms platsen där kvarnstenen står. En bro med väg över, enl. karta 1833, har troligen funnits vid stocken och 10 meter nedströms i stensatt men raserad kista finns gropan med plats för skvalthjul och möjlighet för kvarnhaus rakt ovanför. Bottenstocken har daterats med dendro kronografi till 1680.

Dendrokronologisk datering av bottenstock, Skvaltkvarn vid St. Bjurdammens utlopp (Dämning 5) Bertil Israels kommentar: *Kollade de 4 borrhproven märkt St. Bjurdammen. Kunde använda 3 av dem och de korrelerade mycket bra till varandra (prov 2 för många småbitar). Så bra så jag tror att du borrh i samma stock. Växtmönstret är ganska komplicerat med omväxlande mycket kraftiga ringar avbrutna av partier med täta ringar.*

Antalet ringar var i alla fall 90 st. och analysen pekade på årtalet 1680 med stöd av referenserna från Dalarna (2 st. olika) samt även en från norska sidan på samma breddgrad. Däremot inte alls av referens från Mälardalen utom möjligen den äldsta 1/3 delen. Hur mycket som fattas av ytveden har jag ingen uppfattning om. Dvs. hur många år efter 1680 som trädet fölldes. Fritt för gissningar alltså.

Det finns en liknande restaurerad kvarn i Östa Tärnsjö vid Ingbo källor utförd under ledning av Bertil Bertilsson som hjälpte länsstyrelsen i Västmanland att inventera kvarnar tillsammans med L- E Ekeberg och Karin Karlström från Harakers hembygdsförening.

Och så en skröna också från 1980-talet (L-E Ekeberg). ”*Om man lämnade en halv tunna säd i kvarnen vid St. Bjurdammen kunde man sela på, ta häst och vagn, köra till Enköping och tillbaka innan det var färdigmalet!*”

De historiska indicierna är att varken St. eller L. Bjurdammen (liksom St. och L. Toften) finns på SGU:s strandnivåkarta -1000 år sedan. Senare har de funnits utifrån namnen på diverse kartor och i nutid som myrar. Att de inte fanns på SGU:s kartor beror nog på att de aldrig varit sjöar och då inte hittats av SGU:s datorer. St. Bjurdammen föddes som damm någon gång på 1200- eller 1400 -talet när hJärnhyttan/Toftebeckens hammare behövde mera vatten. Den försörjdes med vatten från *Thornsiön*, *Torenmossarna* och *Rismossen* via dammvallen 11, *Månsbo Långmåsen* och *Stuntbo Slättermåse*. Den somnade in efter att hJärnhyttan/Toftebecken brunnit. Eventuellt återuppstod den när Tillingsjöarna föddes ur *Tilling*-källan tillsammans med dammvall 4 och 10, blev den såg- kvarndamm en tid och försvann nog i samband med brukspatron Cassels sänkning/länsning av Tillingsjön och bäckrensning på 1870-talet. Numera lever den ett stilla liv som myr.

Rev. 2014. En väg markerad på Karta Svanåarkiver 1833 från torpet Västertoften med RW-datering 1528, 1642, 1516 och 1653, fortsätter i nordvästlig riktning över St. Bjurdammen, svänger över Bjurbäcken söderut ungefär vid dämning 5 där kvarnhjulet är placerat och fortsätter mot en större kolningsplats som än idag är väldigt väl synlig. Om den myr som idag är kvar av St. Bjurdammen användes för både kol och ”kvarn”transporter på 1700-talet och dessutom var en ganska lång omväg är kanske ytterligare en indicie att det var ganska länge sen St. Bjurdammen var en damm med öppet vatten. Att vägen till kvarn från Västertoften gick runt halva St. Bjurdammen måste finnas någon anledning för. Genaste vägen även om den var krokig är endast en tredjedel av vägen via St. Bjurdammen.

Endast en RW-datering 1597 har gjorts i stenkistan som troligen var rännan för skvaltkvarnen. Dateringen är mycket osäker eftersom det är svårt att veta hur länge och ofta den legat under vatten. Däremot finns flera dateringar i nedströms liggande L. Bjurdammens dammvall, dämning 6, som troligen var samtida: Två huggna block på vardera sidan som kan ha varit en del av dammens stenkista har RW-daterats till 1399, NV-sida, OBS i en stenrad som ligger närmast bäcken och inte tillhör den rad intill vägen som är en lämning av vägbygget. SO-sida 1428.

Precis som Skennaren, damm 1 och Rismossen damm 11, har den en äldre historia som torvmosse som slutade växa på ungefär samma djup som i Rismossen och därför känns det som att de blev damm ungefär samtidigt. Det fanns inga tecken eller spår efter levande vitmossa i ytan. Kanske var St. Bjurdammen en "överdämd" torvmosse under medeltiden som förföll och sedan överslammades när man "öppnade kranen" från nybildade och dämnda Tillingen. När man sen sänkte nivån i ravinen nedströms genom att släppa på vatten genom dämning 12 och 6 och när nivån sjönk kunde man mala i den skvaltkvarn, strypning som är benämnd dämning 5 med bottenstock dendro daterad 1680.

Och nästa nedströms kunde vara dammvall 13 faktiskt ca. 100 m. ovanför dämning 12 som inte var en dämning gjord av mänsklig hand utan ett naturligt vattenhinder skulle det geografiskt och ordningsmässigt legat här närmast nedströms dämning 5. Nedan följer en förklaring varför den straffats med utvisning:

Dämning 13 Kor. SWEREF 99 E571600 N6630846

Ungefär mitt emellan dämning 12 och dämning 5 nedströms St. Bjurdammen, även här mellan två mötande åsar av samma höjd som L. Bjurdammens omgivande höjder men med ett antal större stenar och block som naturligt stoppar upp vattenflödet. Vid den damm ca. 1 m. högre än inloppet till L. Bjurdammen kunde här ha åstadkommits med mycket små medel upp i nivå med kvarnen vid St. Bjurdammens utloppsränna.

Naturligt vattenhinder sett från norr; dämning 12

Foto: Rolf Eriksson

RW- datering har gjorts på två block här, de enda möjliga som inte ligger nedströms och tidvis legat under vatten. Block 1 är ett stort block som i så fall har klivits och flyttats en liten bit har daterats 1244 och troligen spräcks av is eller på annat sätt av naturen själv. Det andra är ett mindre block som ligger en bit ifrån bäcken RW- daterat 1838 och troligen lyfts åt sidan av Svanås brukspatron Cassels manskap vid bäckrensningarna på 1870-talet.

D.V.S. dämning 13 har bara varit en av naturen skapad trång passage för vattnet och ej tillverkad av mänsklig hand.

Men här blir det bättre igen. Dammvallen nedan på tur nedströms kan till och med ha haft två liv, så det jämnar ju ut sej!

Dämning 12 mellan St. och L. Bjurdammen: Kor. SWEREF 99 E571626 N6630919

Vattenyta: Uppfyllning tillsammans med dämning 13, som inte fanns och som utgår enl. ovan och fram till L. Bjurdammens inlopp tillsammans 13 ha. med ganska stort djup som egentligen bara begränsas av uppströms liggande St. Bjurdammens högsta nivå.

Det var hit vid inloppet till L. Bjurdammen som St. Bjurdammen sträckte sej under sin ”rosa” storhetstid. Senare under 1600-talet var den en liten del av Stuntbo Såg- och Mjölksvarns ”kraftpaket”. Den byggdes mellan två mötande åsar till samma höjd som L. Bjurdammens omgivande höjder. Det ligger fortfarande kvar en hel del av den upplockade sten som höll nivå. Mycket har säkert spolats bort av is och vårfloder och kanske också röjts undan av brukspatron Cassel när han var i desperat behov av vatten till Svanå bruk. En höjning upp till St. Bjurdammens nuvarande nivå var möjlig.

Dammvall 12, sedd uppströms, mot L. Bjurdammen.

Foto: Rolf Eriksson

Fyra huggna block som ligger i kanten på båda sidorna, för att säkerställa att de inte legat under vatten har RW-daterats till på östra sidan block 1 längst från bäcken: 1639, block 2 lite närmare bäcken: 1603, **under** block 2 ligger block 3: 1391. Block 4 västra sidan mot höjden som är en naturlig förlängning av dämningen: 1652.

Dammvall 12 med datering

Foto animering: Rolf Eriksson

Detta kan vara ett incitament för att dammvallen fanns i det första dammsystemet på 1200– 1500-talet, byggdes på i det andra på 1600-talet och utifrån all skrotsten sprängdes bort på 1870-talet!

Vid förutsättning att Tillingsjöarna kom till under första halvan av 1600-talet (se dämning 4 och 10) endera för Stuntbo Sågkvarn och Mjölkkvarn eller omsmältningen av slagg i hJärnhyttan, både egen och hämtad från Söråhl, eller för Jakob De la Gardies första hammare i Sigulskvarn (Svanå) som blev driftfärdig omkring 1635, men inte kunde dra nytta av vattenet ovanför *Fårssen hammare* som köptes in av Pontus de La Gardie och Ebba von Könichsmarck 1674. Då var det enda vatten som före 1600-talet fyllde på Bjurdammarna det som kom via dämningen 11 från Toren (Thornsiön enl Carlsteens karta 1684), Torenmossarna och Rismossen. Därav den ”underliggande” stenen dat. 1391 och de övre blocken kom till för ovannämnda verksamheter. Dämning 12:s dammvall kom till under 1300-talet, förföll slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet, återställdes samtidigt som Tillingsjön(arna) dämades med dammvallarna 4 och 10 och fick nog samma dramatiska slut: ” **Och nu var det allvar: Sjösänkning i Tillingsjön (obs. 1 sjö) Juni 5 dagar. 1875, 1876. Sen blev det panik: Länsning av Tillingsjön (obs. fortfarande 1 sjö). Och så small det: 21 efter krut till B?????? bäck länsning ????? Tillingsjö 0,50 (obs. fortfarande 1 sjö).** När röken skingrades låg massor av skrotsten, sprängsten kvar och så gör det än idag.

Dammvall 12 sedd från L. Bjurdammen, skrotsten.

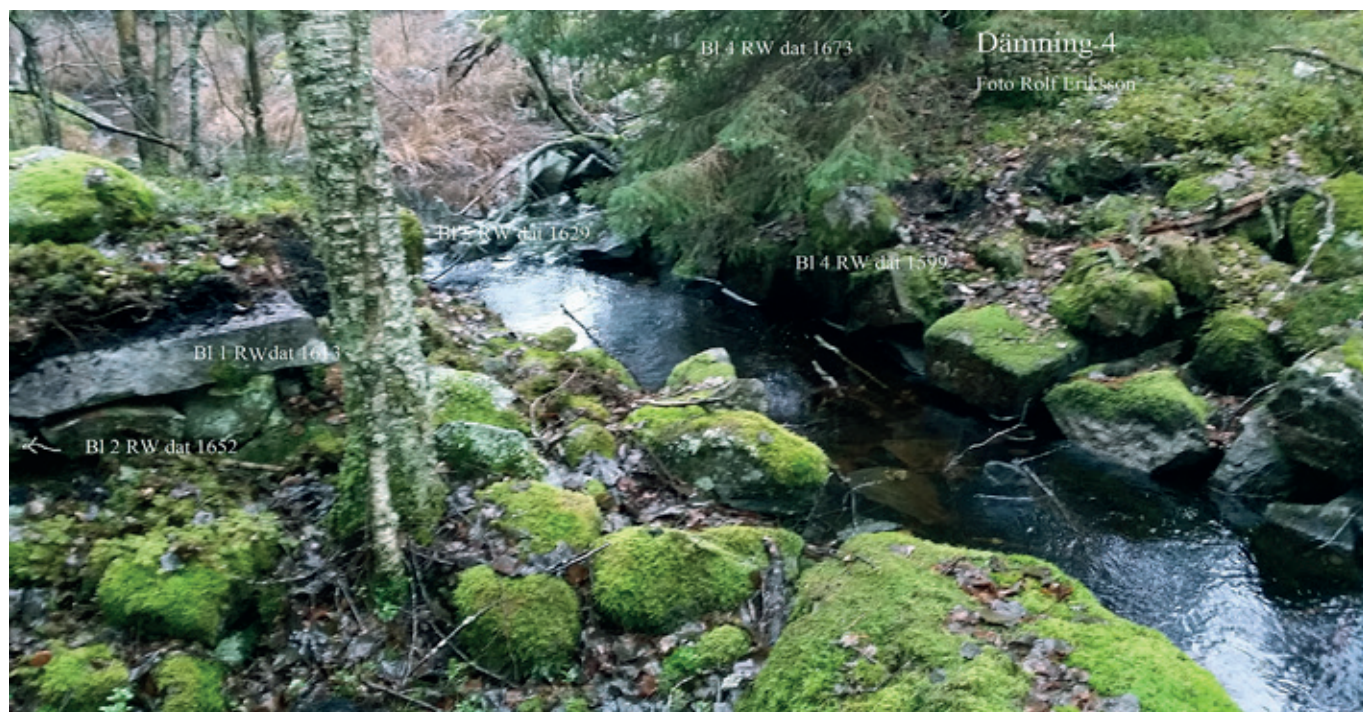
Foto: Rolf Eriksson

Och då är det lika bra att här spränga in (*spränga bort gjorde man 1876 och så var den dammens saga all!*) den andra delen av det som troligen var andra halvan av Magnus Brahes och lite senare dotter Ebbas kraftpaket för att driva Stuntbo Såg- och Mjölkkvarn.

Dämning 4 Nedströms L. Tillingen södra vallen Kor SWEREF 99 E571470 N6630149

Vattenyta: Tillingarna med vidhängande källa och myrmarker mellan och omkring ca. 81,2 ha.

Okulärt konstaterad dämning som bekräftas av dagsverksavräkningar i Svanåarkivet, se nedan, där synliga rester efter bottenstockarna saknas men i övrigt väldigt lika dämning 1 vid Skennaren. På båda sidorna av bäckfåran kan man se hur stenarna passats in mot varandra samt att förstärkningar med sten finns på båda sidor om den smala bäckfåran. På båda sidor finns naturliga höjder. Denna dämning skulle kunna höja nivån i ett magasin som bestod av Lilla och Stora Tillingen samt även fylla upp våtmarker norr om båda samt norra eller ev. hela den smala landtungan mellan sjöarna. Dessa sjöar har mera sluttande men ändå klart markerade höjder runt om. Därför är det lite svårare att se exakt hur mycket sjöarnas area utökats.

Dämning 4 med RW-dateringar.

Foto: Rolf Eriksson

St. Tillingen och en liten del av L. Tillingen (tilling = tillrinning, avledning, källflöde, källa eller nåt så enkelt som tillägg "teling") finns på SGU:s Strandlinjekarta år 1000 men finns sedan inte utritad på någon historisk karta förrän Svanåarkivet karta F2:49 *Afritning på Skogen vid sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG Fläkebo SWANÅ och KULL 1781* men då med Tillingsjöarna troligen inritade i efterhand med betydligt "klarblåare" färg än kartans andra sjöar. Dessutom var de nog bara en sjö "Tilligesjön" ända fram till 1870-talet. De finns även på karta 1833-1836 Svanåarkivet. Sjöarna finns också med i Olof Graus *Beskrifningar öfver Västmanland 1754*. Däremot saknas de på Lantmäteriets Carlsteens karta Axholm 1683, Krigsarkivets Westmannia ca. 1700 och Charta öfver Westmanland och Fierdhundra ca. 1750. Att det ofta var mycket "copy copy" när det gällde att uppdatera äldre kartor var nog ganska vanligt, därav de något sena årsdateringarna.

Och här kommer *Kyrkkartan Fläckebo Socken ca. 1750* in som en skänk från ovan (*en gudomlig gåva?*) men den kom nog från mera jordnära Jan Carlsäter och Hans E Larsson och jag är evigt tacksam! Den visar Tillingsjön(arna) som en rund liten tjärn omgiven av myr- våtmark också rund med en lite större diameter. Tillinge(källan) sjön har samma form och storlek som Toren och Bångbosjön här kallad Siön Svalnan. Man ska vara försiktig med gamla kartor som ofta inte är proportionella varken när det gäller storlek eller avstånd. Här är det ofta betydelsen som bestämmer storleken. Vad gäller vilken tid kartan speglar så är det svårt att veta hur många gånger den är vidarekopierad från äldre kartor som inte finns längre. Kanske var kartritaren, den första av dom, där en tid på året när vattnet redan var förbrukat i Stuntbo såg- eller mjölkvarn.

På ”Kyrkkartan” ritad av lantmätaren Mathias Hagman som enl. Jan Carlsäter beskrivs i boken om svenska lantmätare: *”Ingeniör vid kontoret 1734. Examen 1735. I Vestmanland 1755. Afsked 1757”*, där han skriver följande: *”Att denna charta är enlig och likalydande med then uti Westmanlands Lantmäteri Contior befintliga Charta belägen”*.

Kartan bör således vara från 1700-talets första hälft, eller kanske t.o.m. åren 1755-57 då han uppenbarligen fanns i Västmanland. Detta visar på samma eftersläpning som nog gäller de flesta historiska kartor. Kartan är intressant för att den visar Tillingsjön (även då en sjö) som en liten ”pöl” omgiven av våtmark en bit söder om *Tillingetorp*. Kanske är det Tillingsjöns ”födelse” ur den nedan nämnda källan som lantmätaren beskriver?

Utklipp Tillingen ”Kyrkkartan”

Foto: Hans E. Larsson

Mellan sjöarna i norr på Tillingemossen är en större källa utritad på alla sentida kartor. På kartan F2:10 Svanå Skogskarta 1781 blev källan bortglömd när man målade in Tillingarna i efterhand, trots att källan tillsammans med dämning 4 och 10 var embryot till Tillingsjön.

Tillingsjöarna, dyker upp efter ”födelsen” på ”Kyrkkartan” först på Svanåarkivets karta F2:10 *Afritning på skogen vid Sätessgårdarne AXHOLM SKILBERG Fläckebo SWANÅ och KULL daterad 1781* och finns uppräknade i *Olof Graus Beskrifning öfver Wästmanland 1754*.

Utklipp Svanåarkivets kartor;
F2:78 1833

F2:56 ca. 1900

F3:29 1924

Det kan vara så att Tillingarna är ”konstgjorda” och uppstod när dämning 10 byggdes något före dämning 4 och rinner ut i Stora Bjurdammen, samt att flödet från källan som kan mätas utifrån temperatur i källflödet i förhållande till sjön? 29 april 2014 var temperatur i St. Tillingen 13,6 grader. Källflödet som är väl markerat på karta 1833 ca. 9 grader. PH i källan uppmättes till ca 4.5 medan i St Tillingen som kalkas av Sportfiskare var 6.2.

Stenåke Pettersson går på vatten och mäter temp. och pH-värde. Bakgrund St. Tillingen.

Foto: Rolf Eriksson, på fast mark.

Källan är fortfarande i drift även om sjöarna håller en lägre nivå och numera är två, Stora och Lilla Tillingen.

Det finns flera mindre källor med ett ”evigt” flöde” i området t. ex. Kopparkällan, fornminneskyddad RAÄ-nummer Fläckebo 109:1, även kallad Mummeltorpskällan på karta Svanå Skogar dat. ca. 1900 Svanåarkivet. Andra exempel är källan vid Vånkarbo och mineralådern i närheten av Svartkärret.

Här citerar jag Wikipedia:

*Stora Tillingen ingår i det delavrinningsområde (663736-152439) som SMHI kallar för ”Mynnar” i Fläcksjön. Medelhöjden är 85 meter över havet och ytan är 44,35 kvadratkilometer. **Det finns inga avrinningsområden uppströms utan avrinningsområdet är högsta punkten.** Gnällbäcken (ibland har Wikipedias inte helt rätt. Sjön avvattnas av Bjurbäcken, och en bäck som inte har något namn men som kanske en gång för 650 år sen hette **Tof-tebecken**, Norrbybäcken, Svartån och så Stockholms Ström. Hur många blev det?) som avvattnar avrinningsområdet har biflödesordning 3, vilket innebär att vattnet flödar genom totalt 3 vattendrag innan det når havet efter 160 kilometer.*

Torpet Tilling T $\frac{1}{4}$ finns på Carlsteens karta 1683, som i de flesta fall är avritning efter tidigare förlaga och kan vara uppkallad efter källan eftersom inte Tillinsjöarna fanns då.

I Älvsborgs lösen 1618, restuppbörden 6:e termin, finns den första kända innehavaren av Tillinge enl. Jan Carlsäter: *Lasse i Tellinge*.

Här bodde också Erik Olsson och Margareta Matsdotter när det hölls husförhör 1673. Flera RW- dateringar har gjorts vid torpet som består av minst 7 olika husgrunder från olika tidsåldrar, de äldsta 1340 och 1561, långt före både husförhöret och Lasse i Tellinge. Där dammen var placerad fanns en övergång på vägen från torpet Västertoften troligen till kvarnen vid St. Bjurdammen.

Torensjöns och Torenmossarnas vatten tillfördes St. Bjurdammens vattenmagasin via Ris-mossen och saknar förbindelse med Tillingarna. Och dessutom fanns de långt före Tillingarna.

Ovanstående gör att det största vattenmagasinet i området har för sin storlek väldigt litet tillflöde (förutom källan). Ett litet tillflöde (delvis en utdikning för skogsbruket) kommer från den västra lite högläntare delen av Krokmossen som till största delen avvattnas i sin lägsta del i sydost via Gnällbäcken (se dämning 2).

Vid dämningen 4 har 5 RW dateringar gjorts med ett ganska sammanhållet resultat 1613, 1652, 1599, 1629 och stenen där man tillmakat stenarna 1673. I en dagsverksrapport i Svanåarkivet 1874 när man med alla medel måste försöka få fram vatten sänkte man Tillings**sjön** som hade namn utifrån ett gammalt ord för källa. Detta är en ganska bra indicie för att de två sjöarna då fortfarande hade en så hög nivå att det var en sjö! Låglandet mellan sjöarna behöver mindre än 1 m. höjning för att hamna under ytan.

På hösten 2014 gjorde jag ett nytt besök vid dämningen för jag behövde nya och bättre foton. När jag lyfte på mossan fann jag ett tjockt lager kol som knappast kom från koltransporter. Nånting har brunnit ner, antingen ett ”damnhaus” liknande de som fanns i Salbergets dammsystem, eller så har det funnits en skvaltkvarn här liksom vid nästa dämning, nedströms vid St. Bjurdammen. Utifrån kartorna och husförhöret så är både källan och torpet äldre än de två största sjöarna i området.

Här citerar jag Svanå bruks historia, Fritz Andersson: *P A Cassel brukspatron 1870-1880. Vattenbristen vid Svanå var ett ständigt bekymmer, måste av denna anledning smidet ligga nere längre och kortare tider, vilket orsakade att leveranstider ej kunde hållas. Det hände ibland under torrår, att driften vid bruket fick ligga nere närmare ett halvår. För att erhålla jämnare vattentillgång, särskilt då Hällsjö hålldamm måste hållas öppen, upprensades utloppen vid ”sjöarna i området”. De gamla fördämningarna sattes åter i brukbart skick och nya uppfördes. Det visade sej emellertid att varken, upprensningarna eller uppdämningen av Hörendesjön, hade åsyftad verkan, genom de långa sträckor efter sankmarker, som vatten hade att rinna fram blev förlusterna avsevärda.*

Detta får mej att tänka följande: Den här dämningen och dämning 10 tillsammans med dämning 1 är gjorda senare än alla de andra dämningarna. För de andra känns äldre och var troligen redan förfallna när den här byggdes. Några dateringar vid de andra resterna efter damvallarna och torpen i närheten av dom har gjorts och alla de andra har hamnat i 1300-talet och tidigt 1400-tal, och nu är de inte längre alltför få.

Dammarna vid Tillingsjön(arna) och kanske sjöarna också kom till i samband med att Stuntbo sågkvarn togs i drift i början av 1600-talet när behovet av sågat trävirke vid byggandet av Axholms Slott blev efterfrågat. Senare när inte sågkvarnen behövdes längre och man hade en outnyttjad kraftreserv, insattes av Ebba Brahe en skvaltkvarn.

Rev. 2014. Carlsteens karta där Norrbybäckens utlopp pos. 26 i Fläcksjön, pos. 27 där Stuntbo Sågkvarn via bl.a. dokument i De la Gardie samlingen i Lund via Jan Carlsäter kan dateras ca. 1600-1650 (t.ex. 1629 redovisas lön till Lasse i Stuntebo ”for dhet han er snidkare och sågare” 1633 nämns ”Erik i Stuntebo, gårdens snickare” 1647 Omtalas att det vid ”Stuntbo sågkvarn” är tillsågat 21 st. stockar. Mjölkvärn ca. 1650-1720 genom släktforskningsajten Dannes portfolio min mormors förfäder: Nils Andersson f. 1635 var mjölnare i Stuntebo 1668-???? död 1709 i Norrby, samt Kvarnkommissionen: Kvarnkommissionens rannsakningsprotokoll 1697 rörande Stuntebo: “§ 11. Än ransakades om Axholms skwalteqvarn wed namn Stuntebo om **1 par stenar, hwilke för några och 40 åhr sedan wed pass är opsatt af grefwinnan sahl. högwällborne fru Ebba Brahe med frälsefriheet, och nu possideras af grefwinnan högwällborne fru Beata Elisabet Kiöningsmark.** Är brukl. om höst och wår och mahles allenast till gårdens behof, och under stundom till dess torparens och bönders hielp, sampt kyrkioherden och andra bönder uti Fläckebo. Gifwandes möllnaren Niels Andersson åhrl. arrende 4 tunnor spannemåhl som dess contract innehåller, men uthaf detta fins hon mycket praejudicera de andre odallqwarnarne.

Och kanske gjordes också ett försök att återuppta järnhanteringen. Detta var en tid då man ännu inte från Svanå Bruks sida hade kontroll över vattenflödet i Svartån och kunde alltså inte tillgodogöra sej de vattenkraftresurser som fanns i Bångbosjön, Bjur-, Gnäll-, Tofte?- och Norrbybäckens vattensystem. Detta ändrades 1674 när Pontus De la Gardie och Beata von Könichsmarck för Svanå Bruk inköpte Fors Hammare söder om Hällsjön i Svartån. ”I samband med att Forssen hamnade under Sigulskvaqrns bruk påbörjades byggandet av Hålldammen nedanför Hällsjön vilket var början på sjösänkandet av sjösystemet från Fläcksjön, Fritz Andersson Svanå Bruks Historia (ev. fel ref?): **Rörbosjön och vidare upp mot de gamla dammanläggningarna.**”

Men precis som med dammarna och en del både historiska händelse, dokument och makt-människor som verkat, ägt, bott och levt här tror jag att både ”hJärnhyttan” och *Toftebeckens hammare* har en betydligt äldre historia.

Även här kan man läsa att dammen funnits och verifieras av Svanåarkivets dagsverksrapporter när Patron Cassel, Svanå Bruk desperat sökte mera vattenkraft 1870-talet: 1874 19/10 Anders Mattson i St. Svalnan, Dagsv. Vid dammbyggn. 1874 31/8 Per Persson i Kolartorp. **Och nu var det allvar: Sjösänkning i Tillingesjön (obs. 1 sjö) Juni 5 dagar. 1875, 1876. Sen blev det panik: Länsning av Tillingesjön (obs. fortfarande 1 sjö). Och så small det: 21 efter krut till B?????? bäck länsning ????? Tillingsjö 0,50 (obs. fortfarande 1 sjö).**

När röken skingrades rensade man nog Bjurbäckens botten och efter det här blev Tillingesjön två sjöar igen och efter detta såg de två sjöarna St. och L. Tillingen, nog ut ungefär som idag.

Det kol som finns både på och mellan de huggna stenarna i dammvallen på båda sidorna av vallen C14-daterades utifrån att de ev. funnits ett dammhus eller trälucka som av någon anledning brunnit och därigenom hitta dammvallens ålder. Dateringen blev år 1853 och gav inga svar.

Dämning 10 Gamla utloppet från L. Tillingen mot St. Bjurdammen.

Kor. SWEREF 99 E571229 N6630346

Dämningen flyttad hit i texten dels för att den geografiskt hör hemma här och dels för att dammvall 4 och 10 levde i symbios och inte skulle kunna fungera utan varandra.

Vattenyta: Liknade dämning 4 men något högre eftersom det var vid dämning 4 det började rinna över så småningom. Det var nog tvärtom se nedan: Tillingarna med vidhängande källa och myrmarker ca. 81,2 ha.

Något mossig dammvall sedd mot St. Bjurdammen.

Foto: Hans E. Larsson

Öster om L. Tillingen ev. gammal dammlämning i gammalt utlopp ca. 0,5 km norr om dämning 4 i nuvarande utlopp, kan man se en stenvall som skulle kunna vara en tidig dämning i det ev. ursprungliga utloppet från L. Tillingen. Nedanför stenvallen lutar det utför i en skönjbar ränna som mynnar ut i St. Bjurdammen några hundra meter norr om Bjurbäckens nuvarande inflöde i St. Bjurdammen. Så småningom började det rinna över vid dämning 4 och den tillkom.

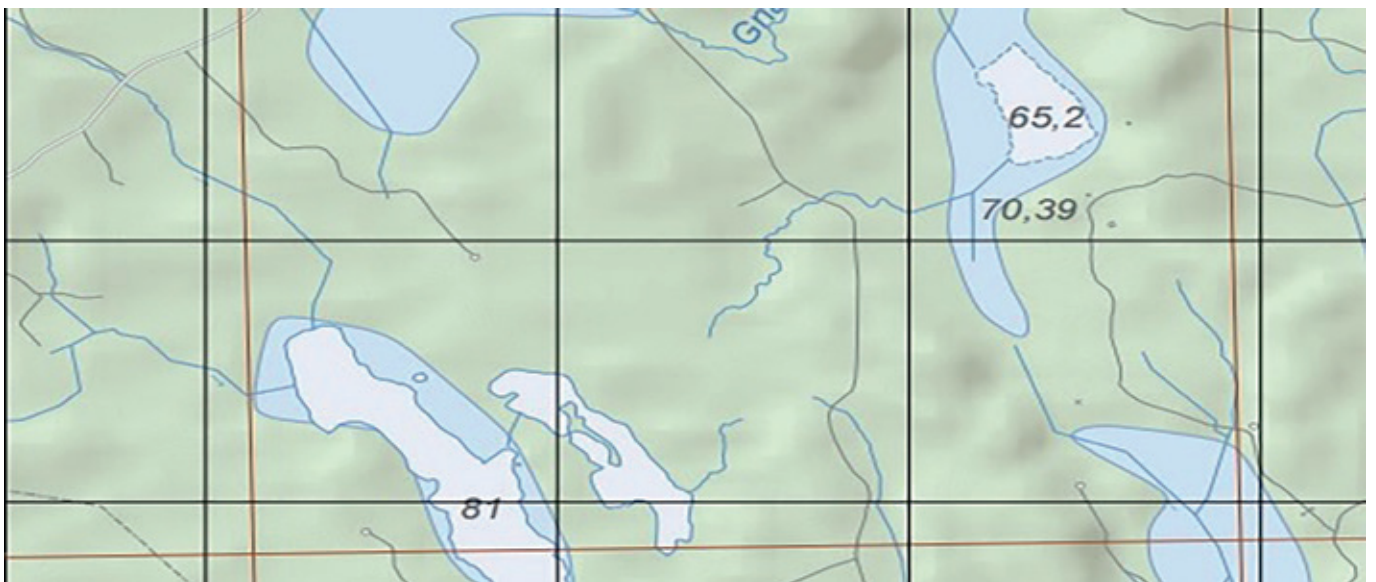
Fem block i Dämning 10 har RW-daterats på nedströms sida med följande resultat: block 1 1599, bl. 2 1582, bl. 3 1653, bl. 4 1611, bl. 5 1640. Om precis som i texten om dämning 4 förutsätts att Tillingarna var en sjö och kom till under 1600- talets första år kan man av detta tolka att denna dämningen var något tidigare än dämning 4 och att när vattennivån blev lite för hög fick man pytsa i några stenar till.

En kuriositet är SGU:s 1000 årskarta visar ett annat nordligare utlopp från L Tillingen och det södra finns inte. En teori skulle kunna vara att norra utloppet som kunde ha runnit mot Klämsäng dämdes och södra delen av sjön fylldes upp så småningom rann över där ev. dämningen uppströms Stora Bjurdammen finns idag.

Utklipp SGU Strandlinjekarta gamla-1000 år.

Men efter 500 år har L Tillingens utlopp flyttat tillbaka till dämning 4 igen!

Utklipp SGU Strandnivåkarta - 500 år.

Här har nu de ovanstående källflödena runnit ihop nedan.

Dämning 6 Nedströms Lilla Bjurdammen (Västertoften)

Kor. SWEREF 99 E571734 N6631147

Vattenyta: L Bjurdammen ca 2,2 ha

Här finns inga bevis att det funnits en dämning men en del historiska indicier. Det som talar för att en dämning kan ha funnits här är landskapets utformning med branta höjder åt alla håll utom vid utloppet mot St. Toften. Den lämpligaste platsen för en dämning är strax nedanför nuvarande vägens västra sida. Observera att det inte är stenarna närmast vägen utan de lite längre ner som var en del av den gamla dammvallen. De enda begränsningarna för dammens höjd och volym är dämningarnas höjd och fallhöjden (ca. 5 m.) från Stora Bjurdammen och dämning 12. Men precis som dammarna i Gnällbäckens dammanläggningar och de tidigare nämnda dammarna uppströms utom vid Tillingarna kan den här dammen ha ett förflutet i hJärnhyttans/Toftebäckens storhetstid under 1200- 1400-talet. Den användes eller återställdes nog inte när Magnus och Ebba Brahe behövde vattenkraft på 1600-talet och inte heller vid brukspatron Casslers jakt efter vatten på 1870-talet. Den var helt enkelt för liten, men att driva blästor vid hJärnhyttan för kanske 750 år sen dög den till.

L. Bjurdammen sedd från Olsbovägen

Foto: Rolf Eriksson

L. Bjurdammen sedd från dammvall 12

Foto: Rolf Eriksson

De historiska indicierna är att varken Stora eller Lilla Bjurdammen finns på SGU:s strandnivåkarta 1000 år sedan. Senare har de funnits utifrån namnen på diverse kartor och i nutid som myrar dock för Lilla Bjurdammen med en mycket markerad bäckfåra. Den markerade bäckfåran beror nog på att den inte dämdes under 1600-talseran, men att allt vatten som passerade då hjälpte till att hålla bäckfåran öppen och fått den att överleva till nutid och tidigare lite utökad åkermark åt bebyggarna i torpet Toften alias Västertoften.

Har varit ute på L. Bjurdammen ca. 100 m. uppströms Dämning 6 max 10 m. från strandlinje öster koord. Sveref N6631116 E571682 RT 90 X 6632542 Y 1526532 +85m.

Förlängda MUKen trycker jag ner i sin fulla längd ca. 2500 mm. utan att nå kraft alls behövde användas och att inte nå ner till leran i botten. Till skillnad mot St. Bjurdammen, damm 12 och Rismossen, damm 11 finns inga tecken på att det finns torv i L. Bjurdammen utan den består av slam ock dy bundet av rötter och växtlighet i form av ljung, mindre buskar etc. Våtmarken började då de äldsta (rosa) dammarna föröddes nå gång runt sekelskiftet 1500 att växa till sej. Kanske är ca. 2,5 m under 500 år en måttstock = 5mm/år? Vad som också slog mej var hur lös, blöt och varm den var (mars 2017)! Väldigt lätt att trampa ner och bli våt. Att det enligt L-E Ekeberg betade inhägnade kor på L Bjurdammen känns väldigt märkligt. Möjligen på de små åkerlappar nordväst om L. Bjurdammen som finns på ekonomiska kartan 1908.

Här kommer samma historiska referens som dämning 5 St. Bjurdammen.

På Svanåarkivets karta F2:49 *Afritning på skogen vid Sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG Fläckebo SWANÅ och KULL* daterad 1781 är både Stora och Lilla Bjurdammen inritade som odlingsmark. Skogen söder och väster om kallas Bjurdammsskogen. I beskrivningen till kartan ovan *BESKRIFNING till Afritningen på skogen vid Sätesgårdarne AXHOLM SKILBERG (Harakers överstruket) Fläckebo Socken, SWANÅ med ALMUNDA och Torpen, Haraker Socken författad uti Junu Julü Sept månader 1781: "31 Olsboskogen går i N mot Lilla Biurdammen Ö Täfftängarna lilla Siön och Olsbo ägor, samt Swaln krokåsen, S emot Storkerrs Skogen W emot Olsbo Rismåsen, Stuntbo Slättermåsen och Stora Biurdammen."*

"3 Tillingskogen kallas den trakten som ligger norr om Rismåsarne och gränsar i öster emot Olsbo ägor, Swaln krokåsen och lilla Täften. Norr emot Biurdammarna, Tillingsjöarna och Dalkarlängen, och väster emot Tornmåsen."

Från den aldrig sinande källan Jan Carlsäter har jag fått följande: *Redan 1637 omtalas i roteringslängden "Per Sigfridsson i Tofften". Och i 1644 års roteringslängd nämns samme "Per Sigfridsson i WestanTofftet" Syftar bägge två på det sentida Västantoft vid de "nya" Toftsjöarna eller fanns två Tofttorp som skildes åt av tillägget Westan-?? För att snurra till det ännu mer kan jag också berätta att det 1559-1593 fanns ett torp "Wästansjö". Är detta ett dubbelnamn för Wästantofft? Eller också (har jag för mig) fanns ett Wästansjö alldeles väster om Fläcksjön mitt emot Braheholmen innan Axholm slott fanns där. Ungefär där stallet uppfördes under Ebba Brahes tid. Men jag har ej sett detta på någon karta, så det kan ju vara ett felaktigt antagande av mig.*

Sedan följande tillrättaläggande: *Wästansjö däremot får du betrakta som ett "hjärnsnöke" hos mig. Vi har ju inga belegg alls för var det låg. Och torpen "Tofften", "Wästantofft" kanske är samma torp och alltid har legat där det legat oaktat om sjön Toften tidigare låg högre upp ("Täfftn Lacus" i dina papper) efter Gnällbäcken mot Ösjöhället? Eller vad skall man tro....??*

Och så en ytterligare komplettering: *Så avsnittet om Tofft-torpet etc. Tittade litet i Fläckebo dopbok (arkiv digital) 1710-talet. Det verkar då nämnas 2 familjer "i Tofften". (Johan Matsson och Jöran Eriksson).*

Men dom kan ju ha bott i samma torp. Eller är det som vi funderade att det fanns 2 st Tofft torp (Wästantoft och den övre Toften (vid "Täfft Lacus"))??

Vad gäller "hjärnsnöket" Wästansjö slutet 1500-talet så är nog orsaken till att jag velat förlägga det väster om Fläcksjön (där stall byggdes under Ebba Brahes tid) att det skulle korrespondera mot det norr därom liggande "Nordansjö" som sedan uppslukades av Axholm. Skillberg fick detta namn eftersom det anlades i skillnaden mellan Nordansjö och Byrilsbo hemman. Och nu slår det mig plötsligt att tidsmässigt skulle det faktiskt kunna vara så att Wästansjö och Byrilsbo avlöst varandra. Återstår att se om jag vid tillfälle hittar någon Byriel (Börje) i Wästansjö!?

Och min kommentar till ovanstående: Jan har inga hJärnsnöken (så här borde de ha stavats i så fall). De enda kända hJärnsnökena här finns i *Spökskogen* och *Gröna Vägen* vid Gruberget och kanske hade gruv- och bergsfrun St. Barbara också blivit "framknackad" vid Rökedalsgruvan nån gång.

Och så här tycker jag om uppgifterna ovan:

Om Jans uppgifter stämmer in på Västertoften ang. 1559-1593 åren så säger jag precis som hon med glasskon: Det kunde ju vara alldeles fantastiskt! Vid den tiden hade de som bodde och brukade Västertoften bara botten av den torrlagda Lilla Bjurdammen att odla på och kanske också Stora Bjurdammen när inte skvaltkvarnen var i drift och behövde dammens vatten. I väster när Toftedammen föröddes och St. och L. Toften blev till hette det som låg i norr och väster Rörbo Dammängar. Och där stack man nog inte in slagan eller lien. De odlingsmarker i Olsboskogen (31) i söder, norr om Rismossen och *Thornsjöns* dämning 11 hectar Stuntbo Slättermossen och Månsbo Långmossen. Lika illa här! Sen när Tillingen(källan) dämades och blev Tillingesjö(arna)n för att sätta kraft i verksamheterna Stuntbo Sågkvarn och Mjölkkvarn och nyskapad senare masugn, samt även skvaltän nedanför St. Bjurdammen som var i drift vår och höst kunde *åboerna* i Västertoften via översilning hanka sej fram på vad Bjurdammarnas botten kunde ge.

I Älvsborgs lösen 1571 nämns: *hustru anna i västansiö törp ---pengar 7 mark 7 öre.*

Och dessutom några RW-dateringar på husgrunderna som stämmer in i mönstret: 1528, 1642, 1516 och 1653.

Två huggna block på vardera sidan som kan ha varit en del av dammens stenkista har RW-daterats till 1399 NV-sida, OBS i en stenrad som ligger närmast bäcken och inte tillhör den rad intill vägen som är en lämning av vägbygget. SO-sida 1428.

Även Lilla Bjurdammen har på Karta 1833 Svanåarkivet en väg tvärs mitt på dammen i riktning nordväst mot Smörkärrsmässen och Långmossen. Väg för transport av vinterfoder? Enl. Lars-Erik Ekeberg, Harakers Hembygdsförening, så var L. Bjurdammen inhägnad betesmark fram till ca. 1960. Detta talar för att även i L. Bjurdammen var det länge sen det var öppet vatten.

Och här placeras då också den första källan i Bjurbäckens dammsystem.

Dämning 6, L. Bjurdammen vinterväg och källa, Svanåarkivet karta F2:78 1833.

Den andra som verkligen var en källa = tilling som uppstod via ett ständigt vattenflöde tillsammans med dammvallarna 4 och 10 skapade *Tillingsjön*.

Sedan störtar Bjurbäcken brant utför förbi torpet Västertoften och numera strax söder om det som fram till ca. 1930 var sjön Lilla Toften och ännu tidigare en del av den damm som sträckte sej i söder från nuvarande blötmark söder om Bångbosjön till strax nedström bron på vägen fram mot 1868-talstorpet Gustavsberg.

Dämningarna 7A och 7B nedströms Stora Toften.

7A Kor. SWEREF 99 E572006 N6632222

Vattenyta: Bångbosjön myrmarken Svaln med idag grävda kanalen i de låglänta utdikade och skogsplanterade ängarna fram mot L. Toften, St. Toften, de tidigare ”dammbottnarna” Rörbo Dammängar och Stuntbo Dammäng fram mot bron över till 1800-talstorpet Gustavsberg 101,8 ha.

Dämning 7 kan ha bestått av två dämningar. Dels 7B nedan som i så fall ”stängde” vattnet från Bångbosjön, Toren och Rismossen St. och L. Bjurdammen St. och L. Toften.

Karta Svanåarkivet F2-50, 1869

Animering Rolf Eriksson

Damvall 7A var nog en del av det äldsta ”rosa” systemet, jag tror att detta var den ursprungliga dammvall 7 som på 1200-talet och fram till i alla fall den första järnsmältningperioden var nedersta dammvallen för att maximera Bångbosjön och Bjurbäckens vattensystem. Man kunde då reglera vattenbehovet genom att öppna eller stänga alt. höja eller sänka dammlucka eller plocka bort resp. lägga på stockar vid dämning 3 Stuntäng/Klämsäng eftersom flödet och vattnets hastighet utför Piparbacken nog hade förmågan att ”tränga” sej före.

Cirka 25 m. nedströms stensatta bron på vägen mot 1860-talstorpet Gustavsberg mellan två mötande kullar var det perfekta och enklaste sättet att dämna. Nedanför bron på västra sidan finns en stor mängd sten troligen upplockade. Detta skedde nog när det äldsta dammsystemet låg förött eller i samband med att Stuntbo Såg och mjölkvarn fick sin vattenkraft huvudsakligen från Tillingsjön, vattenmagasinet Skennaren och Öjesjön tillsammans med det något kortare magasinet Bångbosjön Toftensjöarna med mellanliggande våtmarker som då dämades av dammvall 7B.

Rester efter dammvall 7A

Foto: Rolf Eriksson

En RW-datering 1648 har gjorts på en huggen sten ”som blivit över” strax ovanför vattenlinjen i bäcken. En sten mellan bäcken och den upplockade stenhögen som troligen har varit en del av dammvallen har RW-daterats till 1389. En sten i den troligen upplockade stenhögen har daterats till 1754 men här har dateringen påverkats av att stenen legat under vatten lång tid.

Dämning 7B Kor. SWEREF 99 E572024 N6632082

Okulärt konstaterad möjlig dämning med synliga rester efter stenkistan brofästen på båda sidor. Det har också funnits en körväg här från alt. Månsboborgen, Stuntebo via St. Toftens västra sida upp till Lilla Bjurdammen (Västertoften). Denna dämning skulle kunna höja nivån i ett magasin som bestod av St. Toften, L. Toften, en 50-150 m. bred kanal mellan L. Toften och Bångbosjön. Hela systemet har markerat branta omgivningar skulle med en möjlig 1-1,5 m. höjning ha den absolut största volymen i hela redovisade vattensystemet. Damm 7B ersatte nog 7A under den ”blå” perioden för driften av Stuntbo Såg- och Mjöl kvarn. Och bättrades på av patron Cassel 1875 när den kallades Toftedammen. ”1875 ¼ Lars Andersson i Nilsbo kört i lass bakar till Toftedammen. 1875 30/6 30/9 P.E. Johansson Pettersborg Dammlagning. 1875 30/6 30/9 E Bålström Emmelund Dammlagning. 30/6 30/9 L Hultberg Annehill Dammlagning”.

Och så igen ett citat från Fritz Anderssons SVANÅ BRUKS HISTORIA vattenfrågan:

För att erhålla jämnare vattentillgång, särskilt då Hällsjö hålldamm måste hållas öppen, upprensades utloppen vid Öjesjön, Tillingarna, Bångbosjön och Toftsjöarna.

Dammvall 7B

Foto: Hans E. Larsson

Värt att noteras är att ca. 25 m. nedströms dämningen bron där Bjurbäcken och Gnällbäcken rinner ihop finns dubbla bäckfåror. Den västra med en vall mot Gnällbäcken.

Kanske det var därför som Gnällbäckens utlopp via Piparbacken är omgrävt för att komma in med en lite ”snällare” vinkel i det som kanske en gång kallades *Toftebecken*? och namngivit hJärnhytan och hammaren. Dessutom rann inte bäckarna ihop alldeles intill dämningen i Toftebecken.

Enl. Karta F2:58 Svanåarkivet dat. 1772 rinner bäckarna ihop via den västra fåran. På Karta 1833 Svanåarkivet F2:78 kallas ängarna vid St Toftens norra och västra strandlinje Rörbo Dammängar.

Stuntbo Dammängar, Svanåarkivet kartor F2:58, 1772 och F2:8, 1833.

Foto och animation: Rolf Eriksson

Hjärndammar ref. 4.

Två RV-dateringar har gjorts på stenkistan nedströms läge med resultat 1581 resp. 1635 vilket också tyder på att dammen 7B var en del av Stuntbo Sågkvarns kraftpaket.

Datering dammvall 7B

Foto och animering: Rolf Eriksson

I andra ändan av det långa magasinet finns Bångbosjön som källsjö. Den döptes nog när soldat Bång flyttade in i torpet intill sjön.

Jan Carlsäter: *Den äldsta antydningen om Bångbo i mina avskrifter (kan ju finnas äldre men då måste man genomsöka originalhandlingar, fr.a. rullor i Krigsarkivet!) är från 1625, där det i rullan över kapten Nils Hinderssons kompani i Fläckebo socken omtalas en **“Matz Jörensso i Bongh”**. I rullan 1623 omtalas en soldat med samma namn.*

*Mats Jöransson boende i Hällsjö, kanske kan detta antyda att Bångbo hörde till Hällsjö by? I kvarntullslängden över Fläckebo 1626 nämns **“Mats Bånddh knecht”** och det är ju möjligt att denne Mats Bånddh är densamme som Mats Jöransson.*

Förmodligen finns den första soldaten Bång/Bånd tidigare än 1623 men jag har alltså inga anteckningar om detta. Hade ju annars varit roligt att veta om Bångbo haft ett äldre namn, och det var väl detta du var ute efter?

Men ur ovanstående verkar Bångbo, tycker jag, mest framstå som ett torp på Hällsjö ägor?

Jag sökte egentligen uppgifterna för att utröna vilket av torpen Svalnan eller Bångbo var äldst, utifrån att Bångbosjön kallas i ett dokument F3:82 dat. 1767 Svalnan Siön. Det heter den också på kartan dat. 1719 i Svanåarkivet. På kyrkkartan dat. ca. 1750 kallas den Siön Swalnan. Svaret är kanske ointressant. Resterna efter den forna dammen kanske sträckte sej ända upp till Svalnan när kartornas förlagor ritades. Det gör den på SGU:s strandlinjekarta -1000 år.

Däremot är kopplingen mellan Hällsjö, Bångbo och ev. Svalnan inte ointressant. Hällsjö ägdes av Lars Ingebjörnsson vid sin död 1383 och sen en kort tid av hans änka Kristina Magnusdotter. Hällsjön var en damm som betjänade Fårssen där det finns spår efter en tidigare järnhantering än 1600-talets hammare. Läs mer under rubrik Fors hammare ibland benämnd Fårssen.

Jan Carlsäter angående Svalnan: *Har tittat i mina excerpter efter Svalnan. Verkar ej finnas i de tiondelängder jag sett i 1500-talets slut.*

Första gången namnet Svalnan dyker upp i mina papper är i en roterings/mantalslängd 1630. Där omtalas "Mats Håkeson i Svalnan. En torpare. Ähr nestan blinder". Någon åtskillnad mellan Stora och Lilla Svalnan görs ej i dessa tidigaste handlingar.

RW-dateringar på bostadshuset Lilla Svalnans grund bekräftar detta med dateringarna 1647, 1626. En datering 1505 sticker ut och kan tyda på att bosättningen har funnits i slutet av damm 7:s era. Även dateringar på en av Stora Svalnans "ekonomibyggnader bekräftar: 1638, 1610, 1693.

Här liksom vid Klämstorp dämning 3, Västertoften dämning 5 och 6 fanns inte så mycket att odla på förrän vattnet i dammarna förbrukats men då efter översilning växte det nog desto mer. Däremot kan man se på Generalstabskartan att det fortfarande 1839 är väldigt sumpigt närmast bäckfåran.

St. Svalnan är intressant på ett annat sätt. Några hundra meter norr om torpet ligger intill den odling som kallas Dalkarlsfallet en berghäll liknade den vid Gruvberget, också här med gott om både skrotsten och den röda järnoxiden. På dammen 7 nedanför var det sen möjligt att precis som vid *Rökedalsgruvan* att sjövägen frakta malm eller järnoxid sjövägen fram till hJärnhyttan i det här fallet knappt 3 km.

På berghällen har en RW-datering gjorts: 1288 men bergväggen är full av sprickor och mycket trasigt för övrigt. Ett borrarat block har hittats, så kanske har man varit där senare och sökt malm eller mineral och även sprängt.

Dämning 8 Reglerdamm hJärnhyttan Kor. SWEREF 99 E572110 N 6632702

Vattenyta: Nerskurna ev. grävda del av Gnällbäcken från bron mot 1800-talstorpet Gustavsberg till ”reglerdammen” 8 vid ”Stunthyttan? alt. Clemshyttan? Månsbohyttan? Rörbohyttan? Fast egentligen var det nog Toftebeckens Hammare och hytta oftast i det här dokumentet kallat hJärnhyttan 0,5 ha.

På kartan 1833 mitt i Stuntbo och Månsbo Hage visas en bredare del av Gnällbäcken vars överkant kan vara dämning 8 som i så fall kan ha varit dammen före vattenrännorna till vattenhjulen som drev blästorna för smältugnsruinerna på båda sidor om nuvarande Gnällbäckens vattenlopp. Dammvallen som så småningom blev broövergång mot fornborgen på nuvarande Månsboberget efter att betjänat den tidigaste järnhanteringen i hJärnhyttan genom att ge fallhöjd för det vattenhjul, troligen med underslag som betjänade den eller de tidigaste masugnarna i hJärnhyttan. För den vattenmängd som behövdes för att driva blästern räckte nog urholkade stockar vilande på stöttor liknande den fint skradda stock som fortfarande finns kvar.

Stötta för vattenränna.

Foto: Hans E. Larsson

Stötten på bilden är ena halvan i ett A-format stöd för en större senare anläggning som nog bar en betydligt större akvedukt i ett senare skede av hJärnhyttans utveckling. Mer om det i avsnittet om hJärnhyttan. Den har dendro daterats till 1528.

Möjligen kan den tillfälligt ha varit i drift för en ugn som användes senare för att smälta ”skattejärn” av dit transporterat masugnsslagg och även lite knyckat bergmalm.

hJärnhyttan:

Eftersom hJärnhyttan finns mittemellan dämning 8 och 9 så är det väl inte mer än rätt att den även i texten hamnar där.

hJärnskrut

Foto: Niklas Jakobsson

Text: Rolf Eriksson

Men för att förstå hela historien måste man hoppa fram till och stjäla lite info från dammvall 14 och 15: Den stora stenvall bestående av kullersten är troligen skapad av Magnus Brahe som ärvde Rörbo med underliggande hemman, utgårdar, landbogårdar och torp. Syftet kan ha varit att skapa en sågkvarn i samband med bygget av Axholms Slott på 1590-talet. Kan också enl. en tradition eller sägen vara något senare 1638, att det brann på holmen där slottet stod. Kanske brann de trähus (ekonomibyggnader) som fanns ner och man behövde sågade stockar för återuppbyggnad. Här några citat ur dokument som Jan Carlsäter snappat upp vid sökande i De la Gardie samlingen i Lund:

"1629 Redovisas lön till Lasse i Stontebo for dhet han er snidkare och sågare

1633 Nämns "Erik i Stuntebo, gårdens snickare"

1647 Omtalas att det vid "Stuntbo sågkvarn" är tillsågat 21 st stockar"

Detta gjordes efter att ha hittat Sågbron på Svanåarkivets karta F2:78 Svanå, Axholm & Skillberg, skogsmark, 1833.

Sågbron Stuntbo, utklipp Svanåarkivets karta F2:78, 1833

Även om det var mycket copy-copy på kartorna och en viss eftersläpning från den tiden så kan man ändå se att rester av vattenmagasinet fortfarande finns. Möjligen tömdes det för gott 1875 när brukspatron dels proppade den gamla fåran i södra kanten av ravinen och räta-
de vattenloppet rakt fram precis söder om slaggvärpen ”sTockholmen” som numera är en liten ö mitt i nuvarande bäckfåran: ”1875 28/3 P E Johansson Petersborg Kört 1 lass bakar till Stuntbodam”.

Då revs nog dammvallen. Vallen kom till för att samla den kraft som behövdes för att driva sågen, för att samla upp den kraft som fanns i höjdskillnaden mellan vattenmagasinet dä-
ning 7B och Rörbosjön nedströms som pendlade mellan 6 och 9 m. Detta stämmer ju ganska väl med nedanstående referens som ju var en betydligt yngre och modernare anläggning som klarade sej med mindre fallhöjd.

ÅTVIDABERGS TEKNIKHISTORISKA SÄLLSKAP

VATTENKRAFT BAKOM MYCKET

Lilla Örsätters ström

Ur vår utredning tar vi några data om Lilla Örsätters Ström, belägen vid dagens gårds-
namn Häggtomta. På härads-karta över Bankekind från 1877-78 är namnet inte Häggtomta utan bara Sågen. Några tekniska data Avrinningsområde: 28 km² som ger 5,07 x 10⁶ m³ vatten per år eller jämnt fördelat över tiden 160 l/sek. **Fallhöjden maximalt 6 m.** ger Na-
tureffekten 9,43 kw (=12,8 hkr). Verkningsgraden överstiger knappast 0,5 med ett normalt överfallshjul och vi får därmed vid 8-timmars dygnsanvändning en användbar effekt av 14 kw (= 19 hkr). Detta räcker för drift av såväl såg som kvarn – t.o.m. samtidigt. Så var det nog här också, fast 275 år tidigare och då kan man väl räkna med att verkningsgraden var sämre och Stuntbo Sågkvarn behövde fylld bäckravin upp till ca. 7 - 9 m. för att ”tillsåga 21 st. stockar”.

Och syftet med ovanstående är: **Den järnsmältnings- och vidareförädlingsanläggning som kan ha funnits här, kanske med rötter i vikingatid i skydd av fornborgen 300 meter i sydost, har legat gömd, glömd och konserverad av slam, dy och lera 6 till 10 meter under vattnet först i ca. 175 år och när vattnet försvann i överslammande lera och dy i ytterligare 140 år.**

Några C14- dateringar har gjorts av Conventional radio carbon dating service laboratory, Kiev i området på norra sidan av bäcken som är det stenigaste och också djupaste delen med överslammad lera, dy, kol och sot. Här finns också mindre smältor och vad jag tror är tappslag.

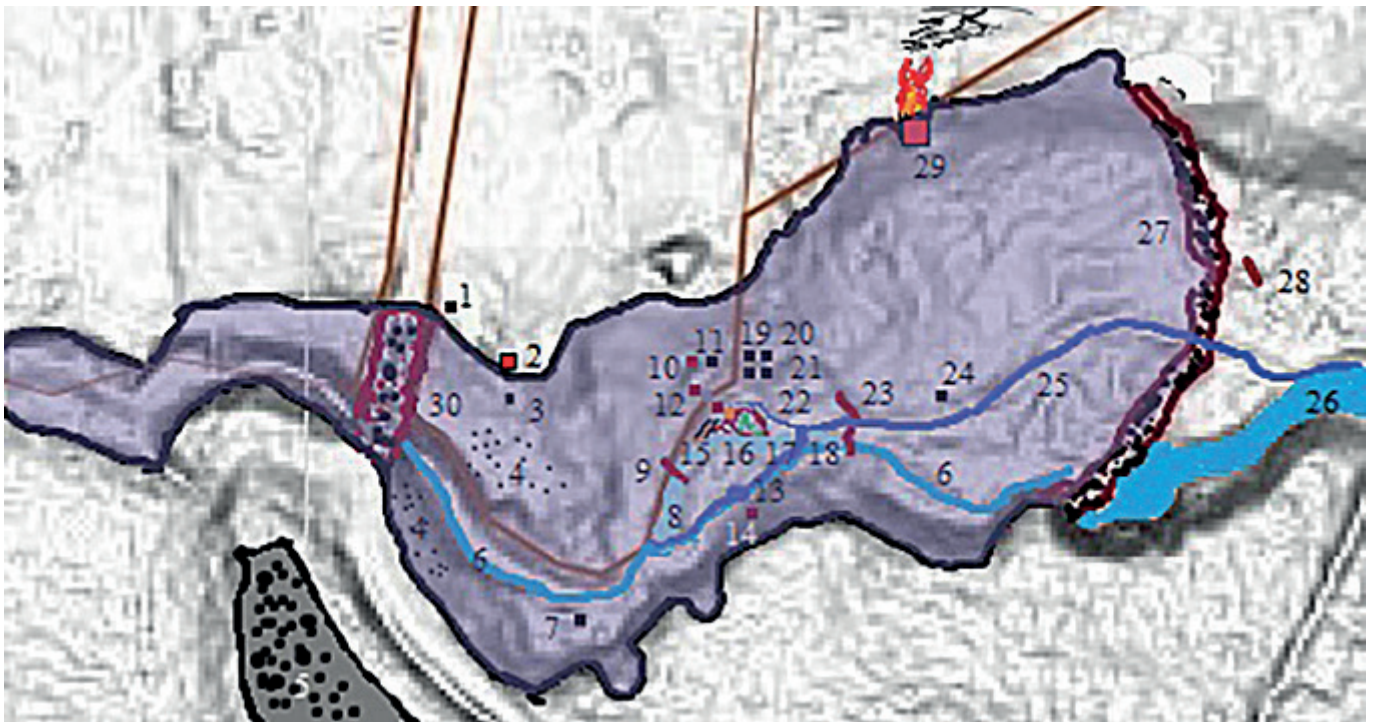

Tappslag

Foto: Rolf Eriksson

Där man kan se att de daterade kolbitarna i vissa fall fanns intill varandra men i tid från skilda århundrade. Intill en sönderrostad smälta: 95,4% sannolikhet 1514 (49%) 1600cal-AD, 1616 (42,4%) 1668calAD. Nästa på en tappslaggsbit 95,4% sannolikhet 1656 (18,0%) 1697calAD 1725 (51,2%)1815 calAD.

Att smältorna nere i slammet är helt genomrostade tyder ju på att de en gång i tiden har befunnit sej ute i friska (njaa?) luften och ljuset under lång tid, kanske flera hundra år innan de råkade ut för undervattensbegravning och en halv meter mull.

Dränt hJärnhytta utklipp RAÄ Forsök terränglutning.

*Animering Rolf Eriksson,
dränkning Magnus Brahe
och Hans E. Larsson som färgat vattnet blålila.*

Och så en uppräknig av vad som finns och kanske också spären efter vad som fanns men inte ännu är helt framme i dagsljuset igen.

Första smältan.

Foto: Rolf Eriksson, bakgrund Sveriges Riksbank.

Område 1: Plats för först hittade smälta.

Den lilla en gång smälta och rinnande järnbiten som hittades i den del av Björkbacken där björkarna stod som tätast intill vägen mot bron där dammvall 8 en gång fanns. Den är ca. 75

mm. lång och väger sina modiga 36 g. Men dess egenskap var att den en gång har runnit. Vid den tiden rann järn vid en temperatur av 1300⁰ C. Masugnstemperatur!? Vägen har i modern tid sänkts och rätats så järnbiten kan ha kommit dit då.

Område 2: Stenformation som kan ha varit grunden för järnboden ligger precis i höjd med där dammen hade sin högsta nivå.

Daterad ev. järnbod.

Foto: Rolf Eriksson

Dateringarna kan ha påverkats av att den ligger i nivå med sågdammens högsta yta under den ”lilla istiden” på 1600-talet och isen skapade både sprickbildningar och spräckte fram färskta ytor som nog ”föryngrade” en del dateringar. Efter att ha grävt lite i marken inom stensättningen där det finns gott om magnetiskt grus blandat med en hel del kolfragment kan det ju också ha varit en plats för rostning av järngrus och sjömalm. Det som talar för järnbod är att platsen där tackjärnet hittats är bara 5 m. bort och den första lilla smältan ungefär lika långt åt andra hållet.

Område 3: Tackjärn

Tackjärn, bilden arrangerad.

Foto: Rolf Eriksson

Bilden är arrangerad eftersom tackjärnen inte fotades där de hittades för 4 år sen. Några spridda få hittades också några meter bort. Det lite märkliga är att de flesta *fiskades* fram med magnet under stenen i överkanten på bilden! Tackjärn enl. arkeologisk expertis. Det har överslammats av ett ca. 20 cm. tjockt lager av sandblandad lera. Kom upp ur graven för ca. 4 år sen helt utan rost. Och då såg det ut så här.

Orostigt tackjärn.

Foto: Rolf Eriksson

Tackjärnet verkar inte bara ha lämnat avtryck efter sej i historien utan även på stenen som de kallnat och stelnat på.

Område 4: Spridd malm finns på båda sidor om bäckfåran i lite olika form, färg och storlek.

Malm

Foto: Rolf Eriksson

De flesta är matt svarta eller lite rödbruna med en yta som känns lite fet. Finns också några ”jordstensmalmbitar” både magnetisk, blodstens och en lungformad (tänk *Lungdalsgruvan Sala*). Största, tyngsta, svarta malmbiten 2,114 kg. Var kom malmen ifrån? Jag har två svar kanske båda lika dåliga. Det ena är att malmen fanns uppströms ca. 1800 m. från det vi döpt till Rökedalsgruvan på grund av dess närhet till torpet Rökedal, där bodde enl. Jan Carlsäter: *Ålvsborgs lösen 1618, restuppbörden 6:e termin: Maz (Mats) i Röokedahl.*

Ändå tror jag att i alla fall de första masugnarna här matades med en blandning av sjömalm från Öjesjön, järngrus och rödjord.

Rökedalsgruvan, utklipp Svanåarkivet karta F2:78, 1833

Hette det Rökedal för att man tillmakade när man bröt gruvan? Vattenvägen från gruvan var 1800 m. lång utan varken uppför eller nerförsbackar på vattenmagasin 7 förutom dammvall 7A men att det där i alla fall bar utför med last. Man lastade av vid dammvall 8. Spridd slagg, skärsten, ugnrester, forma och ställsten ligger i samma område. Under i senare tid påfyllda massor finns även där malm, slaggfragment och det märkligaste fyndet **en lagersten** som i jämförelse med den som fanns i Gamla Lapphyttan redan då kunde liknas vid en antikvit. Även några verktyg av järn fanns under de påfyllda massorna.

Lagersten, spett och krok.

Foto: Rolf Eriksson, bakgrund Sveriges Riksbank.

På kol som fanns under de påfyllda har en C14-datering gjorts av Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev: 1468 (95,4)1649 calAD. Även här säger dateringen bara att det fanns en verksamhet i slutet av 1400-talet.

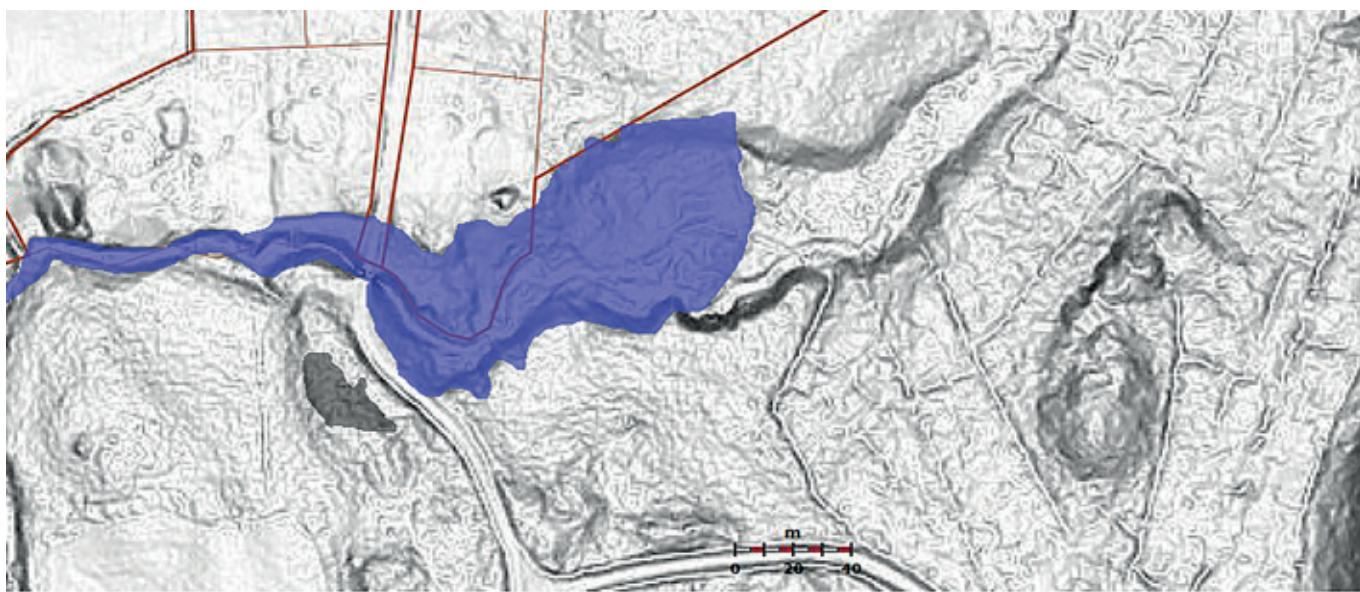
Område 5: Kolfält

Kolfältet hittades efter skogsavverkning när marken bereddes för plantering. I groparna efter skogsplöjningen dök det upp kol överallt ca. 10 cm under markytan. Ytan med kollager är ca 800 m² stort och varierar i tjocklek från tio femton cm. och uppåt. Det ligger också på behörigt avstånd från ugnarna. Ett C14 prov visar 1470(95,4)1655 säger inte så mycket mer än att det kol som ligger kvar är från slutet av hJärnhyttans "verksamhetsperiod". Om våra ekonomiska muskler varit större skulle vi som håller på med det här säkert kunna hitta kol i botten av fältet som varit betydligt äldre.

Kolfältet, grop efter markberedning.

Foto: Hans E. Larsson

Kolfält och damm.

RAÄ Forsök, animering Hans E. Larsson

Område 6: Ursprungligt vattenlopp.

Det ursprungliga vattenloppet följde meandrarna i söder och skapade dom dessutom.

Område 7: Slaggvarp väster.

Den först hittade slaggvarpen fyllde den meanders bottenyta som låg närmast dammvall 8. Den är ca 40 m² till ytan och ligger gömd under ett tunt slamlager. Några slaggbitar stack upp genom ytan. Slaggvarpen ringades in genom att gräva gropar genom slammet i kanterna av mellanrummet vägbanken och bäcken. Det fanns slagg överallt och även i slutningen upp mot vägen. I en av groparna i sydväst överst under slammet hittades en smälta fastbränd på ugnsinfordring som kanske är ett av de allra intressantaste fynden som gjorts här och det skedde redan 2013. Den väger 6,7 kg. och är nog utifrån senare fynd och information en skärsten men så nära smält järn man kan komma.

Järnsmälta fastbränd på ugnsinfordring.

Foto och animering: Rolf Eriksson

Kanske var leran och stenen utslagsbröset som smältan stelnat på. Ugnsinfordringen till höger om vita linjen är ca 2/3-delar av volymen. Då blir det kvar 1/3-del järn blandad med lite slagg. Men den tredjedelen är ca. 75-80 % av vikten. En skärsten för sin tid av hög kvalité som slängdes på soptippen! Hade man de som var så mycket bättre? En del innesluten oförbränt kol stack ut från järnsidan. Detta har C14-daterats: 95.4% 1228(0,4) 1231 1245(59,8%)1331 1338(35,2)1398 calAD.

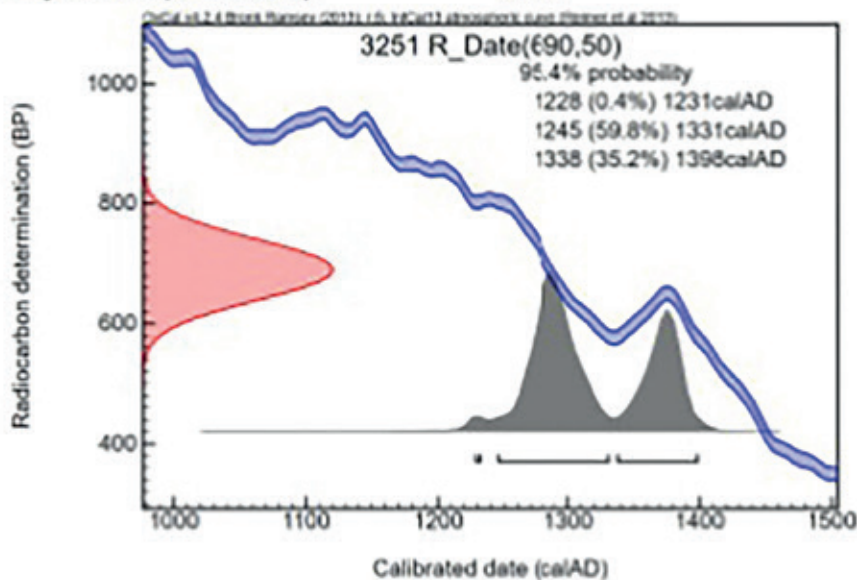

Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev.

Радіоуглецева дата (Radiocarbon date)

Замовник (Customer)	Rolf Eriksson Bjorkbackan 116 71692 Skutumpah, SWEDEN 004670 6973060 or 004672 2124683 rolf.romiaf@gmail.com	
Зразок (Sample):	Charcoal	Sample 11, ironmelt with charcoal
Код лабораторії (lab code)	IHME-3251	
Маса зразку (sample mass)	0,2831	грам (g)
Час вимірювання (counting time)	2500	хвилин (minutes)
Швидкість лічби зразку (Sample count rate)	1,824	CPM
Фон (ліч./хв.) (Background count rate)	0,057	CPM
Ефективність реєстрації (counting efficiency):	54,01%	Процент (percent)

Радіоуглецева дата (Radiocarbon date) **690±50 BP**
 Калібрована дата (Calibrated date) **Belew**

Michael Bariney
[mbar@radiocarbon.net](http://www.radiocarbon.net)
<http://www.radiocarbon.net>
 26.11.2016

C14 Sample 11 hJärnsmälta med kol 1245(59,8%)1331. Conventional radio carbondaring service laboratory. Kiev

Mitt i slaggvarpen har grävts ett snitt för att se hur djup den var. Resultatet blev ca. 1,5 m. Förutom slagg finns ugnsdelar, ihåliga spetsar både böjda och med mycket fina välputsade ytor, kol förstås och längst ner en bränd träkonstruktion.

Tillspetsat och ihåligt i slagghvarp.

Foto: Rolf Eriksson, bakgrund Sveriges Riksbank.

Bränd träkonstruktion under slagghvarp.

Foto: Rolf Eriksson

Tänk om det är så att trävirket under slaggen är mulltimmer och arbetsplattform liknande det som finns vid sTockholmen. Det är också här som de flesta ugnsdelarna hittats med eller utan men ofta med stelnad slag. **Ugnsruin nr 4?**

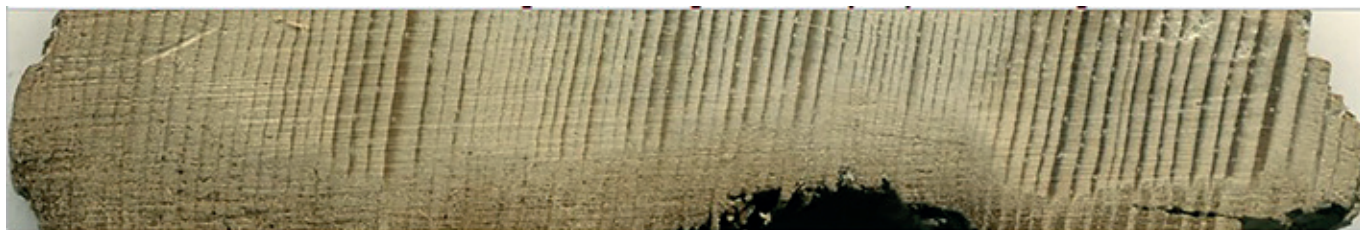
Ugnsdelar.

Foto: Rolf Eriksson, bakgrund Sveriges Riksdag.

Ett mindre träföremål en bit ovanför träkonstruktionen har dendrodaterats av Bertil Israels Svärdsjö:

Det lilla föremålet visade sig ha förvånansvärt många årsringar på den lilla snittytan. Det var dessutom väl bevarat. Eftersom det är helt omöjligt att avgöra hur stor eller liten del av en trädstam tvärsnittet utgör. Dvs. hur många ringar som saknas till den forna barken. Dateringen blir därför endast en fingervisning till ett tidsintervall. Hela ringserien omfattar 89 år (1645 – 1557) på den lilla tvärsnittet.

Korrelationen (Ttest = 4,3) är svag men trolig till 1645 för yttersta ring.

Även en kolbit ovanför träkonstruktionen har C14-daterats av Lunds Universitet med resultat 95.4% sannolikhet 1470AD – 1665 AD. Precis som när det gällde kolfältet säger det ju bara att det pågick nån form av järnverksamhet i slutet av 1400-talet och en bit framåt i

tiden. Slaggvarpen kan ha blivit omrörd under 1930-talet när vägen mellan Björkbacken och vägen mot Svanå byggdes om för att klara timmerbilstrafik kanske med AMS-stöd: *1934 Av-löningslista för Månsbo Gård Alvar Pettersson Kolartorp: Kört virke till vägen A.K.* Slagg var ett utmärkt fyllnadsmaterial både bärande och vattengenomsläppligt.

Område 8: Det vattenlopp som brukspatron Cassel skapade 1875 lika med det som finns idag.

Den större sten som låg mitt i inloppet till den ursprungliga södra rännan sprängdes i västra ändan (under den finns slaggbitar) och hamnade då i botten av den stenkista och stensatta södra vall mellan slaggvarpen och det som idag är vattenloppet som tangerar "sTockholms" södra sida ner mot dammvall 9. Då låg träbryggan, fällkubben 16 och mulltimret 15 under slam, grus och lera annars hade detta också blivit undanröjt.

Område 9: Stötta

Denna stötta skulle man kunna beskriva som ett halvt A med ett antal uthuggningar för snedsträvor, fint trekantsskrädd och platt vässad i grovändan.

Stöttans rotände halvt A

Foto: Hans E. Larsson

Stöttan lyftes fram efter att ha legat med smala ändan halvvägs ut i nuvarande bäckfåran och vässade grovändan instucken under slammet på södra sidan. Den är dendrodaterad av Bertil Israels Svärdsjö:

Arkeologisk undersökning i Månsbo Skultuna, dendrokronologisk rapport.

Analys och rapport är utförd av Bertil Israels Boda Svärdsjö.

Uppdragsgivare: Rolf Eriksson Månsbo Skultuna

Analys utförd: Augusti 2016

Analysmetod: Ytbehandling med finkornigt slippapper, avbildade i skanner till digitala bilder, därefter uppmätning och statistisk korrelationsberäkning i dator med programvara från Cybis Elektronik & Data AB.

Referenser: Master chronology för Dalarna SE007, Lunds universitet, 931-1888 "Förstärkt" Swed305, Dalarna, Axelson/Israels, 1362-2005.

Mälardalen Bråten Pisy, 1153-1904

Kungsberg, J-O språng, 1441-2005.

Preparerade och monterade prover, 2 st.

Sammanfattning av resultat:

Dendrokronologisk dateringen är ett statistiskt framräknat år, som anger när ett träd avverkades. Alltså ingen säker datering av ett objekt där trævirket ingår. Däremot att objektet inte kan vara äldre. Denna analys avser 2 trädprover tagna av Rolf Eriksson med 5 mm. tillväxtborrh från arkeologiskt uppgrävt material. Eftersom proven levererades i tättslutande plastslangar, fick proven först torka.

I huvudsak var proverna välbevarade, men uppdelade i många mindre bitar. Lyckligtvis förpackade i korrekt ordningsföljd och rätt vända. Sammanfogning och montering kunde göras utan större problem till en sammanhängande helhet.

Då båda proven tagits i samma trästycke sammanvägdes mätta värden till en medelkurva, som därefter analyserades mot referenskurvorna. Analysen gav årtalet 1528 för sista fullbildade ring. Gränsen för splint- och kärnved bedömdes ligga vid årsring 50 av totalt 148. Sannolikt har ett antal årsringar av splintveden vittrat bort.

En rimlig bedömning blir därför att trädet fälldes ett 20-tal år senare eller omkring år 1550.

Vid datering användes en statistisk metod efter en s.k. "normalisering", vilket innebär att man räknar ut hur stor andel av tillväxten under två på varandra följande år faller på det senaste året. Metoden med normalisering av ringbredderna ger en tydligare och säkrare bild. Matematiska detaljer vid beräkning av korrelationskoefficienten: X och Y är parvisa kurvvärden, ett X och ett Y för varje år vid en viss (oftast dålig) passning. Korrelationskoefficienten uttrycks som $r = E((X-m1)(Y-m2)) / (s1 * s2)$ Där $m1$, $m2$ är medelvärdet, och $s1$, $s2$ standardavvikelsen för de båda kurvornas värden, X resp. Y . T Test är ett mått som förutom korrelationskoefficienten (r) tar hänsyn till antalet överlappande år (n). En större överlappning ger ett högre värde, och beräknas enl.:*

T Test = $r * \text{Sqr}(n-2) / \text{Sqr}(1-r^2)$.

Område 10: Okänd anläggning "Jans Masugn".

Jans masugn.

Foto: Rolf Eriksson

Platsen har en intressant dubbel halvrund stensättning fylld med kol, men också en del kontermineringar i form av div. järnskrot bl.a. en fogsvans. Anläggningen ligger strax ovanför ev. plats för den äldre masugnen och i höjd med platsen för kvarts och stenar med kvartsgångar. En av stenarna i den yttre södra stensättningen består till största delen av kvarts och en annan har kvartsgångar.

Område 11: Plats med kvarts och stenar med kvartsgångar.

Stenar med kvartsgångar.

Foto: Rolf Eriksson

Stenarna finns mitt i det kolfyllda område som sträcker sej från nuvarande bäckfåran och är ca. 15-20 m. i fyrkant. Det är här som ler- kol- slamlagret är som djupast kanske för att här finns gott om stenar som stoppade upp flödet. I lagret finns gott om mindre smältor, slagfragment troligen tappslag.

Både här och i vattnet utanför kan man också "fiska" upp mindre järnsmältor med magneten som är svårt rostangripna. Detta tyder ju på att de en gång för länge sen under lång tid varit utsatta för syre d.v.s. då låg de på marken från det att anläggningen övergavs till Magnus Brahe fyllde på vatten.

Område 12: Plats för ev. världens äldsta masugnssruin under dit transporterade och bortlyfta stenar.

Och så dök den upp den andra fast nu (eller då?) i sTockholmens omgivning (se bild sidan 108). Ca. 6 kg. i oborstat utförande. Lite mindre än gamla rekordhållarens 7 kg. Kanske är den hednisk. På den tiden var ju alla lite mindre. Den lider av nånting som ger ett kopparärrigt utseende. Inte ens blålera inpackning har hjälpt.

Kluven skärsten, malm, lerkärl, slagen smälta, smidd nål, kvarts, ved, kol och putsade träspetsar.

Foto: Rolf Eriksson

I framkant på bilden ligger vad jag tror är ved som ugnen eldades med. De smalare kan också vara de pinnar som man lade i botten på ugnen. De brann upp och det bildades kanaler i slaggen som då lätt kunde klyvas och lyftas ut om den inte ville rinna.

Här och även senare i texten hänvisar jag till texterna i häftet FORNTIDA TEKNIK 1/91 JÄRNFRAMSTÄLLNING som är skriven på ett språk som till och med en sån som jag förstår: Dansk järnframställning V.F. Buchwald *"De flesta moderna försök har hittills gjorts med träkol, men det är mera sannolikt att ved har använts i stor omfattning i gamla dagar. Vi använde ved i flera av våra försök, lufttorkad ved i form av finger- till armtjocka grenar samt kluven ved av lärk, bok och björk."*

Lars-Erik Englund skriver i sin bok Blästbruk följande om slag: *"Håligheter kan vara av åtminstone tre slag: vedavtryck, gasblåsor och tomrum. I botten av vedavtrycken (alternativt kolavtryck) finns avtryck efter vedens struktur, årsringsmönster. Talrika stora avtryck brukar kunna sättas i samband med vedugnar från äldre järnålder, det vill säga det finns både en kronologisk och en processteknik innebörd i stora vedavtryck (70-150 mm långa avtryck är inte ovanliga).*

Veden blev till kol och en del kol som blev inneslutna i hJärnhalvorna var kol med väldigt grova årsringar och stora diametrar. Ett C14-prov kommer att göras om några veckor. hJärnhalvorna är delade med kapskiva i vinkelslipmaskin och ytorna är putsade med roterande stålborste för att ta bort efterverkningarna från kapskivans uppvärmning. hJärnsmältan vägde hel 6 kg. och var nog ingen smälta utan en skärsten enl. vadstenamunken Peder Månssons "Järnkonst" beskriven och översatt av Allan Wetterholm i artikeln Masugnsprocessen - unik för Sverige under tidig medeltid: *Texten går tillbaka till författarens minnesbilder före 1508. Man kan nästan tro att han var här i hJärnhyttan med omgivningarna och kollade innan han började skriva!:"---Sommer iärn malmer tags up aff Siö botenom eller mossom och kärrom, sombliger aff hardom Stenbergenom, och ehn malmertracteras ey så i vgnenom eller eldenom, som then andre på Norbergh, getzbärgh, (?= hJärnhyttan) lindes bärg, skinnsäckkia bärgh hwar the göre yffteligitt iärn, ther haffve the store runde, vgna viij alne diupe, och bäre vgnen malmen söderslgan medh hambrom sådan han tags aff bärgena, och när nogh är blässit, läte the smelterne vt förste reesen rinna thett som kalles skärsten i ehne graff, lyftandes honom aff grarffvene sskorpo effter skropo, effter som han svalet till, och haffver then masugnen try holl såsom koper vgner haffver Sidan slå then skärstenen i stycke och smiddione legge stycke i elden bläsandes med handh bäliom, och tå bliffwer ther aff iärn, och thet hugga the i osmundz små stycke, och tå osmunnen är huggen, ligger åter i äsione och elden stålitt som är runnet aff och skellt sigh ofrån iärnena, ithem såssom skelfångh är i vatnomen, ---".* Vad Peder Månsson här beskriver är en process för smidbart järn i form av osmund. Processen försiggår i två steg: malmreduktion till "skärsten" (som alltså inte ses som riktigt järn) och färskning av skärstenen till smidbart järn. Vid färskningsprocessen bildas välljärn med mindre än 0,4% kol. Detta järn hugges till osmund. Samtidigt erhålles ett mer uppkolat och därmed mer lättflytande **stål**, som runnit av i härden. Man värmden om, slog ihop och bort slag till man hade ett smidbart järn liggande framför och här serverad tillsammans med en kvartsbit på en gång glaserad keramik (1300-tal?) hittad ovanför stockbryggan i kanten på sStockholmen, med en vikt av ca 0,5 kg och av den kunde man ju smida t.ex. mindre nålar som den som finns på bilden. Om skärstenen

kan också sägas att den innehåller kvarts och på några ställen lyser små ytor av rent blankt järn igenom. På det stora ljusbruna fältets vänstra halvan har saltsyra droppats på. Ytan blev lite grön i början och bubblade vilket väl kan tyda på att den innehåller en del kalksten. En liten, ganska "fattig" malmbit, på bilden betydligt blekare än i verkligheten och mera lik den rödbräckta malm som hittats längre uppströms på båda sidor om nuvarande bäckfåran.

Jag tror ändå att ugnen i huvudsak matades med myrmalm, rödjord, sjömalm och järngrus. Jag tror att masugnens bottendel finns någon eller några meter öster om den ytan jag beskrivit, tyvärr bakom några större stenar som nog släpades dit av Svanå Bruks första VD brukspatron Cassel på 1870-talet när han "proppade" den ursprungliga vattenfåran längs meandrarna i ravinens södersida och ledde fram vattnet raka vägen söderut på södra sidan av sTockholmen, i jakten på kraft till stångjärnshamnarna i högkonjunturen under och efter fransk-tyska kriget.

På bilden finns också en ihopslagen *osmund*? Ca 400 g, kanske ett resultat av skärstenen. Ett annat resultat var den lilla smidda nålen.

Smidd nål.

Foto: Hans E. Larsson

Brukspatron Cassel rensade även sin nytillverkade vattenfåra söder om sTockholmen (se område 18). Hans dagsverkare flyttade och ställde upp två stenar på och mot den sten som kan vara ugnens bakvägg. Dom två flyttade stenarna har RW-dateringen 1797 (kan ha kommit dit senare än Cassels rensning), 1832. Bakväggen Rwd 1169 kan ha legat under vatten och inte vittrat under mera än 200 år. I vilken tid hamnar man då? Under och bakom den stora bortlyfta stenen finns slagg som ju inte kunnat krypa under på egen hand.

Stenar mot bakvägg

Foto: Rolf Eriksson

Slagg under bortlyfta stenar.

Foto: Rolf Eriksson

Återigen Allan Wetterholm i artikeln Masugnsprocessen - unik för Sverige under tidig medeltid: *"Masugnen bestod av ett ca. 3,5 - 6 m. högt schakt som nedtill dragits samman till stället. Blästeluftens förs in genom **forman**, vars mynning utgörs av **tättan**. Tappningen skedde genom **utslagsbröset** med tapphål för slagg och järn. Under processens gång var dessa tilltäppta med lerpluggar. För att minska värmeförlusterna byggdes i en slänt intill den bäck som drev vattenhjulet med tappningssidan mot bäcken. Ugnen var nergrävd så att endast en del av pipan var synlig.*

Den bakre smältan på bilden, hittad redan 2013 i den övre slaggvarpen var nog också en skärsten. Den vägde 8 kg fastbränd på ugsinfordring som ju säkert är minst hälften av skärstenens volym.

Och så vill man ju jämföra sej med dom allra bästa eller värsta: Den masugnsruin i Gamla Lapphyttan är från 1300-talet? Det C14 prov 1160 är från en vad man tror utschaktad ugn som försvann ca. 1225 och utifrån ett uppehåll i C14-dateringarna till slutet av 1200-talet och då knyts dateringarna till den befintliga ruinen. Detta finns att läsa i en skrift Forntida Teknik 1/91 Järnframställning, Artikel Masugnsprocessen- unik för Sverige under tidig medeltid av Allan Wetterholm sid. 15: *Ett stort antal radioaktiva dateringar har utförts och resultatet av dessa visar att ugnen använts i två separata tidsintervall, fig. 4. Den äldre horisonten har tyngdpunkten kring år 1175-1225, den yngre härleder sej från 1300-talet och framåt. Järnframställningen har upphört före medeltidens slut. **Markskärningar visar att den gamla hyttan rivits och en markutfyllnad har skett innan en ny hytta byggdes.** Av ovanstående framgår att hittar jag masugnens bottenfundament och kan knyta skärstenen dit så **har jag landets äldsta eller till och med Europas, Västvärldens ja välj?! På tomten!***

Trodde jag tills svaret på C14-dateringen från Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev kom: 1310 (29,4%)1360 calAD. 1386 (66,0%)1445 calAD.

Var det så här när jag tänkt efter lite. Man slog alla skärstenar i bitar. De bästa gick till färskningshärden och blev osmund och de lite sämre tillbaka in i ugnen. Jag provade ju lite saltsyra på den daterade och det bubblade dvs. den var basisk vilket gav kvick lättflytande slagg som man ville ha när man blåste ugnen. Den sena dateringen är ett tecken på att den blev kvar för att man flyttade produktionen till en nyare uppgraderad ugn. Jag får väl nöja mej med en av de äldsta så länge.

Delade skärstenar

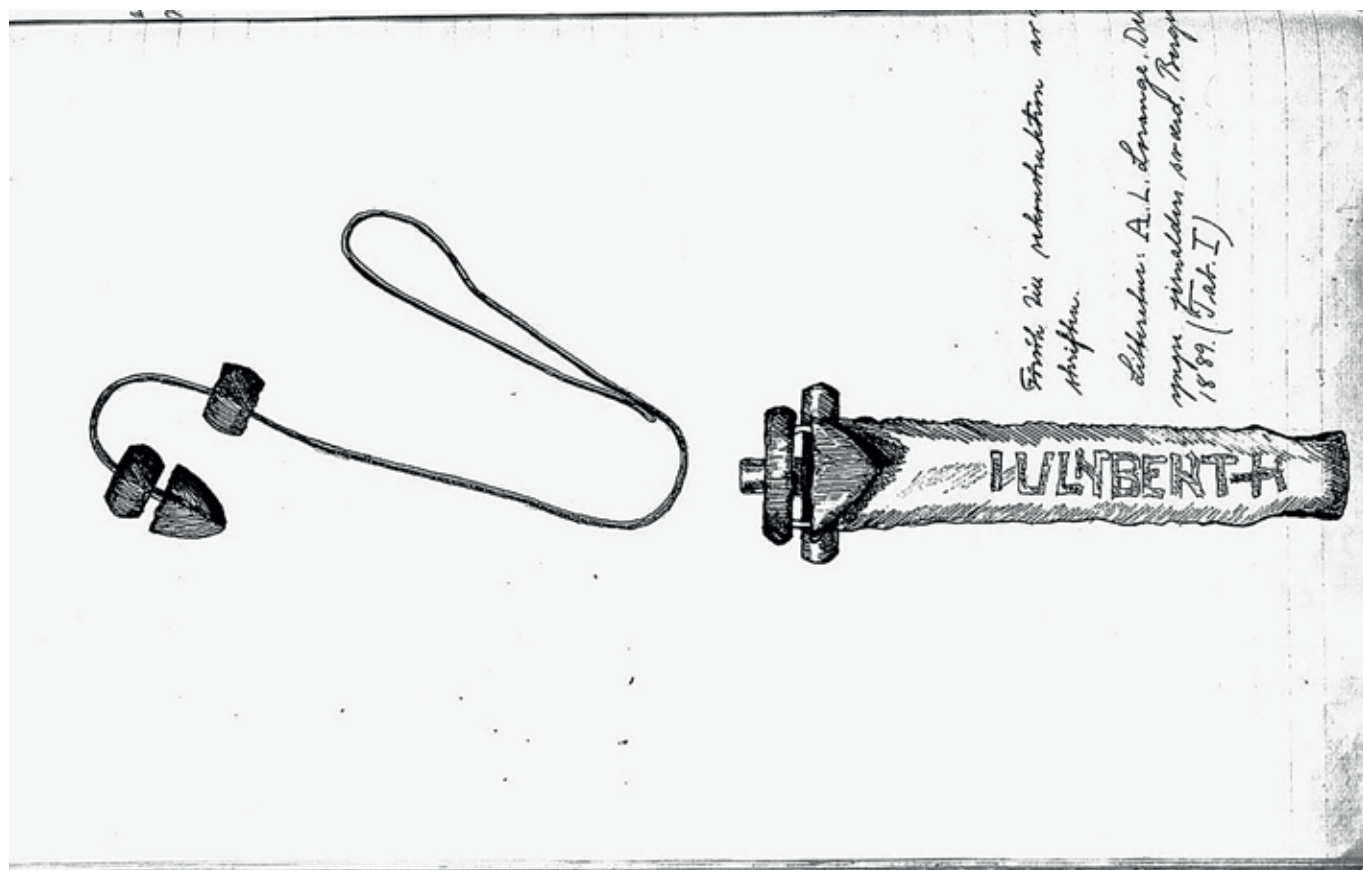
Foto: Rolf Eriksson, bakgrund Sveriges Riksbank

Här när det finns fyra presumtiva platser för ugn eller masugn: 1 under slagghvarpen väster, 2 i kanten på nuvarande bäcken vid ev. blästingång, 3 sluttning södra sidan, 4 ”Jans Masugn” kanske man skulle gå in och titta på historieskrivningen och det berömda medeltidsbrevet SDHK-nr: 6335, dat. 1352 februari 5 **TIDEMAN BABBE OCH BENGT PETERSSON lämnar Lars Ingebjörnsson kvitto på järn och sakören, som på tinget frändömts honom. Egisl, biskop i Västerås, herr Johannes i Björnaskog, Jerechinus Skytte, Magnus i "Hyorsbergh" beseglar**, som sägs vara det första brevet om järnhanteringen i Norberg. Men så är det ju inte! Enl. Ulla Norman i uppsatsen: Norbergs bergslag under medeltiden sid. 79, 80, 81 och 82: *En annan välbärgad bergsman från detta sekel är Bengt Pettersson (Bendik Petri, Benedictus Petersson) 1352 kallas han "cultor montis", då han tillsammans med en kollega lämnar kvitto på 15.700 järn jämte sakören, som tilldömts honom på allmänt ting. En annan äldre frälseman, som bär eklövet är väpnaren Lars Ingebjörnsson. Det är han som 1352 i Norberg betalar Bengt Pettersson järn och sakören.* Lars och Karl Ingebjörnsson var söner till Ingebjörn i Rörabo (se SDHK -nr: 4265, 1336 juli 20 Lars ärvde Rörbo sätesgård ca. 1360 med utgården *Stomptaboda* på vars marker hJärnhyttan låg. Jag tror han betalade tionde skatten på hJärnhyttan som ju inte ens frälset kom undan. Om man då räknar lågt $15.700 \times 0,280 = \text{ca. } 4,4 \text{ ton} \times 10 = 44 \text{ ton}$ årsproduktion plus det stål som enl. Peder Månsson rann ut ur ugnen samtidigt samt det loppjärn som slogs bort vid färskning kunde levereras till Sala Silvergruva för att skilja bort svavel.

Och varför inte titta in i vikingahistorien eftersom Peder Månsson i stort sett rabblar upp allt som behövdes för att tillverka ett Ulfberth svärd: Ingebyörn (trots att en annan källa anser att det är ett bondenamn) är tillsammans med Rörrik (**Rörbo?**) ett av de vanligaste vikingatida namn som förekommer på runstenar och ibland tillsammans. Vikingarna har varit bergsmän! Troligen så också Ingebjörns förfäder. **RAÄ Västerfärnebo 42.1 gravplats Fynd: Svärd med silver- och koppartauschering, 3 krukskärvor, 1 slaggklump och brända ben. En hög på gravfältet i Forsteby efterundersöktes 1932, då den skadades i samband med ett vägbygge. I graven påträffades ett svärd, ett fragment av en lerurna, en slaggklump och brända ben. Svärdet var ihopvikt. Fästet och klingan var taucherad med silver och koppar liksom namnet ULFBERHT. Det är daterat till ca. 800-950 (Floderus 1951:63). Enligt SHM (inv.nr 20221) är svärdet klassat som JK. Petersen typ H. Svärden av denna typ håller mycket hög kvalitet och har tidigare ansetts tillverkade i Westfalen, men nya studier har visat att de kan ha tillverkats på nordiskt område med järn som delvis kommit från Bysans, via Ryssland, till Östersjön. Det finns också äkta och oäkta svärd, de senare av sämre kvalitet (Williams 2007).**

Ulfberth svärd, samling 20221 Historiska Museet

Tecknad bild, Ulfberth svärdet i Västerfärnebo. Historiska Museets samling 20221.

Område 13: Vattenhjulsgrop i ursprunglig vattenfåra.

Finns nedanför ev. masugnsruinen (14) med lämpliga stenar att ställa blästan alt. blästorna på.

Område 14: Något senare? Masugnsruin.

hJärnhytan söder.

Foto: Rolf Eriksson

På södra sidan finns möjligen en ugnsruin som kanske var en uppdatering till ev. masugn område 12. När jag hittade den först stack några blåglaserade slaggbitar upp ur marken som visade sej vara ett närmare en halv meter tjock blandning av kol, aska, bränd lera, masugns-slagg av olika form färg storlek och järnhaltigt grus. Längst ner mot på det som jag tror var marken nedanför stället hittades en slaggbit som har varit väldigt trögflytande och har stelnat alldeles utanför utslagsöppningen som i så fall varit i nivå med ”fast mark” under kol och aska. Övriga större slaggbitar som ligger kvar är betydligt skrynkligare och väldigt järnhaltiga. Den största bottenskållan väger 11,4 kg och innehåller betydligt mera järn än slagg. Kanske tappade man slaggen för tidigt innan slaggavskiljningen skett. Låg de kvar för att återsmältas vid nästa blåsning som aldrig blev av, av den anledning som beskrivs nedan, brand, ödeläggelse osv. Några stenar av trolig ugnskonstruktion har frilagts. De flesta verkar vara ställstens- eller formamaterial. De andra stenarna, utom en, på lite olika djup, visade sej vara av samma material, när höstregnen hade gjort sitt och tvättat rent. Att lera välld ner över ruinen i ganska tjocka lager kan man se genom att borra med ryssborr. Det är tjocka lager med lera med insprängda kol och sotfält ibland med slagg. Vid en annan grävning på tomten kunde jag se att 1 timmes störtregn vällde ner en hög på ca. 25 cm. Hur mycket blev det då på vårflöde både när dammen fanns och efteråt tillsammans ca. 400 år. En C14-datering gjorts av Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev: 1446 (50,4)1531 calAD. Även här säger dateringen bara att det fanns en verksamhet i mitten av 1400-talet.

Område 15: Mulltimmer.

De fyra stockarna låg i botten under vattnet och i stort sett bara 2 cm. av kvistarna stack upp där splintveden förtvinat har pensionerat sej efter ett 600 år långt, varmt och slitsamt liv som knuttimrat mulltimmer. En stock, den längst till vänster bär också tydliga tecken på utbrändhet som ledde till döden. Dödsattest C14 95,4% sannolikhet 1404-1450AD. De andra tre lagren stockar kan man väl säga att de fortfarande låg i! De dolde också ett öppet utrymme ovanför och omkring blästingången.

Första stocken vill upp och andas.

Foto: Rolf Eriksson

Och så var dom fyra.

Alla fyra stockarna uppe.

Foto: Rolf Eriksson

Stockarna är ungefär 2 m. långa med dubbel uthuggning för knuttimring i ena ändan. Om de 2 m. långa stockarna jämförs med de böjda huggna ungsstenarna i pipan och stället skulle det bli väldigt trångt mellan mulltimmer och pipa. Inte minst den utbrända stocken fick lida för det. Men om man lade stockarna knuttimrat i 6- eller 8 kant skulle det problemet försvinna.

Område 16: Framgrävd arbetsplattform i trä tillsammans med *fällkubbe*.

Arbetsplattform, fällkubbe uppe till vänster, blästringång nere till vänster och sStockholm uppe till höger.

Foto: Rolf Eriksson

Plattformen var nog till för att slippa gå i spillvattnet från vattenhjulet. Återigen Allan Wetterholm i artikeln Masugnsprocessen - unik för Sverige under tidig medeltid: "*Masugnen bestod av ett ca. 3,5 - 6 m. högt schakt som nedtill dragits samman till **stället**. Tappningen skedde genom **utslagsbröstet** med tapphål för slagg och järn. Under processens gång var dessa tilltäppta med lerpluggar. För att minska värmeförlusterna byggdes i en slänt intill den bäck som drev vattenhjulet **med tappningssidan mot bäcken**. Man ville väl inte bli blöt om fötterna.*

En grov bottenstock under längsgående stocken väl förankrad på en bottenkista har C14-daterats av Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev: till samma tid som mulltimret **1401(93,4)1497 calAD**. Borrålet där provet togs var lysande som bärnsten innan nuvarande luften gjorde det grått igen på mindre än ett dygn.

Lysande stock efter 600 år i mörker.

Foto: Rolf Eriksson

Under stocken på nedströms sida intill stenkistan ca. 1 dm. ner har ytterligare en C14 Datering gjorts av Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev: **1294(95,4)1422calA**. Och så fällkubben om det är en sån?

Fällkubbe

Foto: Hans E. Larsson

Område 17: Blästringång närmast ugnsruinen.

Den möjliga blästringången täcktes av mulltimret som låg rakt ovanför så en hålighet fanns under.

Ev. blästringång.

Foto: Rolf Eriksson

Det ligger också en märkligt rund huggen sten bakom ingången och skärstenen hittades alldeles intill. I närheten finns också del av en sten med ett borrarat hål på ca. 10 cm.

Tapphål med tapp

Foto: Rolf Eriksson

Tappen är i det här fallet nästan glaserad. Enligt den kunskap som finns använde man lerpluggar. Var man före sin tid i det här fallet också?

Återigen Allan Wetterholm i artikeln Masugnsprocessen - unik för Sverige under tidig medeltid: *"Masugnen bestod av ett ca. 3,5 - 6 m. högt schakt som nedtill dragits samman till stället. Blästeluftens förs in genom forman, vars mynning utgörs av tättn. Tappningen skedde genom utslagsbrösten med tapphål för slagg och järn. Under processens gång var dessa tilltäppta med lerpluggar. För att minska värmeförlusterna byggdes i en slänt intill den bäck som drev vattenhjulet med tappningssidan mot bäcken. Ugnen vart nergrävd så att endast en del av pipan var synlig.*

Område 18: sTockholmen med orange lerkärl och grön/brun slaggvarp.

Holmen ligger i Gnällbäcken ca. 25 m. nedanför mitt hus. Det är en slaggvarp (till) och på den tid det begav sej rann bäcken i södra kanten av ravinen som ca. 1600 vattenfylldes av den såg- och kvarndamm (den tidens konserveringsmedel innan moderniteterna lera, slam och dy tillkom!)

sTockholmen, slaggvarp

Foto: Rolf Eriksson

Jag hade länge mina misstankar om att den lilla holmen kunde vara en slaggvarp utifrån att jag kunde kratta upp hur mycket slagg som helst i vattnet runt om tillsammans med små smältor mer eller mindre sönderrostade samt massor av ställstensfragment. På ön växer nästan ingenting mer än två björkar och fem alar som lagt sina rötter i kors överst och tillverkat ett ogenomträngligt pansar att ta sej igenom uppifrån. Så vad gör man? Jo en kringgående rörelse från sidan. Under den normala vattennivån kan man då från sidan plocka ut hur mycket slagg som helst med bara fingrarna. Dessutom dök ju träbryggan och fällkubben upp som bonus när jag sänkte nivån. Och mera bonus i form av delar av ett glaserat lerkärl i kanten av holmen ovanför de kluvna trästockarna.

Delar av glaserat lerkärl
Foto: Hans E. Larsson

Referensbild lerkärl, archaeologi.org/images/SO2015/Rotterdam.

Område 19: Fällsten med ”loppjärn”.

Fällsten med loppjärn

Foto: Rolf Eriksson

Stenen är skörbränd och full av sprickor. Den är välhuggen med en stor slät arbetsyta där en del av alla de små loppjärnen ligger som finns både under och överallt i marken runtomkring.

Lite historia: Sala gruvas historia Petrus Norberg: *Den tidigaste underrättelsen om tillståndet vid Salberget är från tiden omkr. den 1 sept 1513. Kettil Pålsson då fogde vid gruvan skriver till Sten Sture bl.a: Men Kettil klagar över att det fattas honom järn till hyttornas behov. Kyrkoherden i socknen hade lånat honom tre och ett halvt fat loppjärn (ett slags osmund) att hålla hyttorna med till morskäms, i annat fall måste de stå obegagnade. Vad som eljest behövdes, kunde fås för penningar men ej järnet. Därför ber han herr Sten sända dit två och en halv till tre lästar loppjärn med det allra snaraste. Vanligt osmundjärn dög ej att smälta med. Järnet brukades nämligen denna tid som beskicksningsmedel för att vid skärstenens bildande upptaga svavlet ur blyglansen.*

Och så historien om 10 tunnor loppjärn som utspelar sej drygt hundra år innan Sala silvergruva fanns enligt seriösa forskare. Det kallar jag framförhållning!

Och här kommer historien om Lars Ingebjörnssons 10 fat loppjärn eller om det var Bengt i Åby:s ev. den ene av två senare kallade Oxenstierna som överlevde digerdöden. Det var i alla fall inte Thomas i Vansjö i Uppland som nog var vad man i nutid skulle kalla ”nyttig idiot”

SDHK-nr: 8741, 1365 augusti 19 Stockholm: *Bengt i Åby i Sala socken erkänner sig vara skyldig Lars Ingebjörnsson 10 fat järn att betalas i Västerås, varav 2 fat vid Mickelsmässan (29/9), 2 fat vid kyndelmässan (2/2 1366), två fat vid pingst (24/5) och fyra fat vid märmässan (8/9 1366). Om järnet inte gäldas inom föreskrivna tidpunkter, förpliktar Bengt sig och sina arvingar att underkasta sig det straff som Thomas av Vansjö (i V. Lövsta socken) skall utstå, emedan Bengt gått i borgen för denna skuld.*

Magnus Gregorsson i Lindholmen, Rembolt Svarte, byaman i Stockholm, Lars Biærghsman, byaman i Stockholm beseglar.

Och här rycker Kung Albrecht in:

SDHK-nr: 8914, 1366 juli 12 Hästholmen: *Kung Albrekt befäller Bengt i Åby i Sala socken att vid risk av 40 marks böter till den kungliga skattkammaren betala brevvisaren Lars Ingebjörnsson (ekeblad) de 10 fat järn som denne hade att fordra enligt Bengts honom givna skuldbrev (RPB nr 661) inom 6 veckor efter delgivandet av detta kungliga brev eller att med giltiga skäl visa varför han inte vore pliktig därtill. Utfärdaren beseglar.*

Och här är det bra att släkten är bäst och häradshövdingen i Tjurbo Ragnvald i Hanavad drar sitt strå till stacken:

SDHK-nr: 8952, 1366 september 10 Västerås: *Kungsdomhavanden Magnus Enbjörnsson (stolpe) befäller häradshövdingen i Tjurbo härad Ragnvald i Hanavad att med en tolvman-nämnd av häradet bege sig till Bengt i Åby och skipa rätt åt Lars Ingebjörnsson i enlighet med Bengts skuldbrev 19/8 1365 (DS nr 7213) och kungens dombrev 12/7 1366 (DS nr 7380).Utfärdaren beseglar.*

Ragvald jobbar på:

SDHK-nr: 8978, 1366 oktober 22 Tjurbo häradsting: *Rangvald i Hanavad intygar att han i åttlydnad av konungsdom varit i Åby i Bengts gårdar med tolvmannanämnd och låtit utmäta 6 pund hö och korn samt alla hans hus för 10 fat järn och 4 örtugland jord för 40 mark. Lösörena tilldömde han Lars Ingebjörnsson att fritt förfoga över, medan Bengt eller hans arvingar skall få återlösa jorden inom 3 år. Utfärdaren beseglar.*

Barnekow förbereder belöningen:

SDHK-nr: 9737, 1370 juli 2 Färnebo: *Henrik van Barnekow säljer på sina egna och sin fars (Raven van Barnekows) vägnar 6 öresland jord i Sörhörende (i Västerfärnebo socken) till Lars Ingebjörnsson för 100 mark svenska penningar gängse mynt. Godset hade tidigare ägts av Magnus Ingevaldsson, men kungen (Albrekt) hade erhållit det för dennes brott och sedan lämnat det som betalning med all förmånsrätt till Henrik van Barnekows far. Utfärdaren beseglar tillsammans med Henrik van Morin, fogde i Nyköping, Hartvig Bulle, Peter Djäken, fogde i Södermanland, herr Sigurd i (Väster-)Färnebo, Berik och Finvid Magnusson, lagman i Västmanland.*

Domen:

SDHK-nr: 10103, 1371 december 15 Västerås: *Henrik (van) Morin, fogde över Nyköping, tilldömer på räfsteting i Västerås ärlig man Lars Ingebjörnsson 4 örtugland jord i Åby i Sala socken, Västerås stift, vilken jord tagits i mät hos Bengt i Åby för en skuld på 40 mark penningar, samt därtill 5 års avrad att betalas av Bengt inom 6 veckor, efter det att föreliggande brev upplästs, vid risk av 40 marks böter. Utfärdaren beseglar.*

Kanske var det här Lars Ingebjörnssons sämsta insats. Bengt i Åby behöll de 10 faten luppjärn som användes i Salbergets (som tyvärr inte fanns enl. seriösa forskare) hyttor för att skilja bort svavlet i blyslaggen vid silversmältning. Luppjärnet var säkert betydligt värdefullare än gården i Åby som han dessutom kunde återlösa efter 3 år. Om det ett par i gruvan var knutet till gården så blev det väl ungefär oavgjort under förutsättning att gruvan fanns då förstås. Men han fick ju Sörhörende med Vallsjö Hammare till vrakpris!

Område 20: Rostgrop eller färskningshård.

Rostgrop eller färskningshård.

Foto: Rolf Eriksson

Gropen sedd från norr på bilden är helt tät i botten under det material som ligger kvar. Materialet är en blandning av magnetiskt grus med en del kolbitar i. C14-datering har gjorts av Conventional radio carbon dating service laboratory. Kiev: 1471(81,2)1681calAD. Om det var en rostgrop så var det sjömalms, järngrus eller rödjord man rostade eftersom ingen bokad eller rostad bergmalm hittats. Att det skulle kunna vara en färskningshård stöds av att den ligger alldeles intill fällstenen. Men färskningslagg saknas.

Område 21: Osmundjärn två platser.

Osmundjärn

Foto: Rolf Eriksson, bakgrund Sveriges Riksbank

Osmundjärnen hittades på två platser. Den ena alldeles intill ev. färskningshärd och den andra nedanför fällstenen. På båda platserna ca. 1 dm. under markytan som här består av lerblandad sand. En mindre ”osmund” har lämnats för mineralanalys men analysföretaget misslyckades då det inte var möjligt att krossa ”osmunden” för provet. Den var för hård och seg! Ett försök att med bågfil, med sågblad avsedd för att såga rostfritt stål misslyckades också. Efter att ha förbrukat alla tänderna på 3 st. sågblad till ett ca. 3 mm djupt spår i ”osmunden” gavs försöket upp, som syftade till att studera snittytan.

Område 22: Avrinning från vattenhjulsgrop.

Ingen mer kommentar än att det enda vattnet som rann på denna sida om ”sTockholmen” var det förbrukade vattnet från vattenhjulet.

Område 23: Dämning 9 nedströms hytteddamm. Kor. SWEREF 99 E 572170 N 6632696

Gammal hytteddamm ca 0,5 ha.

Är och har varit placerad strax ovanför där de grävda kanalerna tar sin början. Bäckens smalnar ihop till sin naturliga och kanske ursprungliga fåra igen. På södra sidan finns mycket tydliga lämningar av en vall som består av upplagd sten. På norra sidan möter en kulle fram mot bäcken och även här finns upplagd sten, men inte lika markerad som på södra sidan. Vid lågt flöde kan man se en fortsättning av vallen i botten av bäcken en stenrad med större stenar väl inpassade mot varandra. Två ”tillverkade” stenar RW-daterade till 1188 resp. 1360. Och hur länge låg dom under vatten och inte vittrade?

Dammvall 9 sedd uppströms

Foto: Rolf Eriksson

På norra sidan närmast fåran (område 24) verkar en del av vallen bortplockad av patron Cassels dagsverkare men sen fortsätter den upp mot nordväst mera som en jordvall men med mycket kol och sot och en huggen sten som sticker ut mot bäcksidan. Den har RW-daterats till 1360. Men hur länge låg den under vatten utan att vittra?

Dammvall 9 mot sydväst.

Foto: Rolf Eriksson

I det röse i sluttningen på södra sidan som troligen är rester av dämning 9 har också några RW-dateringar gjorts. De som sticker ut är de som ligger längs ner närmast stenkistan åren 1423 och 1467 men det finns också 15- 16- 17- 1800-tal högre upp. Och brukspatron Cassel igen 1858.

Dessutom om man bara släppte igenom det vatten som ”förbrukades” i de vattendrivna processerna vid dammvall 8 och 9 sparades ju vatten.

Område 24: Hammargrund ”Toftebeckens hammare”.

Hammargrund

Foto: Rolf Eriksson

En sten i ev. hammargrund har RW-daterats till 1144. Stenen har säkert återanvänts då det knappats fanns hammare vid den tiden men om man lägger till ca. 200 år under Stuntbo Sågdamm när det inte vittrade alls, så är man inne i vikingatid med fornborgen som beskydd 300 meter från hJärnhyttan. Mera om den senare.

I nuvarande vattenfåran och även runt omkring ligger spridd hammarslagg.

Hammarslag.

Foto: Rolf Eriksson, bakgrund: Sveriges Riksbank

Historia förmedlad av C O Cullbergs bok från 1879 HISTORISKT SAMMANDRAG OM SVENSKA BERGVERKENS UPPKOMST OCH UVECKLING uppräknas på sid. 236 under D. Fernebo socken *Järngruvor*: ingen *Masugnar*: Långsjö, Lassjö, Vesterby, Käshyttan, Hörende, Maalby, Västerbykijhl och Heebo. Alla dessa voro bergsmanshyttor.

Hamrar: Norrhörende, Ålsvarta, Vedsfors, Söderö, Krakebo, Långsjö, Hedebo, Köashyttan, Hedåker, Vesterby, Noraåh(!?), Hedebo (*en gång till?*) **Toftebecken** och Lässjö. Af dessa voro de fyra sednaste nämnde frälsehamrar.

Av alla dessa namn går det att härröra alla till nutida namn utom **Toftebecken!** Käs- eller Köahyttan (kan också var ett översättningsfel Näshyttan) är troligen Rosshytan eftersom den inte finns med i uppräknningen. Lässjö är troligen Lasjö/Bjutfors som ägdes av Nils Bosson Natt o Dag, häradshövding i Norrbo efter Lars Engelbrektsson runt 1400-talets början. Hammaren Söråhl ligger ungefär mitt i mellan Norr- och Sörsalbo i anslutning till Gärsjöbäcken. Hammaren Norråhl ligger en bit norr om Gärsjön. Rester av vad som jag tror är en äldre hammare och hytta finns strax nedström nedanstående beskriven sågruin och det är nog dom som finns av Carlberg, fast det borde vara Söråhl i stället för Norråhl tillsammans med Heedebo som då finns med i Skattelängd för Östra Västmanland 1371 och den fjärde frälsehammaren som nämns av J O Carlberg är **Toftebecken**.

Område 25: Avrinning från vattenhjulshammare 1000-1500

Vattenränna förbi hammargrund

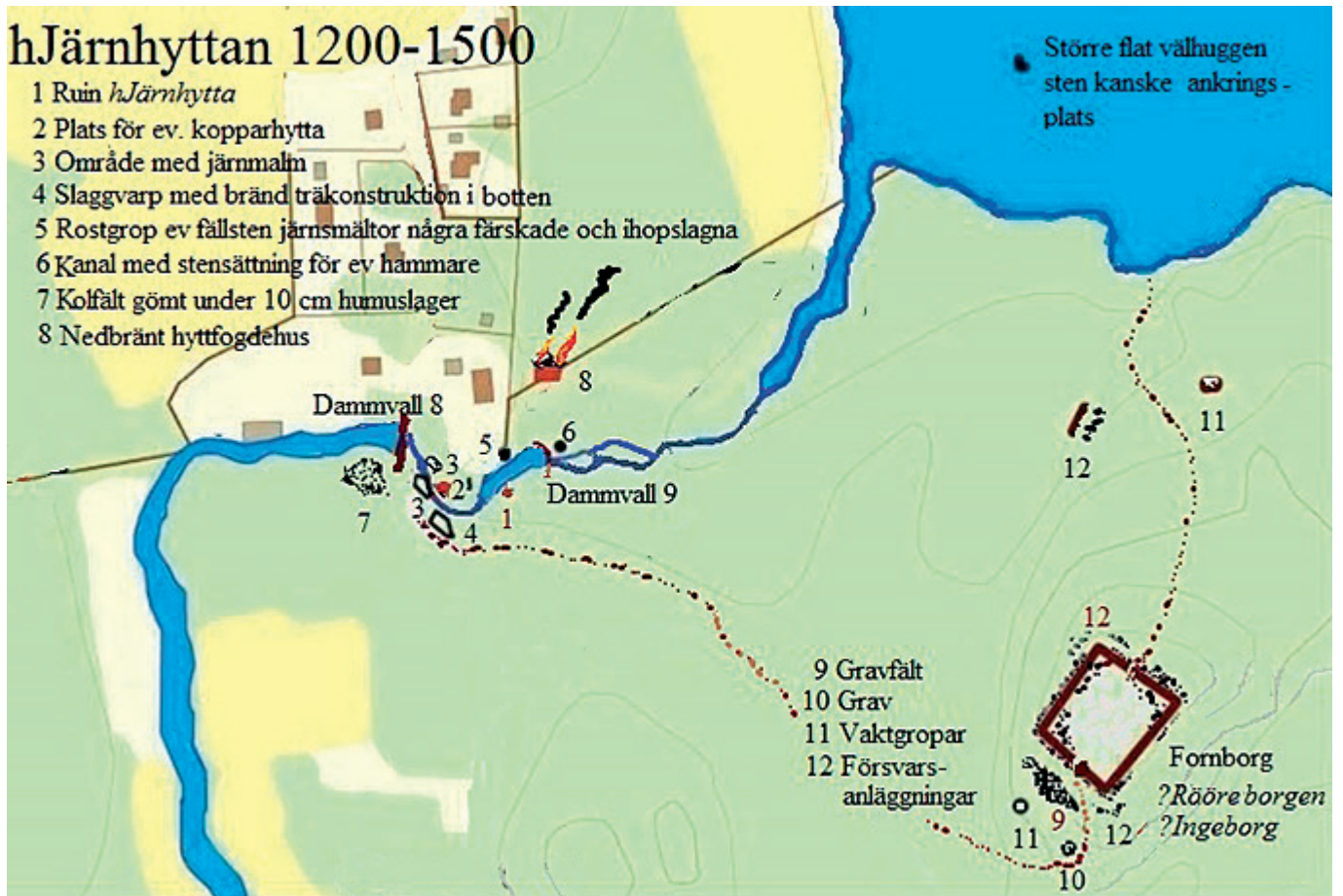
Foto: Rolf Eriksson

Vattenrännan var helt igenslammad där den en gång rann ut från dammvall 9 men några tag med spaden gjorde att det började porla igen. Vid hammargrunden finns en utvidgning och fördjupning där hammarens vattenhjul kan ha stått. Längre nerströms ligger massorna kvar vid sidan intill kanalen. De massorna blev nog en väg när man senare på 1870-talet rev dammvall 14 för att få bättre genomströmning av vatten till Svanå Bruks sista storhetstid.

Område 26: Vattennivå Rörsjön 1000-1500

Tradition 1884: *”De närmaste trakterna omkring berget, i synnerhet norr- och söderut äro sankta och sumpiga och traditionen talar om en igenvallad segelled som skulle hafva gått hit upp ifrån Mälaren.”* Skriften handlar om fornborgen på Månsboberget som möjligen under vikingatid beskyddade den tidigaste varianten av ”hJärnhytan”. **Västerås nämns inte antagligen för staden fanns inte då!** Trots ett litet förfalskat 1000-års jubileum.

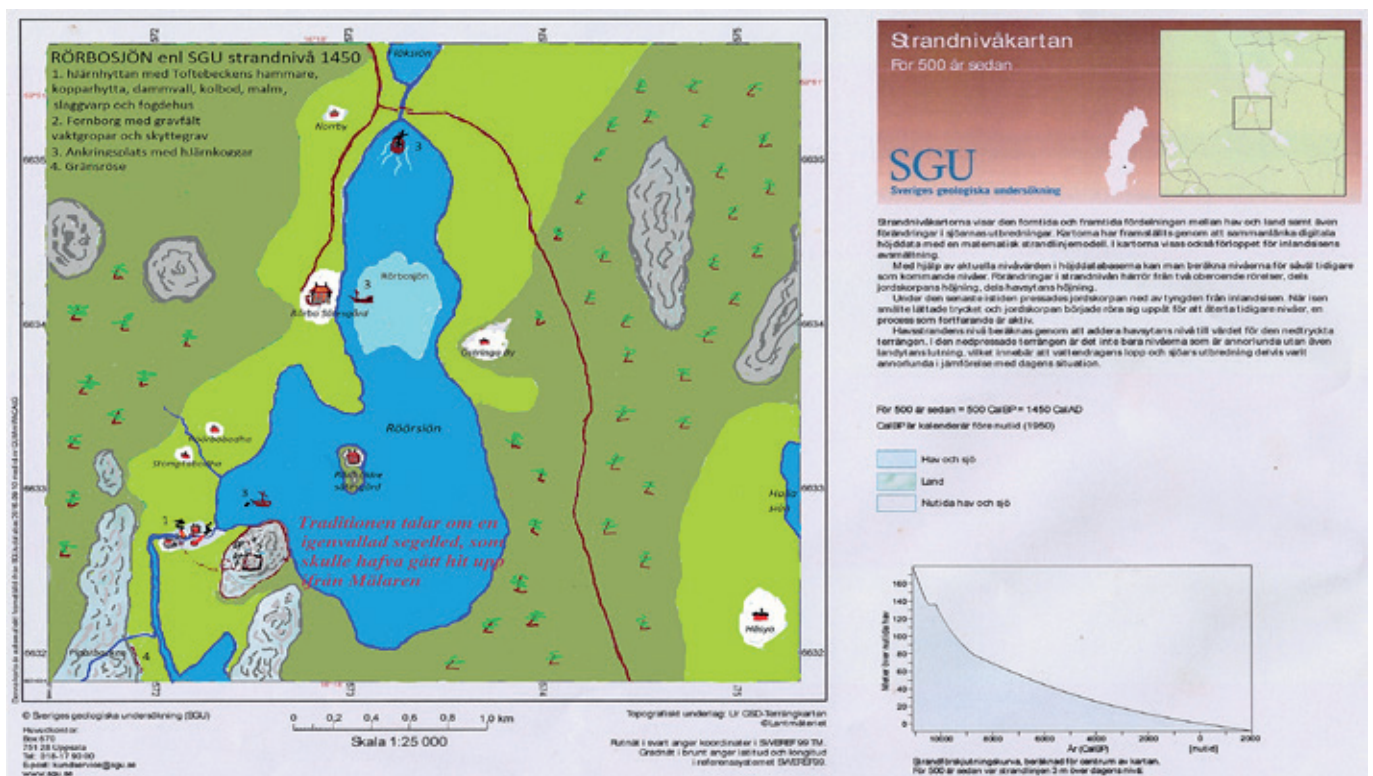
Och så här såg fornborgen på Månsboberget ut då.

Fornborg ritad på RAÄ Forsnøk Sverige

Animering: Rolf Eriksson

Men det var inte bara "hJärnhyttan" som bevakades utan även segelleden.

Rörbosjön 1000-1100 med segelled. SGU strandnivå -1000 år.

Animering: Rolf Eriksson

Befästningar segelled 1000-tal.

Animering: Rolf Eriksson

När man seglat iväg med järn i lasten på 1000-talet genom Röörsjön, Norrbybäcken och in på ganska öppet vatten fanns nästa befästning RAÄ-nummer Fläckebo 44:1.

Vallanläggning, närmast oval, ca. 15x8 m. st. (NÖ-SV). Runt kanten en vall, 1.5-3 m. br. och 0.3-0.8 m. h, bestående av jord och sand och 0.3-0.5 m. st. stenar. I NÖ kanten en ingång, ca. 2 m. br. Uppdelad i två halvöar av en vall i mitten, 1-1.5 m. br. och 0.2-0.4 m. h, av jord och 0.3-0.4 m. st. stenar. I anläggningen ligger sten, 0.3-0.8 m. st. samt i NÖ ett 1.2 m. st. block. Är eventuellt urgrävd i mitten varvid vällen uppstått. Möjligen någon form av husgrund. Beväxt med lövträd.

På SGU:s strandlinjekarta -1000 år ligger anläggningen precis i vattenkanten.

Nästa vikingatida befästningspunkt är Bölanborgen RAÄ-nummer Fläckebo 65:1 Fornborg, ca 100x50 m st (NNÖ-SSV). Belägen på ett markant bergskrön. I N, där det är lättast att bestiga berget, är 2 st stenvallar, varav den ena är 16 m l (N-S och Ö-V), 1-1.3 m br och 0.3-0.45 m h, av 0.25-0.75 m st stenar, ställvis övertorvad. 10 m ÖSÖ om denna är den östra muren, vilket är 13 m l (NNV-SSÖ), ca 0.3-1 m br och 0.1-0.3 m h, av 0.3-0.45 m st stenar. Denna är delvis omplockad till jaktvärn i Ö, S och V. Båda murarna ansluter till naturliga block. Genom den V murens Ö del är en ingång, ca 2 m br mellan block, 1-2 m st. Borgens inre utgörs dels av berg i dagen och blockig stenbunden morän, dels i N av en relativt stenfri yta mellan två berggryggar. Beväxt med granar, enar och lövsly. Ca 70 m NÖ om fornborgen är sten möjligen upplockad i den naturliga moränen och bildar en ca 30 m l murliknande lämning. Murarna är relativt klena, dock mycket strategiskt lagda. Berget är också mycket högt och brant, med bra läge intill Svartån. Den ligger också där svartådalen är som smalast innan Svartån rinner ut i Hällsjön mitt emot Väster-Vrenninge.

Lite örongodis förmedlat av Jan Carlsäter: *Ett parallellnamn på Vrenninge i 1500-talets mitt var Väringe. Viking = väring (beväring), på ryska = Jan igen: Så var det väringarna. Såg en uppgift att de svenska vikingarna i österled av ryssarna kallades "varjager"!! Är ju precis samma ord! Och dom där väringarna kunde segla till Särkland, Korozan och enl. senaste forskning nästan ända till Indien. Då kunde dom säkert också ta sej ner för Svartån och ut i Mälaren till Anundshög. Där kanske man lastade om till "varjanskepp". Lite tackjärn i kölsvinet gjorde nog skeppen stabilare. Tänk om man hade med sej järn för att utnyttja svärdsmederna därnere för att tillverka Ulfberth-svärd. Det kan också varit tvärt om att man hämtade svärdsmeden och bytte till sej rätt sorts järn och lärde sej både att smida svärd och tillverka rätt sorts järn.*

Även senare under "hJärnhyttans" kanske första storhetstid under ägarna till Rörbo Sätergård Karl och Lars Ingebjörnsson/Ekblad. Båda fogdar över Västmanlands och Dalarnas Bergslag, Karl lagman på Åkerö o Södermanland och kung Magnus Erikssons väpnare. Lars häradshövding i Tjurbo Västmanland/Uppland och Åkerbo Södermanland samt av Albrecht av Meklenburg utsedd att döma kunungadomar. Så ibland med visst besvär men också med kunglig påverkan kunde man kontrollera de flesta forsar nedströms Hällsjön där man var lite utsatt tillskansade man sej de gårdar i närheten av forsarna hela vägen ner till Västerås som ju fanns då.

Här tyckte Bo Jonsson Grip att det var intressant och lurade av Lars änka Hällsjö.

Riksarkivet SDHK-nr: 12484, "1383 september 28 Västerås Bo Jonsson, drots, tillskiftar Ragvald Magnusson och **Kristina Magnusdotter, änka efter Lars Ingebjörnsson**, den jord i "Kvärnabo" i Romfartuna socken som han fått av Sigge i Säby, samt jord i "**Haelsyo**" i **Fläckebo socken** mot jord i Hornby i Kolbäcks socken och i "Östrusa" i Bergs socken i Snevringe härad. Östrusa =nuvarande Ustersta i Kolbäcks socken. Se brev 1384 25/1 (or. perg. UUB)."

Och han var inblandad i ett hörn här också.

Riksarkivet SDHK-nr: 11186, 1378 Februari 4 Västerås Utfärdare Karl Ulfsson av Tofta och Olof Djäken Karl Ulfsson av Tofta, konungsdomhavande, och Olof Djäken, lagmansdomhavande i Västmanland på herr Sten Stenssons vägnar, utfärdar dombrev vid det räfste-ting de höll i Västerås med Norrbo hundare i närvaro av Bo Jonsson, drots i Sverige. Efter nämndens vittnesmål frias **Lars Ingebjörnsson** från Peters i Åby anklagelse att han med våld skulle ha tillägnat sig 2 örtugland jord i **Almunda (i Harakers socken)** och att han skulle ha tagit tre älgar i hans (Peters) skog; vidare befrias han från de 'hästpenningar' (se not 2–2) som han var skyldig att erlägga. Utfärdarna tilldömer Lars denna jord och förbjuder Peter i Åby och alla andra att väcka klander häremot vid vite av 6 mark för lagmansdom och 40 mark för **konungsdom**.

Innebörden torde vara ersättning för befrielse från skyldigheten att för en viss tid ta emot kronans eller frälsemäns hästar för utfodring.

Nästa, Harakers kvarn med strömmarna.

Riksarkivet SDHK-nr: 7266, "1357 November 25. Valls by i Torsåker. Lars, son till Olof Måg, och hans syskons söner Peter och Johannes, bosatta i Torsåkers socken, överlåter vid ting till välboren man **Karl Ingebjörnsson** 2 örtugland i **Frösvi i Romfartuna socken**, 8 penningland i Tibble i Skultuna socken och 5 penningland i Lågbo i Kila socken. Dessa gods hade Olof Måg i livstiden sålt med fasta för ½ **skeppund koppar** och 8 alnar Courtray-kläde, som han också uppburit. Utfärdarna ger skälige män Jakob i Frösvi och Peter i Gunsta (i Romfartuna socken) fullmakt att på anfordran av nämnde Karl namnge fastar. Eftersom de själva saknar sigill, ber de herr Johannes, kyrkoherde i Valbo och prost i Gästrikland, herr Tomas, kyrkoherde i Torsåker, och Mats Västgöte, bergsman vid järnberget därstädes, att besegla.

Och här fanns det fler intressenter SDHK-nr: 9528, 1369 september 20 Västerås:

Tideke Petersson, mästerman på Kopparberget, ger sin hustru Margareta Konradsdotter i morgongåva sitt förvärvade gods i Harakers (socken) i Västerås stift, nämligen 2 markland i Skeplinge, 5 öresland i Åby och 12 öresland i **Fröslunda samt Fröslunda kvarnar**. Utfärdaren beseglar tillsammans med herr Magnus, biskop i Västerås, herr Lars Boberg, domprost, herr Borkvard (Johansson), kanik, herr Lars Unge, sakristan i Västerås, samt Albrekt Britzkow och Jöns Djäken, rådmän i staden.

Nästa, Skråmsta SDHK-nr: 8235, 1362 december 30.

LARS LYDERSSON utarrenderar till Lars Ingebjörnsson sitt gods i Skråmsta i Harakers socken på tretton år från nästkommande midfasta mot ett årligt arrende av 40 lass hö under de första fyra åren och 20 tunnor korn under de nio följande åren. Vissa särskilda bestämmelser meddelas.

Utfärdaren samt Olof Djäken, fogde i Västmanland, Finvid Magnusson, Bengt i "**Flæthi-abo**", Peter i Haraker, Ingemund i Torpa, lagman i Västmanland beseglar.

Lite krängel var det ju men med kungligt maktspråk löste det sej:

SDHK-nr: 8632, 1364 december 18 Västerås.

*KARL ULFSSON, MARSK I SVERIGE OCH LAGMAN I UPPLAND, kungör följande: När han höll räfsteting i Västerås på kung Albrekts vägnar, påstod Lars Ingebjörnsson som kärande att herr Nils Turesson avhänt honom godset Skråmsta (i Harakers socken), vilket han hade fått på arrende av Lars Lydersson. Lars Lydersson, som var med Lars Ingebjörnsson på tinget, intygar att han upplåtit Skråmsta till denne på arrende i 13 år, såsom hans vidhängda öppna brev (DS nr 6730) visar, och förklarade att herr Nils Turesson med våld tvingat honom att till sig överlåta Skråmsta. Karl Ulfsson har därför dömt Skråmsta åter till Lars Ingebjörnsson att behållas så länge Lars Lyderssons brev föreskriver, och förbjuder envar vid 40 marks böter (**kungens ensak**) att hindra honom i besittningsrätten, innan arrendetiden är ute. Utfärdaren beseglar.*

Skultuna SDHK-nr: 8823, 1366 januari 21 Västerås.

KUNG ALBREKT kungör att han tilldömts Skälhäkede de 3 öresland jord i Nackby, Skultuna socken, som förut tilldömts densamme av herr Nils Turesson för den koppar som Helge guldsmed skulle ha av Lars Ingebjörnsson. Kungen har uppburit sakören av Lars, varför han förbjuder Skälhäkede att vidare besvära Lars i saken. Utfärdaren beseglar.

SDHK-nr: 8921, 1366 juli 23 Skultuna.

HEMMING LARSSON kungör att han sålt till Lars Ingebjörnsson (ekeblad) sitt gods i Solberga i Skultuna socken, 11 öresland jord med hus, åker, äng och alla tillägor östan om sin fäderneåker för 200 mark gängse penningar, som han erkänner sig ha uppburit. Han har lagligen uppjudit jorden till andra sina bördsmän och avhänder den därför sig och sina arvingar och hemular den till Lars och dennes arvingar till evärdelig ägo.

Utfärdaren samt morbrodern Gotskalk Vikmansson, kyrkoherden Borkvard i Skultuna, Olov djäken, Finvid Magnusson, Erik Siggesson, Anders Filipsson, Anders Ammosson och Jöns i Lunda. beseglar.

Väl i Västerås kunde Lars Ingebjörnsson från sitt stenhus i samma kvarter kolla att allt gick rätt till vid järnvägen. I alla fall det han menade med rätt!

SDHK-nr: 8954, 1366 september 14 (Västerås).

Fogde, borgmästare och råd i Västerås kungör att borgaren Jöns Skörbytta och hans hustru Kristina samt deras måg Heneka Nagel betygat på rådstugan att de sålt sin gård, i vilken de bodde, västantill mellan Hinze bagares gård och Hans Pipas gård, samt trädgården sunnan S:t Nicolai kyrkogård till brevisaren Lars Ingebjörnsson för fullt värde. Gård och trädgård hade uppjudits och lagföljts enligt stadsrätten samt hemulats till Lars och hans arvingar till evärdelig ägo. Ett villkor vid köpet var att vattnet i Hans Pipas källare skulle evärdeligen ha fritt utlopp till ån genom trumman i Lars' källare, dock med förbehåll för att rensningen av trummorna som ligger utanför källaren till ån skall gemensamt bekostas av gårdsägarna.

De flesta av de här breven återkommer under rubriken Rörbo i lite andra sammanhang. Ja det gäller bara att försöka stå ut!

Område 27: Redovisas senare som Dämning 14 nedströms hJärnhyttan.

Område 28: Hjulstock redovisas tillsammans med 27 Dämning 14.

Område 29: Nerbrunnet fogde- eller övernattningshus med smedja.

Nerbrunnet fogde- eller övernattningshus

Foto: Rolf Eriksson

Här kan man ju igen jämföra sej med Gamla Lapphyttan där fogdehuset låg en bit ifrån järnhanteringen. Ett C14-prov från Conventional radiocarbon dating laboratory. Kiev C14 1398 95, 4% 1493AD har tagits där aska kol och sotlagret är som djupast. Det tjocka lagret är ca 15 x 8 meter i fyrkant men ett tunnare lager runtomkring är nog ungefär fyra gånger så stort. Det skulle hamna i mitten på 1400-talet. I botten på gropen finns diverse hårdbränt organiskt och svart material tillsammans med murtegel och förkolnat grovt trä.

Material hittat längst ner i kolkögen vid fogdehus.

Foto: Rolf Eriksson Bakgrund Sveriges Riksbank

Så tittar den fram till vänster på bilden, föregående sida.

Rostad malmbit.

Foto: Rolf Eriksson

Bakgrund Sveriges Riksbank

En rostad malmbit som väger 101 g. och hoppar 20 mm. upp till magnet. Om den inte har hamnat i kol och askhögen av misstag eller någon tillfällighet så ställer alla idèer om fogde- eller övernattningshus på huvudet! Malmens struktur och färg liknar väldigt mycket bergväggarna i Rökedalsgruvan. Gruvans väggar är RW-daterade, sidovägg **1070** och **1080**! Dateringarna vid den bakre väggen är år **1150** och **1160**! Dessa dateringar kompletteras av C14 från Conventional Radiocarbon Dating Laboratory Kiev på träbit i gruvschaktet bland återfylld skrotsten 700+/-40. För det var väl väldigt ovanligt att man återfyllde innan man bröt gruvan. **Och då hamnade ju järnhanteringen i "hJärnhyttan" i vikingatid!** Men brann ner gjore det.

Några skäl till att det brann ner: Skogsbrand kan uteslutas då råvaran skog saknades. Området var och har nog alltid varit öppet landskap. På de tidigaste kartorna jag hittat har det varit odlingsmark och senare betesmark.

Nästa: Intill på norra sidan har en del mindre smidda detaljer med glödgskal hittats som tyder på att det kan ha funnits en smedja i närheten.

Smidda detaljer med glödgskal.

Foto: Rolf Eriksson

Bakgrund Sveriges Riksbank

På bilden föregående sida fattas en välgjord kil och två mindre valnötsliknande ovala bitar med bortbruten spets. Kilen och en ”valnöt” kan finnas på Norbergs turistcenter där kilen okulärt besiktigades -700 år.

Ytterligare ett skäl kan vara de krigshändelser kallade Pukefejden som förekom i trakten 1437. Fågelvägen från hJärnhyttan till Pukestenen på andra sidan Hällsjön är ca.5 km. Vid den tiden ägdes Rörbo Sätesgård av Jöns Svarte Skåning. Hade någon av de stridande sidorna ett horn i sidan till honom kanske de passade på att göra en extra brasa när de ändå var här. Då kan ju också andra delen av traditionen om fornborgen vara relevant: ***Äfvenså berättas att man vid borgen hittat kanonkulor af gjutet tackjärn.***

*Del av Bertil Israels dendrodatering av hjulstocken vid dammvall 4. Två överlappande ringserier diagonalt utlagda gav en sammanlagd längd på 121 år. Analysen gav ett relativt högt värde på Ttest = 5,5 för år 1562 mot referensernas medelkurva. **Ett 20-tal ringar kan saknas mot kärnan, vilket innebär att trädet började gro omkr. 1420 och brandskadades ca. 1440.***

Också det riktiga långskottet.

Institutet för språk och folkminnen Ortnamnsregistret:

Clemzbodha? Västerfärnebo sn Vangbro hd Västm.l. Mattis i Clemzbodhom 1399, Styffe, Bidrag 2,s.89 orig. 9/10

Styffe Bidrag till Skandinavians historia vol 2 sid 89

*Item Mattis i Clemzbodhom XXX penningxland i **Sudhra Aal** aff Kiörkan köfft .*

Ing-Mari Pettersson Jensen ”Norberg och Järnet” bilaga 3 benämnd Bebyggelse med medeltida belägg som inte kunnat lokaliseras geografiskt. Källa: Ortnamnsarkivet i Uppsala samt Kröningvärd 1844-1846.

Clemzbodhom bebyggelse med medeltida belägg som inte kunnat lokaliseras geografiskt.

Tidigare i samma bilaga. *Clemetsboda 1539 Upptas i jordeboken mellan Livsdal och Trättsbo.* Dessa citat visar ju att det är både två olika platser och tidsåldrar. Vangbro Härad är ett annat namn på Norrbo Härad, men där Vangbro var tingsplats i närheten av Västerfärnebo kyrka. Även Svartån hette en gång Vangsån. Tänk om det var så här. Det nedbrända huset var *Clemzbodhom* alias *Clemzbodha* bergmansgård med hytta. När den brann ner flyttade till nuvarande torpet Klämstorp med diverse olika namn på äldre kartor och förhørs- och skatelängder Klämsbo, Klenstorp, Klamptorp (kanske från sågkvarns tiden) och Stuntboboda. Den nya gården byggdes upp på behörigt avstånd från hyttan och fick namnet Stomptaboda när man då hade utökat verksamheten med en hammare, Toftebeckens hammare som efter det gav namn åt hela järnhanteringen.

Mattias var kanske en av de max 8 bergsmännen som var tillåtet.

Mattis var ingen fattiglapp. Drottning Margareta vände sej knappast till såna för att få in de penningar som behövdes. 30 penningland som hade olika värde utifrån vilken regent som var vid makten, kostade nog en del i synnerhet om man fick betala ”fördröjd” fastighets-skatt till Margareta. Kanske var Mattias bergsman i hJärnhyttan, som i Söråhl, troligen vid den dammvall som på RAÄs fornsöks karta Västerfärnebo 456:1 sågdamm. Där finns en

stenformation som skulle kunna vara antingen hytt eller hammarruin intill en stensatt vattenränna, alltihop väldigt likt stensättningen och kanalen som finns i "hJärnhyttan" såg en större potential i Färnebo Salbo Fjärdning, precis som Ingebjörn med söner gjorde 170 -130 år tidigare.

Område 30: Dammvall 8

1000-1500 med vattenrännor till masugnarna redan redovisat före hJärnhyttan.

Innan hyttområdet lämnas några ord om vad man matade ugnarna med så tror jag att i alla fall från första början var sjömalm från Öjesjön och även nedströms Skennaren. Järngrus från hela vattensystemet, Rödjord från Gruvberget och Spökskogen. Även järnslamm från järnfällorna mellan L Tillingen och St Bjurdammen.

Mittemot där idag bäcken delar sej mellan gamla fåran längs meandrarna i söder och patron Cassels rensade fåra rakt fram finns en uppbyggd markerad höjd med större stenar i underkant. Dessa stenar och en hel del diverse andra fyllnadsmassor dumpades nog där under 1970-80-tal. Under stenarna har hittats något som ser ut som sönderrostat nät och resterna av en ring liknande den på andra sidan av hytteddammens en gång i tiden botten, en ring av runt ca. 5 mm. tjockt järn med diameter ca. 250 mm. Detta skulle kunna vara rester av de "håvar" som man tog upp sjömalm järngrus etc. med.

Utdrag ur artikel "*Här fiskas efter malm*" i Smålandsposten 1994-03-12: "*På två dagar har de fem männen skrapat ihop ungefär 300 kg sjömalm från Salens botten. Forsviks Industriminnen är nöjt med tredjedelen av den mängden. Det de inte behöver får bli påfyllning i järnbruksamuseet på Huseby. Det finns rejäla block av järn och det finns mindre. I soppan kommer till exempel "penningmalm". Det är runda "praliner" som mycket riktigt liknar stora mynt. Men mest är det **grus av järnmalm.***"

Huseby Bruk hemsida.

*På 1600 – talet var Huseby fortfarande en småländsk by som dominerades av bönder och jordbruk. Men förändringens tid var på gång och kom med Kungasonen och Riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm. Han lät 1629 anlägga ett järnbruk på Huseby, detta kom att bli starten av **301 års tillverkning av järn här. Placeringen av järnbruket kan tyckas märklig, men här fanns allt som behövdes: sjömalm – råvaran som tas upp från sjöarnas botten, skog som gav kol till eldningen och vatten som gav kraft och transportmöjligheter.***

Sättugnarna blir en framgång.

*Gyllenhielm drev järnbruket på Huseby med hjälp av förvaltare och experter från Tyskland och Holland. Med hjälp av dem startade han på 1630-talet tillverkning av **kanoner** och järnkakelugnar eller sättugnar som de också kallas. Dessa sättugnar skulle komma att bli den typiska Husebyprodukten och tiotusentals tillverkades under 225 år. Det originella med järnframställningen på Huseby var att **den endast baserades på Sjömalm från kringliggande sjöar.***

Masugnen var alltså i kommersiell drift till 1901. Sista tiden använde man mudderverk för att ta upp sjömalmen och järngruset.

Och här luktar det **Vikingatid** om Rökedalsgruvan (behandlas lite mera i detalj senare i texten) och även hällen vid Gruvberget:

”Hyenstrand Centralbygd - randbygd [Elektronisk resurs]: strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder 1974: *I ytan liggande bergmalm är lättare att upptäcka och lättare åtkomlig än sjö-myrmalmerna. Vittrad magnetit (alltså bergmalm) – järnsand, svartsand – användes under vikingatiden vid bl.a. Siljan och Orsasjön i Dalarna. Den liknar malmslig och återfinns i koncentrationer på stränderna, där den lättare sanden sköljts bort (Lannerbro 1976). Trots att magnetiten är svårare att reducera har den alltså använts under järnåldern, senast under vikingatid. Frågan bergmalm/sjö-myrmalm blir därmed av rent gruvteknisk natur. Med tanke på, att underjordsgruvor för järnmalm fanns i Polen under romersk järnålder (Bielenin 1974) och att dagbrytning av järnmalm är känd på kontinenten och på de Britiska öarna lika tidigt (Tylecote 1962) skulle det vara förvånande om vi här i Sverige haft en eftersläpning av nästan 1000 år när det gäller tillvaratagande av bergmalm under markytan. Tusentals små skärpningar (gruvhål) finns inom våra Bergslager, flera av dem är icke nämnda i skrivna källor och kan ibland tänkas vara förhistoriska.*

Fast det här låg ju inte i bergslagen så varför bry sej: **”Dhe andre i Fernebo Sochn belägne wärk ligga på landet utom Bergzlagen, hwarföre man håller onödigt något om dhem att berätta”**

En annan ingrediens var rödjord. Närmaste täkt var Gruvberget söder om ev. bronsåldersgravarna finns ett antal gropar med fortfarande lagom fuktighet och kornstorlek. Vid ett besök i Hälltjärn där man sysslar med mycket seriösa järnförsök och har lyckats tillverka smidbart järn av rödjord med 15 procentigt järninnehåll duglig till knivsmide. Kvalitet test enligt Caterine Tangen i sin skrift Forntida Järn: **”Rödjorden jag testade hade visat alla tecken på att vara bra malm – annars ”offrar” man sej nog inte och tuggar den! Den gick att forma trots att den var helt torr, till en ”prilla”. Den kändes fet då jag gnuggade den.**

Ytterligare en kvalitets kommentar från samma källa: **Innehåller rödjorden sand, jada är den värdelös.**

Prillan vid Gruvberget, rullare Rolf Eriksson.

Foto: Rolf Eriksson

Rödjordsgrop med ”prillkvalite”

Foto: Rolf Eriksson

I Området finns ett tiotal med olika storlekar med liknande utseende. Eftersom rödjorden fanns fläckvis här letade man nog med s.k. jordspett som rödfärgades om man träffade rätt. Kanske var det via groparna som man hittade sänkan ”mjällan” som också Catarine Tangen beskriver i sin skrift som en fuktig sänka som översköljdes vid några få tillfällen varje år med vatten som hade rätt pH för att sätta fart på ”järnbakterierna”. Örchie var en annan gammal beteckning för rödjord.

Mjälla och rödjordsgrop med prilla.

Foto och animering: Rolf Eriksson

På bilden syns ett stort antal fördjupningar som mycket väl kan vara bortskyfflad rödjord. Lite längre bort i sydost i vad som Harakers Hembygdsförening kallar Spöskogen finns ett liknande område. Där finns också en raserad stensättning som skulle kunna vara en rostplats.

Raserat röse för rödjordsrostning.

Foto: Hans E. Larsson

Rökedalsgruvan:

Detta kan vara den märkligaste delen av det masugnarna i hJärnhytan beskickades med och skulle kunna ta en masugn eller ”felande länken” hybriderna mellan vattendriven blästugn och kontinuerligt arbetande masugn in i vikingatid!

Rökedalsgruvan.

Foto: Hans E. Larsson

Gruvan har inget namn. För att få ett arbetsnamn döptes den efter torpet närmast till Rökedalsgruvan. Där bodde enligt Älvsborgs lösen 1613: Maz (Mats) i Röökedahl.

Han anmälde sej som så många andra i början av 1600-talet som nybyggare mot 5 års skattfrihet. En RW-datering i en mur i närheten av gamla husgrunden säger 1394 och på grunden 1403. Namnet på torpet eller kanske på den tiden utgård under Rörbo Sätesgård kan ju förknippas med järnhantering via stavelsen dal och röke med tillmakningeldar.

Det enda tecken på att den funnits en är ett tecken för gruva finns på Svanåarkivets karta F2:78 1833 ganska högt över St. Toftens sydöstra strand. Det skiljer ca. 800 år mellan de första dateringarna och kartan. Då kan man väl säga att traditionens makt är stor.

Traditionen kan nog också ha fått lite hjälp av äldre kartor som inte längre finns.

Här finns också vadstenamunken Peder Månsson som i sin Bergsmanskonst skriver: *Sommer järn malmer tags up aff Siö botenom eller och kärrom, sombliger **aff hardom Stenbergenom.***

Var gruvan en s.k. HEDNAGRUVA?

Ja kanske. I häftet Forntida Teknik Järnframställning artikeln Masugnprocessen – unik för Sverige under tidig medeltid, skriven av Allan Wetterholm: *År 1703 skriver sålunda Benzelius & Elvius följande tänkvärda uttalande: "Det är mycket sannolikt att de första innevånarna, dvs. de efter syndafloden levande haft metallgruvor i synnerhet som de genast drivit åkerbruk vilket dessförinnan inte varit möjligt"*.

Njaa den här verkar nog mer trovärdig: *I vår första bergverksrelation av 1636 förklaras det att "en hel del gruvor redan under hedendomen och före Kristi nåderika födelse ur sina djupa sköten riktat Sveriges innevånare med sina härliga skatter"*.

Utklipp Rökedalsgruvan karta Svanåarkivet F2:78 1833.

Animering: Rolf Eriksson

Några dateringar har gjorts och en del ligger ju i gränslandet mot hedendomen.

Datering gruvan.

Foto och animering: Rolf Eriksson

En ”grov” uppmätning av gruvans omfång ovanför nuvarande marknivå ner till det drygt 1 m. tjocka skrotstenenslager runt hela öppningen tyder på att ca. 65 m³ material brutits bort. Därifrån och nedåt i gruvan finns 1 m. djup till den återfyllda skrotstenen i gruvan. Detta gör ytterligare 32 m³ för varje meter ner. Ca. 100 m³ minst har alltså förts bort från gruvan. Den skrotsten som ligger kvar runt öppningen bedömer jag till ca. 6 m³. Sen tillkommer ca. 32 m³ material varje meter ner under förutsättning att gruvan inte smalnar av neråt. Skrotstenen kan ju också härröra från att man bokade och kanske också rostade på plats. Varför skulle man transportera sten i onödan. Då rök det nog också en hel del på Rökedalen.

Gruvan har öppnats med tillmakning. Det var nog ganska stora tillmakningsbrasor eftersom de fyra stora blocken till höger om ingången till gruvan har delats och även spräckts bort på undersidan. Då rök det nog ännu mer på Rökedal. På blockens sida in mot gruvan syns också de spåren väldigt väl.

Tillmakningsspår.

Beskuren bild, foto: Hans E. Larsson

Ovanpå blocket finns en grop som blev till när man åkallade ”Gruv- eller Bergsfrun St. Barbara” för att ha hennes beskydd när man gick in i gruvan.

Grop ovasida efter 3 knack.

Beskuren bild, foto: Hans E. Larsson

Större tillmakade eller egentligen bortmakade block ligger kvar under skrotsteningen både närmast gruvan och i den mindre varphögen lite längre bort.

Bortmakade block, varpen närmast gruvöppningen.

Bortmakade skrotsten, lilla bortre varpen

Foton: Hans E. Larsson

De här bortmakade stenarna och blocken ligger underst i de båda skrotstensvarparna och är nog det gråberg man tog bort för att komma ner till malmkroppen. Detta gör också att skrotstenslagret är betydligt tunnare än både vad jag trott och skrivit tidigare.

På en blandning av mindre skrotsten och rödsand har mineralprov gjorts. Volym 0,02 Kg: Al 2,47 %, As 3 ppm, Co 152 ppm, Cr 227 ppm, **Cu 1840 ppm**, **Fe 14,75 %**, Mn 450 ppm, Mo 24 ppm, Ni 347 ppm, P 1080 ppm, Pb 23 ppm, S 1,93 %.

Men varför är gruvan återfylld med skrotsten?

Fritz Andersson Svanå Bruks historia: *I gruvregaliet av 1649 står det bl.a. "Efter man förnimmerat en del av bergsmännen och eljest andre, wele tillägna sig sielfwa grufvorna som the bruka, att höre then til lika som theas arfvegods; therföre på thet sådan mening icke widaremå hos then inrita, skal förthenskull här medt wara hwar och een kunnigt, at alle grufwor af hwad slags Malm och Metal the helst äro, skole reknas ovh hållas för Chronones Regal. "Härav framgår att varken inmutaren eller jordägaren hade någon laglig rätt till malmen, utan tillkom rätten uteslutande kronan, som sedan upplät nyttjanderätten. Det var därför helt naturligt att en skatte eller frälseman, som kände till någon malmförekomst på sina ägor, ej vågade meddela detta av fruktan att genom yppandet bliva driven från både fynd och egendom.*

Detta skulle ju kunna vara någon form av en uråldrig gruvprivilegie som uppdaterats gång på gång på gång.

Men mera sannolikt är nog att man kom på bättre metoder att smälta och ugnarna uppgraderades. När detta hände visar en C14-datering ganska exakt via en träbit troligen en stolprot ca. 0,5 m. ner i den tillbakafyllda varpen. **C14 3200 sample 8 Rökedal 700+-40.**

Två C14 dateringar har gjorts på kol och humus under upplockade varpen: kol 1839 resp. humus 1849. De är nog samtida då det nog tog 10 år för växtligheten att dö först innan strålningen är mätbar. D.v.s båda proverna är samtida. Någon eller några hade sett gruvan och av nyfikenhet plockat upp både skrotsten och större tillmagningsblock men inte hittat något av värde och givit upp.

Rökedalsgruvan, stolprot

Foto: Hans E. Larsson

På varpen utanför gruvan ligger något som enl. en känd arkeolog med gruv- och bergshantering som specialämne är en lagersten som då också plockades upp på 1840-talet.

Lagersten, Rökedal

Foton: Hans E. Larsson

Lagerstenen kan ha varit en del av något slags vinsch eller brytskiva som man använde för att få upp det material som skulle upp ur gruvan och den ganska branta backe intill gruvan på västra sidan som ser ut som en väg. Den fortsätter sedan utför ända ner till sjön St. Toften som då var en del av det vattenmagasin som sträckte sej ända upp från nuvarande Bångbo-sjön och fram till dammvall 8 intill ”hJärnhytan” där det nedanför vallen ligger malm på båda sidor om vattendraget. Avstånd från gruvan till dammvall 8, 1800 meter. På en avslagen skärva från lagerstenen har ett mineralprov gjorts. Volym 0,06 Kg: Ag 0,7 ppm Al 1,44 %, As >2 ppm, Co 171 ppm, Cr 201 ppm, **Cu 2010 ppm**, Fe 6,93 %, Mn 299 ppm, Mo 1 ppm, Ni 1290 ppm, P 330 ppm, Pb 2 ppm, S 3,05 %.

I närheten av gruvan fanns på Skogskarta dat. 1924 i Svanåarkivet något som kallades Jägarhvilan.

Utklipp karta Svanåarkivet F3:29 Svanåskogar block III 1924

Huset verkar stå på vad som ser ut som ett ”vinkelfundament” med två sidor betydligt längre än Jägarhwilan, delar av dessa fundament har använts som plintar för en betydligt mindre jaktstuga som finns där idag. Något oproportionerligt. Grundpelarna skulle kunna bära Axholms Slott! Bilden visar också hur nära det är till Rökedals äldre boningshus.

Plintarna har RW-daterats med följande resultat: 1336, 1425, 1499, 1504 och 1430. Möjligt kan de ha delats vid olika tillfällen därav spridningen.

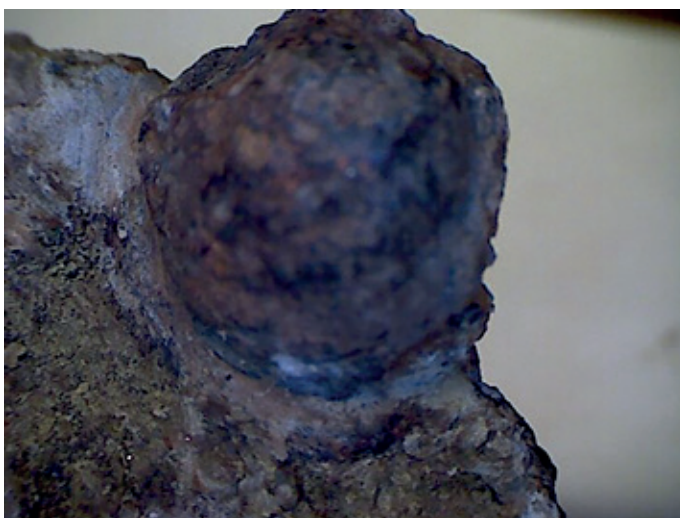
Kopparhyttan

Att det kan ha funnits en kopparhytta är kanske en känsla mer än några starka verkliga bevis. Nästan alla mineralprover som gjorts innehåller större eller mindre mängder av koppar. Den största mängden fanns i en 2 hg. svartslaggsbit innehållande 3620 ppm. Slaggbiten hittades längst upp i närheten av slaggvärpen ovanpå bränd träkonstruktion. Kanske var det en kombinerad tidig masugn och smältugn för koppar.

I Allan Wetterholms artikkel Masugnsprocessen – unik för Sverige under tidig medeltid snuddar han vid ämnet: *En annan grupp har hävdad uppfattningen att förfarandet uppstått inhemskt ur kopparframställningen. Belägg för detta skulle vara likhet i använda ugnar och processförfarande med kopparframställning (Lindroth 1955).*

Två järnhaltiga malmbitar som också ser ut som de kopparreferenser jag sett på annat håll har hittats bland övrig malm längst upp mot damvall 8.

I området finns också en del slag som skulle kunna vara kopparslag. En slaggbit har en avbruten järnten som kan vara verktyget som rostvändaren använde för att se om garkopparen var klar att flyttas.

Järnten i kopparslag förstora.

Järnten i slag

Foton: Rolf Eriksson

Ett verktyg av järnten? med infatning av annat ”glänsande” material fångad i stelnat slag (bilden gör tyvärr inte infatningen rättvisa).

Ett utdrag ur beskrivningen Kopparhanteringen i Ljusnarsberg: *Prover tas gång på gång tills det att kopparn är färdig. Provtagningen gick till så att en järnten doppades ner i smältan och sedan avkyldes i vatten. Den tunna kopparhinnan, som fastnat på järntenen utsmiddes av garmakaren. Denne avgjorde sedan när kopparn var färdig. Detta prov brukade garmakaren göra bakom härden dold för andras blickar.*

Mellan infattningen och järntenen går det att mäta elektrisk ledningsförmåga med motståndet 330 k ohm. Efter lite påverkan med fil, saltsyra och ”häxan” har motståndet minskat till 150 k ohm.

Nästa slaggbit har stelnat mot ugnsinfattning som på undersidan visar att den består av det kopparglänsande skiffermaterial som det finns gott om överallt i området, ytterligare ett stort antal ugnsdetaljer med fastbränd slagg ofta delvis med fet svart och vinröd färg. Några reagerar också med saltsyra och grönskar i olika nyanser av grönt. Flera malmstycken reagerar likadant. Den stora, svarta, runda malmbiten ev. med dolomitbas blev inte bara mörkgrön. När jag lade på saltsyra på avslagsytan efter storsläggan såg det ut ungefär som när Snövits morsa lagade till äpplen. Det fräste, bubblade i sprickorna, rök med en vass stickande lukt. Det är därför den är fotograferad på spisen under köksfläkten!

Mot infodringen finns också här fet, svart ”blyglansyta”. **Detta tycker jag är ett starkt incitament för att man i alla fall försökt smälta något annat än järn!**

En annan större grå- silverskimrande slagg har hittats intill ev. ugnsruin på södra sidan nuvarande vattendraget. Den verkar innehålla mycket lite metall utom på två ställen väldigt koncentrerat järn som skulle kunna vara rester efter *rostvändarens* järntener.

En annan sak som också ger en del funderingar är de medeltidsbrev som handlar om Kopparberg, dess fogdar innefattande Rörbos stormän och Harakers kvarn. Fågelvägen från Haraker till hJärnhyttan är mindre än en mil. Det första brevet som skrevs om Kopparberget strax efter att gruvan öppnades ca. 1250 enl. ny forskning från SLU och SGU.

SDHK-nr: 1406, 1288 Juni 16 Färingsö Biskop Peter i Västerås kungör att han till sin systerson Nils Kristinason lämnat 1/8 i Kopparberget, kallat Tiskasjöberg, i Torsångs socken såsom betalning för ett lån men att han därefter gjort ett byte med systersonen på så sätt att han av denne återfått åttondelen i Kopparberget i utbyte mot gården Fröslunda i Harakers socken med kvarnarna där samt västeråskyrkans egendomar i Hasselbäck i samma socken med alla tillägor. Sigillanter är kung Magnus, ärkebiskop electus M(agnus) i Uppsala, biskoparna Bengt i Linköping, Anund i Strängnäs och Johannes i Åbo, utfärdaren samt dennes kapitel.

Pastor Bengt och pappa Birger Jarl tyckte nog i starten av brytningen i Tiskasjöberget var ekonomiska utfallet för dåligt och ville satsa på säkrare kort som Harakers kvarnar.

Tideke Pettersson den mest kände fogden i kopparberget såg också en potential i Haraker. *SDHK-nr: 9528, 1369 september 20 Västerås. TIDEKE PETERSSON, mästerman på Kopp-arberget, ger sin hustru Margareta Konradsdotter i morgongåva sitt förvärvade gods i Harakers (socken) i Västerås stift, nämligen 2 markland i Skeplinge, 5 öresland i Åby och 12 öresland i Fröslunda samt Fröslunda kvarnar. Utfärdaren beseglar tillsammans med herr Magnus, biskop i Västerås, herr Lars Boberg, domprost, herr Borkvard (Johansson), kanik, herr Lars Unge, sakristan i Västerås, samt Albrekt Britzkow och Jöns Djäken, rådmän i staden.*

Också Rörbos egen storman Lars Ingebjörnsson ville ju vara med när det luktade koppar *SDHK-nr: 9353, 1368 oktober 5 Norrbo hundares ting HOLMBO, (UNDER)HÄRADSHÖVDING I NORRBO HÄRAD, kungör att hederlig man Magnus Petersson i Frövi (i Skultuna socken) på Norrbo hundares ting har erkänt sig vara skyldig ärlig man Lars Ingebjörnsson 8 skeppund koppar eller 8 läster spannmål att betalas på Kopparberget och pliktig att ersätta Lars för den skada som denne lidit för hans skull, i enlighet med brev som Magnus själv utfärdat. För denna skuld har Magnus pantsatt sitt gods Frövi om 4 markland jord till Lars Ingebjörnsson. Tolv fastar – gode män – uppräknas, däribland herr Borkvard (Johansson), kanik i Västerås och kyrkoherde i Björksta, Köneke Simla, fogde i Östanoaros (fögderi), Finvid Magnusson (underlagman i Västmanland) och Peter Djäken, lagman i Västmanland.*

Bror Karl ville också vara med.

Riksarkivet SDHK-nr: 7266, "1357 November 25. Valls by i Torsåker. Lars, son till Olof Måg, och hans syskons söner Peter och Johannes, bosatta i Torsåkers socken, överlåter vid ting till välboren man **Karl Ingebjörnsson** 2 örtugland i **Frösvi i Romfartuna socken**, 8 penningland i Tibble i Skultuna socken och 5 penningland i Lågbo i Kila socken. Dessa gods hade Olof Måg i livstiden sålt med fasta för $\frac{1}{2}$ **skeppund koppar** och 8 alnar Courtray-kläde, som han också uppburit. Utfärdarna ger skäligen män Jakob i Frösvi och Peter i Gunsta (i Romfartuna socken) fullmakt att på anfordran av nämnde Karl namnge fastar. Eftersom de själva saknar sigill, ber de herr Johannes, kyrkoherde i Valbo och prost i Gästrikland, herr Tomas, kyrkoherde i Torsåker, och Mats Västgöte, bergsman vid järnberget därstädes, att besegla.

Kopparslag vid ugnsruin

Foto: Rolf Eriksson

Kopparslagg, Sörvik Dammsjön.

Dämning 14: Kor. SWEREF 99 E 572188 N 6632706

Vattenyta: Damm mot den stora stenvallen med ca. 90 gr. sväng västerut vid västra senare grävda kanalen över de två markerade kullarna mellan fortfarande senare grävda kanaler ca. 0,5 ha.

Utklipp RAÄ Forssök terrängskuggning med Gnällbäcken, beskuren.

Den stora stenvall bestående av kullersten är troligen skapad av Magnus Brahe som ärvde Rörbo med underliggande hemman, utgårdar, landbogårdar och torp. Syftet var att skapa en sågkvarn i samband med bygget av Axholms Slott på 1590-talet.

I det som kan vara vattenhjulsgropen ligger vad som kan vara en hjulstock av hög ålder i väldigt dåligt skick. I den bäst (enda) bevarade ändan finns ett otydligt spår av hål för axeltapp och en lång spricka i mitten kan vara förlängningen av ett kilspår för fixering av hjulet. En sida intill änden är bearbetad och runt om änden är kanten avfasad. Stockens verkliga längd uppskattas till minst 160 cm.

Vattenhjulsgrop med upplyft stock,

infästning hjulstock.

Foton: Rolf Eriksson

Hjulstocken har dendro daterats av Bertil Israels 1568, lite osäkert men i alla fall slutet av 1500-talet. Detta stämmer väl överens med den tid då Stuntbo Sågkvarn troligtvis togs i drift.

Resultat av dendrodatering Bertil Israels Svärdsjö: *Hjulstocken hade grova sprickbildningar vilket gjorde att tvärsnittet föll sönder i flera bitar. Vissa partier av bitarna hade välbevarat och hårt trä. En iakttagelse är att trädet troligen varit utsatt för skogsbrand eller annan svår åverkan i tidig ålder. En tydlig lyrbildning finns i stockens mitt. Valdes stocken med avsikt eller var det ren slump? Två överlappande ringserier diagonalt utlagda gav en sammanlagd längd på 121 år. Analysen gav ett relativt högt värde på $T_{test} = 5,5$ för år 1562 mot referensernas medelkurva. Ett 20-tal ringar kan saknas mot kärnan, vilket innebär att trädet började gro omkr. 1420 och brandskadades ca. 1440. Eftersom en del av ytveden var mycket välbevarad har troligen relativt få årsringar vittrat bort där.*

Sannolikt kan föremålet därför dateras till sent 1500-tal.

Utdrag ur Svanåarkivets dagsverkesavräkningar för 1875.

”1875 28/3 P E Johansson Petersborg Kört 1 lass bakar till Stuntbodam”.

”1875 3 /4 Torparen L Hagbom i Toften 14 lass grus till Stuntbodam ”

Ovanstående arbeten handlade inte om dammlagningar utan tvärtom. Dels revs de sista resterna av sågdammen för att få fram vatten till hamrarna i Svanå och dels behövdes det en väg av både grus och bakar för att köra upp sten från dammen som behövdes för alla torp, ladugårdar och vägar däremellan som behövdes under andra halvan av 1800-talet.

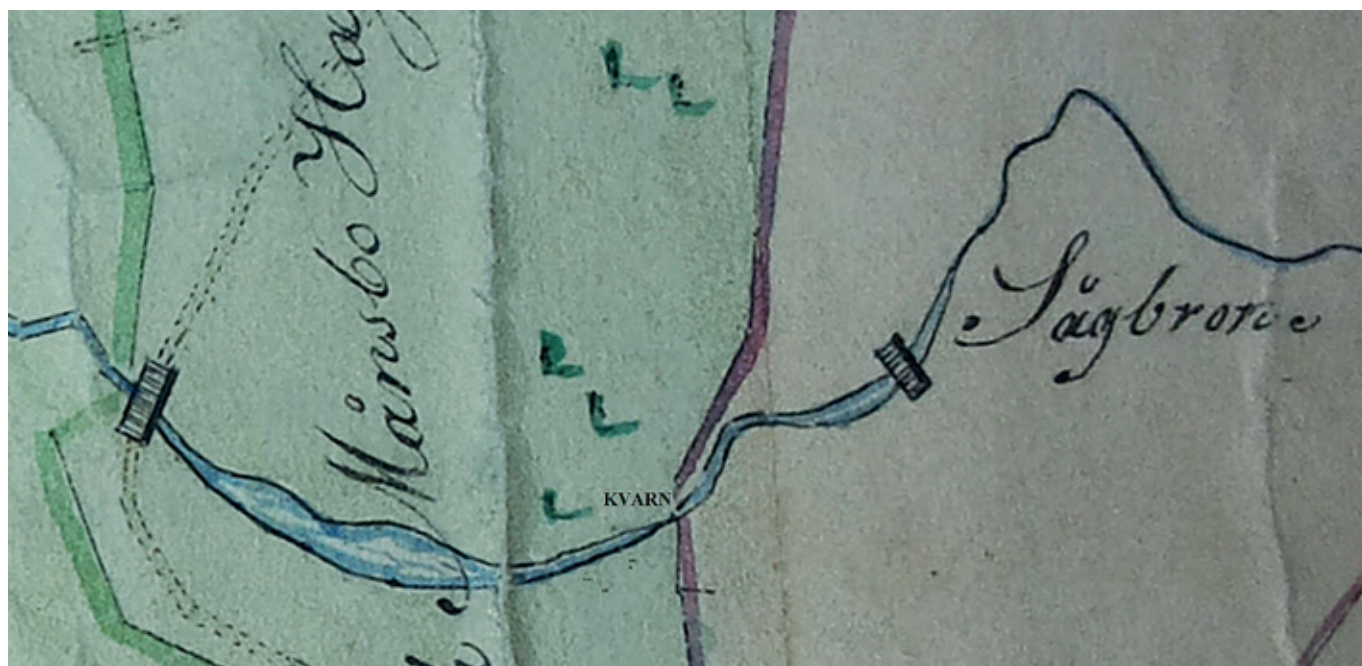
Här ska också nämnas att det första spåret till att det fanns en sågkvarn på platsen var på Svanåarkivets karta F2:78 Axholm Svanå 1833.

Dämning 15: Plats för mjölkvarn. Kor. SWEREF 99 E 572274 N 6632710

Vattenyta: Ca.1 ha. samma som sågdammen.

Direkt nedströms vattenhjulsgropen, dämning 14, har en stenkista för Ebba Brahes skvaltkvarn funnits, men även den kördes nog bort av patron Cassels drängar på 1870-talet. Vid förstoring av kartan 1833 F2:78 Svanåarkivet kan man se att det finns en strypning av vattenflödet nedströms gropen. Enligt protokollet som Jan Carlsäter letat upp i arkiven sattes kvarnen upp 1657 och låg förödd 1714 när mjölnaren Niels Andersson flyttade till Norrby och malde i Axholms nyanlagda kvarn.

Qvarnkommissionens rannsakningsprotokoll 1697 rörande Stunteboo: "§ 11. Än ransakades om Axholms skwalteqwarn wed namn Stuntebo om 1 par stenar, hwilke för några och 40 åhr sedan wed pass är opsatt af grefwinnan sahl. högwällborne fru Ebba Brahe med frälsfriheet, och nu possideras af grefwinnan högwällborne fru Beata Elisabet Kiöningsmark. Är brukl. om höst och wår och mahles allenast till gårdens behof, och under stundom till dess torpare och bönders hielp, samt kyrkioherden och andra bönder uti Fläckebo. Gifwandes möllnaren Niels Andersson åhrl. arrende 4 tunnor spannemåhl som dess contract innehåller, men uthaf detta fins hon mycket praejudicera de andre odallqwarnarne."

Utklipp Svanåarkivet karta F2:78 1833. Strypning för skvaltkvarn.

Båda kvarnstenarna finns fast inte på rätt plats. En finns i Stävre, den andra vid medeltidstorp Månsbo.

Kvarnsten Stävve.

Kvarnsten Månsbo.

Foton: Rolf Eriksson

Mjöl kvarnen var i drift under andra halvan av 1600-talet.

En trolig teori (Jan Carlsäter) är att sågkvarnen togs i drift för att förse bygget av Axholms slott med sågade träprodukter för ex. vis takstolar golv etc.

1629 Redovisas lön till Lasse i Stuntebo ”for dhet han er snidkare och sågare”.

1633 Nämns ”Erik i Stuntebo, gårdens snickare”.

1647 Omtalas att det vid ”Stuntbo sågkvarn” är tillsågat 21 st. stockar.

1668 Nils Andersson f. 1635 var mjölnare i Stuntebo 1668-???? död 1709 i Norrby.

En liten parentes om kvarnar. När Nils Andersson flyttade till Norrby kanske han malde i Axholms Skvaltkvarn som finns på Svanåarkivets karta Axholm 1833.

En huggen dammsten kvar efter kvarnen har RW-daterats 1672.

Om nu Stuntbo Sågkvarn och mjölkvarn låg ganska långt nedströms det område som använts för järnframställning där fallet planar ut men vattnet fortfarande hade ”bra fart” utifrån ”strypningen”.

Nedströms ev. plats för Stuntbo mjölkvarn finns på Svanåarkivets karta Axholm 1833 på vägen från Stuntbo en bro över Gnällbäcken (Toftebecken?) benämnd Sågbron. Då kan det vara så att Stuntbo sågkvarn låg på Gnällbäckens (Toftebecken?) södra sida möjligen i närheten av Skvaltkvarnen som nog var placerad ”ovanpå” bäcken. Problemet är var fick man kraften från? Det är ca. 50 m. till närmaste fallet och ytterligare 100 m. upp till ”hytt dammen” där järnhanteringen fanns. Kanske låg sågkvarnen nedanför sista fallet på södra sidan. Det förklarar att sågbron, del av vägen från Stuntbo på norra sidan till såghuset och backen på södra. Det förklarar också nyttan av den yttre grundare kanalen som i så fall var ”förbiflöde och säkerhetsventil” för sågen. Den kanalen är då grävd senare än dammvall 14, genom den vars fortsättning var de två kullarna mellan kanalen och bäcken. Eller kan det vara så att ”konstruktionsstocken” var en del av en stockgång uppifrån dämning 8 eller 9 som drev sågkvarnen? Kraften kan också komma från dämning 14 och närmaste fallet. Det skulle förklara meningen med dämning 14 där ”hjulstocken” ligger och har dendro daterats 1565 eller sent 1550-tal. I så fall skulle den yttre längs ner utmynnande kanalen vara sågkvarnens

”säkerhetsventil”. Det finns också rester av en stock strax nedströms där kanalen passerar dämning 14. Även den mittre större djupare kanalen mynnar ut precis nedanför nedre fallet. Men varför hamnade stocken i hyttedammen??

Upprepning från dämning 9: *Strax ovanför ligger också den ”konstruktionsstock” som dendro daterats till 1535 ”med tvekan”.*

Vid landbogården Stuntbo som namngivit både sågkvarn och mjölkvarnen har en grundsten RW- daterats till 1397.

Stuntbo har också i andra sammanhang benämnts Stomptaboda.

Jan Carlsäter: Stomptaboda är en äldre stavning av Stuntbo (Stuntboda), som låg under Rörbo säteri. Därför står det i ÄL 1571 ”landbo under Per Brahe” (som då ägde Rörbo).

Svenska Akademiens ordbok via Stenåke Pettersson: **Verb 2 STUNTA**, v.2 [sv. Dial. Stunta, stöta sig, studsas tillbaka; jfr d. Dial. (jyll.) stunte, stöta, stampa; till nasalerad sidoförm av roten i STÖTA, v. Jfr STUNS] stöta (tillbaka) anträffat bl. I ssgn STUNT-FJÄDER.

--**STUNT-FJÄDER** i snapplås (se d.o. 1): fjädere (se d. o. II 1) med uppgift att fånga upp o. Bromsa stöt från rekyl, bromsfjäder, buffertfjäderM; jfr rekyl-fjäder 1. **Jtem Ann (amm) att Oloff Clensmed till Att herde Stuntt fiedrar med till SnapLaess Vaxss** – ½ (mark) Gripsh R 1556.

Stuntbo= hemma hos hammarsmeden i Toftebeckens hammare?

I Älvsborgs lösen 1571 nämns: *oloff Larsson i Stunteboda ----pengar 3 mark 3 ½ öre*

Jan Carlsäter: Olof Larsson i Stunteboda, landbo åt greve Per Brahe.

Johan Knappe ibiden törp -----pengar 3 mark ½ öre

Med törp kan man också mena gården/torpet intill Stuntbo =Månsbo? Platsen för järnhanteringen benämndes ju senare på karta Svanåarkivet F2:78 dat. 1833 Stuntbo och Månsbo Hage

Jan Carlsäter: *Dock finns ett belägg redan 1617 (ÄL vol.44) där ”Månsebo” bebos av Lasse. Fr.o.m 1630-talet är namnet Månsbo genomgående samtidigt som Rörboboda/Rörboda ej längre förekommer. I VH 1604:10 (datorsidn124) antecknas bland frälsebönder/torpare direkt efter Rörbo ”Måns i Rörboboda eller Stuntebo”! Innan 1604 nämns i VH inga personnamn, det står bland frälsetorparna endast antecknat ”Rörboboda” (tillika med Wevdesboda, Nordansjö och Wästansjö), så Måns kan ju ha funnits där tidigare än 1604.*

Namnet ”Rörboboda” nämns i skatteräkenskaperna (årliga räntan) sista gången år 1617 (VH1617:2), då det bebos av Måns. Ofta står det ist.f. ”Rörboboda” enbart ”Rörboda” (belagt redan i VH 1540:1)

1635 nämns ”Måns i Rörboda” bland frälsetorparna.

*Augusti månad 1934 avlöningslista vid Rörbo Gård för Alvar Pettersson Kolartorp: **Kört virke till vägen.***

Slutsatser ang. de äldre dammarna:

Nu hade man i stort sett tagit tillvara varenda droppe vatten inom det område som begränsades av Svartån i öster och i väster skogsmarkerna väster om Öjesjön. Här hade de gamla

härskarna på Rörbo Sätessgård så mycket vatten som under ett normalår nederbördsmässigt kunde räckt till både sågkvarn, mjölkvarn, smältugn och hammare vid och nedströms hytt- eller kvarndammen i Stuntbo- Månsbo Hage. Enligt de indicier vi har borde dämningarna kommit till senast under 1500- tal.

Om vatten och dammsystem bör också följande nämnas. Naturen och istiden har varit hjälpsamma mot dammbyggarna. Källsjöarna och myrarna ligger i ”grytor” där endast utloppen är lågland och stora delar av vattenloppen är nedskurna. Sammanlagt för att få minst 525 ha. vattenyta har man behövt bygga mindre än 100 meter vallar och dämningar. Och alla mindre än 2 meter höga.

Och ytterligare en synpunkt som kan ha med den tiden att göra när Vikingarna blev bergsmän: Bottenprover har tagits i hela bäcksystemet och ca. 20 % av bottengruset är så järnhaltigt att det lyfts av magnet även i den källsjön som en gång hette Örsjön.

Alla dammar (och några till) utom två som i alla fall har damm som efternamn samt dämning 11 nedströms den lilla tjärnen Toren, i de stora myrarna Thornmyren, Rismossen, Långmossen och Slättermossen, har verifierats av Svanåarkivets Dagsverksavräkningar 1874-77. Dämning 11 kanske verifieras just för att den fanns med på Carlsteens karta 1683. St. Bjurdammen verifieras av skvaltkvarnen som enl. dendro datering var i drift 1680 och L. Bjurdammen fanns eftersom St. Bjurdammen fanns. De dateringar och det historiska skeendet ger mej en bild av att det hände väldigt mycket här i området på 13- och 1400-talet, en del upprepades på 1600-talet och kanske lite saker också hände 1000-1100 talet. Och då hände säkert en i tiden där emellan utan dateringar. Jag vet att RW-dateringar ifrågasätts i många kretsar. Mej har det i alla fall gett en överblick och ett förhållande mellan olika händelser och hjälpt mej se ett mönster i skeendet även om inte årtalen är exakt riktiga. Inga av de dateringar jag gjort är orimliga. Och de som nästan har varit orimliga har det alltid gått att se en naturlig förklaring till.

Under åren 1791 till 1796 kördes enligt Svanåarkivets allra äldsta dagsverksavräkningar ca. 200 lass ”dammgrus” om året av landbönder, bönder och torpare boende i, eller nära här beskrivna dammar. Tyvärr framgår inte varifrån och vart dom kört gruset.

Efter att ha läst en hel del av medeltidsbreven, vägt in alla RW- dateringar. De fynd av ev. ugnsruin, den stora mängd osmund och luppjärn som var i omlopp, den otroliga makt som utövades av maktsfären på Rörbo Sätessgård och hölls under armarna av kungarna Erik Magnusson, Magnus Eriksson, Albrecht(arna) och drottning Margareta var i Vrenninge och lånade silverpengar. Kristoffer av Bayern var i Stockholm och avgjorde en arvstvist om Rörbo Gård. Storhetstiden var nog, i alla fall så långt tillbaka i tiden som det finns dokument att stödja sej på, från 1330 och fram mot slutet av 1400-talet. Jag tror att dammarna (utom de vid Tillingesjön) fanns samtidigt d.v.s. innan Salbergets första dammanläggningarna byggdes kanske redan då med hjälp av kunnande härifrån! **Det var till och med så tidigt att Sala silvergruva inte ens fanns enl. seriösa forskare och historiker och vad skulle de då med dammar till?**

Och så dammarna som byggdes på 1870-talet när sista storhetstiden också tog slut, då vid Svanå Bruk.

Dämning 16: Norrbydammen. Kor. SWEREF 99 E 573272 N 6635286

Den enda uppgiften om den här dammen är en verifikation i Svanåarkivets dagsverksavräkningar när Patron Cassel Svanå Bruk desperat sökte mera vattenkraft på 1870-talet: *1877 Lars Andersson i Östringby kört 4 lass grus till Norrbydammen.*

Den här dammen är säkert byggd vid samma tid som de andra dammarna reparerades och bäckarna rensades, för att höja Rörbosjön och skapa ett magasin i vattenbristens spår. Det kan också finnas en annan anledning att Norrbydammen kom till och i så fall 40 år tidigare. Vid under Svanå Bruk liggande Norrby anlades ett varv för att bygga ångbåten Svanen samt 3 pråmar. Fritz Andersson Svanå Bruks Historia: *I början av juni 1837 sjösattes den stolta ångbåten Svanen under högtidligheter, varvid till arbetsfolket utdelades 4 kannor brännvin samt 2 riksdaler banco i "drikspengar" och så döptes båten av greven i närvaro av sin familj och inbjudna vänner.*

Dämning 17: Bångbodammen. Kor. SWEREF 99 E 572973 N 6639271

Liksom Norrbydammen, enda uppgiften om den här dammen är en verifikation i Svanåarkivets dagsverksavräkningar när Patron Cassel Svanå Bruk desperat sökte mera vattenkraft på 1870-talet: *1876 11/5 Petter Persson i Gräset och Anders Olsson Bångbo forat 5 lass grus till Bångbodammen.*

Den här dammen är byggd flera århundraden efter att de dämningar som troligen skapade ett vattenmagasin som sträckte sej från Bångbosjön och ända fram till Dämning 8 vid hJärnhyttan.

Den är nog byggd vid samma tid som de andra dammarna reparerades och bäckarna rensades, för att höja Bångbosjön och skapa ett magasin i vattenbristens spår. Resterna efter den används än i dag av sportfiskarna för att hålla nivå i Bångbosjön. Man skulle kunna säga att detta är den enda av de gamla dammarna som fortfarande är i drift.

Fors hammare ibland benämnd Fårssen.

Strax nedanför Hällsjön i Svartån finns Fors Hammare som beskrivs av Fritz Andersson (en gång bosatt på Hällsjö Gård) Svanå bruks historia enl följande: *Ovanför Sigulskvarn låg Fors hammare. När den blev uppbyggd är ej känt, men man vet, att den redan i början av 1600-talet var igång och drevs jämte en kniphammare av tidigare nämnda ägare Petter Claesson. Av Olof Graus. Till Svanå hör också Fors stångjärnshammare med 2 härdar. Det förses också med både eget och köpetackjärn. Specifikation på alle hambrar i Wässmanland 1635 schatt och oschattelagda: 1) Fårss hammar Een med Tuenne Häler brukas aff jordägenden lenardh Classon, fordom borgare och jnvånare i Westerås.*

RAÄ-nummer Haraker 86:1 (1) delvis: *Hammarområde, 80x40 (N-S) bestående av 2 husgrunder efter hammarsmedja respektive spiksmidja, 4 dammvallar, 1 vattenränna och 1 slaggförekomst. 1. Husgrund, plats för hammarsmedja, 8x5 m(ÖNÖ-VSV). I V sidan är en tydlig kallmurning, 0.6 m h mot hjulgraven.*

Ytterligare två citat från Fritz Andersson Svanå bruks historia.

*1676 Pontus De la Gardie och Beata von Königsmarck förvärvar genom köp Fors hammare
1676 I samband med att Forssen hamnade under Sigulskvaqrns bruk påbörjades byggandet
av Hålldammen nedanför Hällsjön vilket var början på sjösänkandet av sjösystemet från
Fläcksjön, **Rörbosjön och vidare upp mot de gamla dammanläggningarna.***

Frågan måste ställas: Handlade det om de **gamla** dammarna redan 1676?

Den hålldamm som började byggas 1676 låg troligen närmare Hällsjön än dagens damm som har en skylt 1908. Vid byggandet 1676 grävde och bröt man troligen ett nytt utlopp från Hällsjön som ersatte det gamla och nu försumpade utloppet Mörtebäcken som finns nämnd i ett besiktningsprotokoll i Svanåarkivet daterat 11 o 12 september 1844. Karta F2:61 i Svanåarkivet dat.1850 visar samma sak, men där är också ytterligare ett utlopp som börjar i västra kanten av Hålldammens västra sida. Två block i den kallmurade stensättningen ovanför dammen på västra sidan har RW-daterats. Bl 5 1325 (tidvis under vatten) Bl 6 1436.

De vallar som omtalas i RAÄ Haraker 86:1 är troligen en sammanhängande vall som sträcker sej innanför det västra utloppet ner till vad jag tror har varit det gamla verksamhetsområdet där den svänger i väst/östlig riktning tvärs över forsen i Svartån och förbi den ränna där jag tror det funnits en medeltida järnhantering. Vid en jämförelse med höjdmätare mellan Hällsjöns nu lägsta nivå och den gamla vallens nuvarande ovansida skulle hålla ett vattenmagasin bestående av Fläcksjön och Hällsjön. Om Mörtebäcken dämades och höjdes ca ½ m, vilket var både möjligt och enkelt kunde man med en enkel tidigmedeltida masugn liknande hjärnhyttan få ut ganska många blåsningar.

En intressant detalj gällande vallen är att man använt hammarslagg som fyllning innanför den kallmurade delen av vallen. Två RW-dateringar på vallens ”torrsida” har gjorts. Bl 1 1528, Bl 2 1378.

På östra sidan strax nedanför vallen finns alltså en ränna liknande kanalerna här i hJärnhyttan och även den ränna strax nedströms Sågverksdammen i Gärsjöbäcken med div. stenruiner, malm, hammarslagg och spår av hyttslag. Kanske finns samma lämningar här som vid hJärnhyttan och vid sågverksruinen i Gärsjöbäcken, om man kommer ner under de tjocka lager av hammarslagg både på land och i vatten. I rännan kan man också se rester av tre stockar fixerade av huggna stenar. Fem RW-dateringar har gjorts vid rännan, inlopp Bl 8 1437, Bl 9 1380 kantskoning Bl 7 1481 ovanpå stock Bl 10 1358.

Strax söder om rännan finns ytterligare ett fornminne *RAÄ-nummer Haraker 175: Torplämning, 80x50 m (NÖ-SV), bestående av 3 husgrunder (varav en osäker), 1 jordkällare och 1 uthusgrund.* På tidigare nämnda karta Karta F2:61 i Svanåarkivet dat.1850 finns de 3 byggnaderna inritade benämnda Forssen.

Fors hammare, datering och stockar

Foto: Rolf Eriksson

I norra ändan av Hällsjön ligger gården Hällsjö. Kanske var det här bergsmännen i utmarken Forssen bodde. På karta Lantmäteriet Carlsteens karta Axholm i Fläckebo socken dat. 1683: *Hällsiö 13/4 hemman*.

Hällsjö Gård finns med i både Skattelängd för östra Westmanland af år 1371 utg. af K.H. Karlsson: "*Karl in Helsio v marcas cum (när) dimidia*" och drottning Margaretas räfstskatt 1399 Styffe Skandinaviens historia vol 2 sid. 88 "*Item Karls arfuum i hellziö vj örisland hällsiö aff Bo Jonssons*"

Även här har området och den tidens makthavare bröderna Karl och Lars Ingebjörnsson precis som när det gäller området runt Söråhl i Fernebo socken gjort strategiska markköp eller på annat sätt tillskansat sej gårdar runt omkring järnframställningsplatserna.

Och här i Hällsjö tyckte t.o.m. Bo Jonsson Grip att det fanns en intressant "fläskbit som dock ärvs av Lars Ingebjörnssons svärson Ragvald Magnusson som så småningom ärvde Rörbo?

Riksarkivet SDHK-nr: 12484, "1383 september 28 Västerås Bo Jonsson, drots, tillskiftar Ragvald Magnusson och **Kristina Magnusdotter, änka efter Lars Ingebjörnsson**, den jord i "Kvärnabo" i Romfartuna socken som han fått av Sigge i Säby, samt jord i "**Häsyö**" i **Fläckebo socken** mot jord i Hornby i Kolbäcks socken och i "Östrusa" i Bergs socken i Snevringe härad. Östrusa =nuvarande Ustersta i Kolbäcks socken. Se brev 1384 25/1 (or. perg. UUB)."

Riksarkivet SDHK-nr: 7266, "1357 November 25. Valls by i Torsåker. Lars, son till Olof Måg, och hans syskons söner Peter och Johannes, bosatta i Torsåkers socken, överlåter vid ting till välboren man **Karl Ingebjörnsson** 2 örtugland i **Frösvi** i **Romfartuna socken**, 8 penningland i Tibble i Skultuna socken och 5 penningland i Lågbo i Kila socken. Dessa gods hade Olof Måg i livstiden sålt med fasta för ½ **skeppund koppar** och 8 alnar Courtray-klä-

de, som han också uppburit. Utfärdarna ger skälige män Jakob i Frösvi och Peter i Gunsta (i Romfartuna socken) fullmakt att på anfordran av nämnde Karl namnge fastar. Eftersom de själva saknar sigill, ber de herr Johannes, kyrkoherde i Valbo och prost i Gästrikland, herr Tomas, kyrkoherde i Torsåker, och Mats Västgöte, bergsman vid järnberget därstädes, att besegla.

Och här gjordes affärer i koppar för riktigt länge sen. Ja faktisk den äldsta som finns dokumenterad och dessutom med kungligt godkännande i gudomligt sällskap:

Riksarkivet SDHK-nr: 1406, "1288 Juni 16 Färingsö Biskop Peter i Västerås kungör att han till sin systerson Nils Kristinason lämnat 1/8 i **Kopparberget, kallat Tiskasjöberg**, i Torsångs socken såsom betalning för ett lån men att han därefter gjort ett byte med systersonen på så sätt att han av denne återfått åttondelen i Kopparberget i utbyte mot gården **Fröslunda i Harakers socken med kvarnarna där** samt västeråskyrkans egendomar i Hasselbäck i samma socken med alla tillägor. Sigillanter är kung Magnus, ärkebiskop electus M(agnus) i Uppsala, biskoparna Bengt.

Och inte alltid utan ett visst besvär, men kunglig makt i ryggen rättade det som vanligt till sej:

Riksarkivet SDHK-nr: 11186, 1378 Februari 4 Västerås Utfärdare Karl Ulfsson av Tofta och Olof Djäken Karl Ulfsson av Tofta, konungsdomhavande, och Olof Djäken, lagmansdomhavande i Västmanland på herr Sten Stenssons vägnar, utfärdar dombrev vid det räfste-ting de höll i Västerås med Norrbo hundare i närvaro av Bo Jonsson, drots i Sverige. Efter nämndens vittnesmål frias **Lars Ingebjörnsson** från Peters i Åby anklagelse att han med våld skulle ha tillägnat sig 2 örtugland jord i **Almunda (i Harakers socken)** och att han skulle ha tagit tre älgar i hans (Peters) skog; vidare befrias han från de 'hästpenningar' (se not 2-2) som han var skyldig att erlægga. Utfärdarna tilldömer Lars denna jord och förbjuder Peter i Åby och alla andra att väcka klander häremot vid vite av 6 mark för lagmansdom och 40 mark för **konungsdom**.

2-2) Innebörden torde vara ersättning för befrielse från skyldigheten att för en viss tid ta emot kronans eller frälsemäns hästar för utfodring.

Detta hände 261 år före 1639 då Jakob De la Gardie köpte Almunda frälsehemman i närheten av Sigulskvarn (Svanå) några km. nedströms Fors hammare i Svartån. Den första hammaren i Sigulskvarn (Svanå) togs i drift tidigast 1635. Första gången man officiellt möter Svanå bruk är 1717, tidigare kallades det efter hemmanet, Sigulskvarns Bruk.

Gärsjöbäcken, Söråhl, Sörgårsbo, Sörsalbo och Öjesjön.

Beskrivning av sågruin 500 m. uppströms Hyttområdet, RAÄ Västerfärnebo 62:1 och även uppströms de sex skvaltkvarnar som beskrivs på Carlsteens karta 1698.

RAÄ Västerfärnebo 62:1 Såg, rest av, bestående av 1 husgrund och 1 dammvall. Husgrund, ca 15x6 m (Ö-V). Sannolikt en sågrund. Omedelbart V om nr 1 är: Dammvall, ca 20 m l (N-S), 3-4 m br och intill 1 m h. Kallmurad av stenblock. Enl. flera uppgiftslämnare i trakten har det legat en såg på platsen.

Enl. mitt förmenande kan man också se rester av ytterligare 2 damvallar, 2 kanske 3 vattenhjulskanaler och nedströms den nedre vid rester av vall finns **hammarslagg!** Ett slaggfragment blåglaserat skulle kunna vara hyttslag. Bränd lera och en malmbit har också hittats.

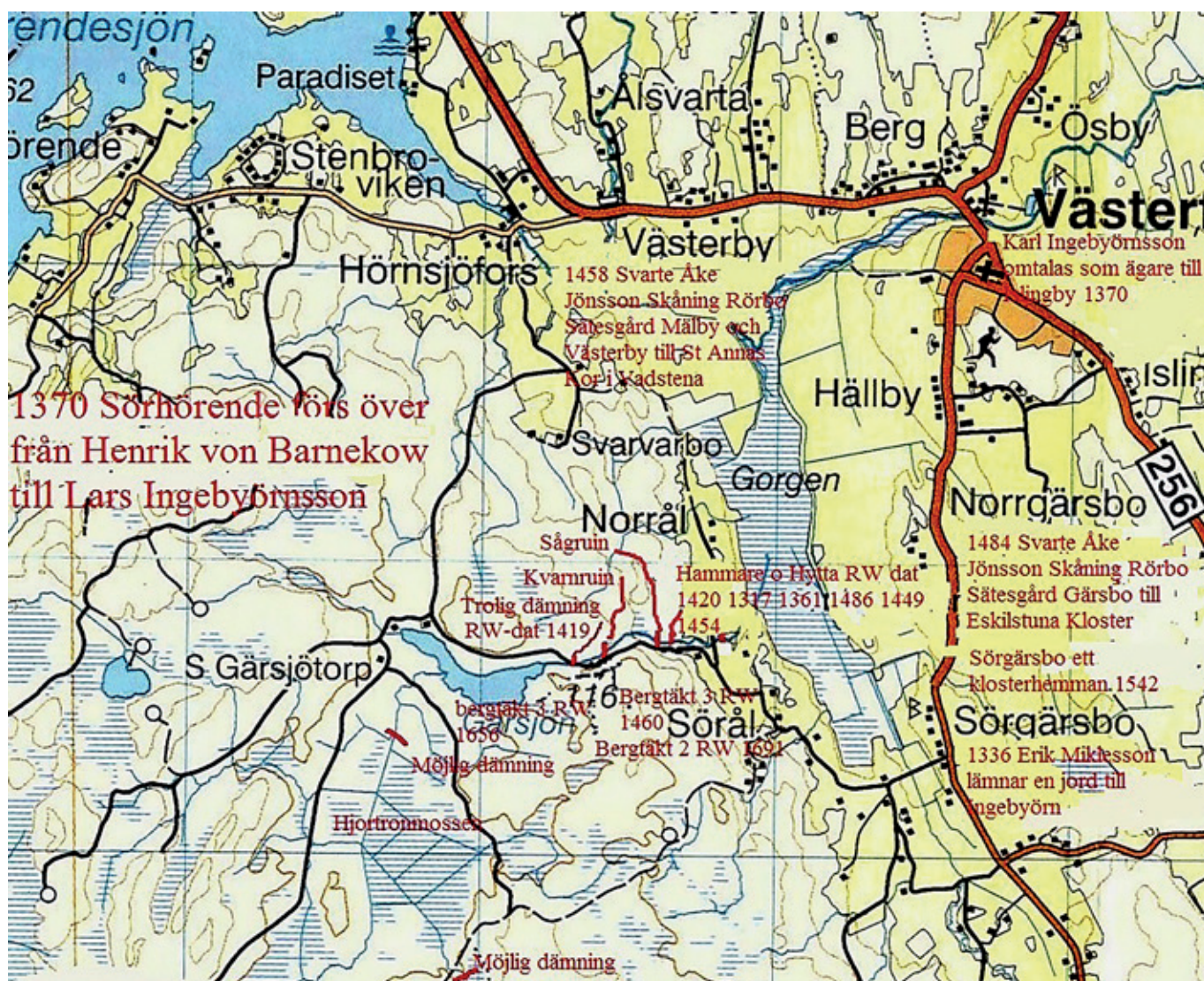
Ett block i närheten av vallen har RW-daterats till 1419.

Några block i något som skulle kunna vara en hammargrund längre ner där slaggen hittats har också RW-daterats: 1420, 1317, 1361, 1486 och 1449.

Upplägget liknar väldigt mycket det vi har här i "Toftebecken?" med 3 grävda kanaler nedanför dämning 9.

Ovanför Kvarnruinen RAÄ Västerfärnebo 457:1 vid bron strax väster om Gärsjön på nedströms sidan har ett block med borrhår RW-daterats: 1419 med reservation för att blocket kan vara krutsprängt. Här kan också Gärsjön varit dämnd på den tiden den hette Jernsön.

En bit ovanför kvarnruinen på vägens södra sida har tre RW-dateringar gjorts: Längst från ruinen med borrhår 1656. Mittemellan utan borrhår 1691. Närmast kvarnruinen utan borrhår 1460.

Vägkarta Västerås 133, Söråhl

RAÄ Västerfärnebo 62:1 med beskrivning: *Hyttområde, ca 90x90 m st, bestående av 1 slaggförekomst och 1 hyttbacke. Slaggförekomst, ca 100x25 m (VNV-ÖSÖ). I bäckfåran förekommer spridd hyttslag. I S bäckslänten är förekomsten riklig, i den östligaste delen har den närmast karaktär av varp. I denna del är bäckslutningen urschaktad, sannolikt i samband med bortfraktande av slagg. I mellersta delen av området, omedelbart S om bäcken, finns en mindre ansamling stenblock samt antydning till en stenskoning (husgrund?). Möjligtvis är detta själva platsen för hyttan. Omedelbart SSV om slaggförekomsten är: Hyttbacke, ca 60x50 m (NNÖ-SSV). Inom området är jorden mycket sotig och innehåller enstaka malmstycken. Området är genom den mycket sotiga jorden tydligt avgränsad från omgivande mark.*

Men detta handlade inte om den hytta och hammare som beskrivs av RAÄ Västerfärnebo 62:1 utan de rester av dammvall, kanal, grundstenar, hammarslagg, hyttslag och malm som finns strax nedströms Sågruinens kallmurade vall.

I området köpte eller tillskansade sej på annat vis Ingebyörn och hans söner mark. Ja till och med ett barnbarn skrevs som markägare till ett hemman.

Norrsalbo och Norrgårdsbo omnämns redan 1336 juli 20 tillsammans med "Rörabo" och Ingebjörn SDHK-nr: 4265, då :*Erik Miklesson lämnar Ingebjörn en jord i Norra Giersebo istället för ett örtugaland i Norra Salbo, som han sålt till honom sedan, detta köp hade måst återgå.*

SDHK-nr: 6529, 1353 februari 24 By Kyrka: *Ingevald i Kvarnbro, "lagman på herr Nils Åbjörnssons vägnar", ger fasta på byte mellan Karl Ingebjörnsson och Sune i Rudu (By socken, Folkare härad), vilken får jord i Islingby (Västerfärnebo socken, Vangsbro härad) mot jord i Rudu. 12 fastar uppräknas.*

Ing-Marie Pettersson Jensen: *1353 Karl Ingebjörnsson överför Islingsby till Sune Kettilbjörnsson son till Kettilbjörn Ingebjörnsson. (Barnmålsvakt?).*

SDHK-nr: 6619, 1353 17 september: *Riddaren Nils Turesson befullmäktigar Olof Djäken att på hans vägnar lagligen överlåta jord i hemmanen Rörbro (Fläckebo socken, Norrbo härad) och Bäggeby (Tierps socken, Örbyhus härad) till Karl Ingebjörnsson. Utfärdaren beseglar.*

Här tror jag att översättaren har fel om Bäggeby och blandar med den Ingebjörn med familj Mattias och Peder (Ingebjörnsson som fanns i norra Uppland under början och mitten av 1300-talet). Jag tror snarare att det kan vara Baggå eller Baggbron i närheten av Söderbärke, där Karl Ingebjörnsson hade flera intressen och figurerar i ett annat medeltidsbrev SDHK- nr 6336, Både Baggbron och Baggå har hytttrouer.

Varför överförs jord från nåt som man redan äger, se ovan SDHK-nr 4265, eller vad hände? SDHK-nr: 6373, 1353 maj 16 Utfärdandeort. Rörbro (stavades så under 1800-tal och början 1900-tal): *Lars Holmbjörnsson utfärdar en skuldförbindelse på 20 mark penningar till Karl Ingebjörnsson.*

1370 Karl Ingebjörnsson omtalas som ägare av Islingsby (med kontroll över Vangsbro tingsplats?)

Nedanstående affär gjordes troligen i ett annat syfte. Se Rörbo sätesgård.

1370 Sörhörende förs över från Henrik von Barnekow till Lars Ingebjörnsson.

Sörhörende /Wallsjö nämns första gången Västervåla 1370 1:1 Hammarområde, 110x50 m (N-S), bestående av 1 hammarruin, 1 slaggvarp och 2 dammvallar. Hammarruin (?), 10x7 m (Ö-V). Området är övertorvat med ställvis talrikt med sten. 1 ränna 0.5 m br och 0.1-3 m dj skiljerområdet från slaggvarpet. Beväxt med enstaka lövträd. Intill och V om nr 1 är: Slaggvarp, 30x20 m (N-S) och intill 1 m h. Typisk hammarlagg. Beväxt med enstaka barrträd och lövträd. 10 m NNV om hammarruinen är: Dammvall, 24 m l (Ö-V), 3-4 m br och intill 1.7 m h. Byggd av sten, hammarlagg med kraftig jordinblandning. Beväxt med barrskog. 56 m NNÖ om ovan är: Dammvall, 40 m l (Ö-V), 2-4 m br och intill 1.5 m h. Dess S del kallmurad av 0.5x0.7 m st block. Hammaren har hört till Sörhörende hytta och lades ned 1710.

Kan det vara så att järnhyttan (Toftebecken) och Norr- Söråhl som hade samma frälseägare på både 1300- och 1600-talet.

Slagg och malm ser okulärt väldigt lika ut. Dammsystemet kan ha varit uppbyggt på liknande sätt. Verkningsgraden i hyttorna utifrån den tunga masugnsslagg med stort innehåll av järn, verkar vara ungefär likvärdig d.v.s lika dålig. I RAÄ Västerfärnebo 62:1 beskrivs: *I denna del är bäckslutningen urschaktad, sannolikt i samband med bortfraktande av slagg.*

Hammaren Söråhl ligger ungefär mitt i mellan Norr- och Sörsalbo i anslutning till Gärsjöbäcken. Hammaren Norråhl ligger en bit norr om Gärsjön. Rester av vad som jag tror är en äldre hammare och hytta finns strax nedström nedanstående beskriven sågruin och det är nog dom som beskrivs av Carlberg, fast det borde vara Söråhl i stället för Norråhl tillsammans med Hedebo, som då finns med i Skattelängd för Östra Västmanland 1371 och drottning Margaretas räfstskatt 1399.

Kanske fraktade man den järnrika masugnsslaggen till järnhyttan, Toftebecken för att med ”ny modern” teknik utvinna restjärnet i slaggen under början av 1600-talet, och använde då vatten från den ”nyfödda” Tillingesjön(arna) med RW-dateringar från ungefär samma tid. Och var det då man blandade i den malm som ligger spridd i västra delen av ”järnhytteområdet”

Fritz Andersson Svanå Bruks Historia: *Harakers socken utdrag ur ”Specifikation på alle hambrar i Wässmanland 1635 schatt och oschattelagda”, enligt ett utdrag ur en handling i Kammararkivet. ”Anno 1635 In Aaugustj Hafve Wij undertecknade effter Wällborne Herres H. Turre Spires Landhöfdinge i Wessmanlands Instruction och Befaldning Taget j ögnssicht efterskreefne Hambrer, medh Dess underliggiande Legenheth och ägendomb. 1) Fårss hammar Een med Tuenne Häler brukas aff jordägenden lenardh Classon, fordom borgare och jnvånare i Westerås. Den han kiöpt och förwerfuethafuer aff Skatt Jordägenden j Eerds kier, yttsmider kiöpt Jern, Hafur Jngen Kåhlskog eller Jernfång, uthan kiöper Jern och Kåhl. Kan Smida Höst och vår medh begge Hälerne, och een litten Tijdh in på Sommaren Medh een Häl. Hafver härtill Jntet woret Skatlagder. 2) Ähn är Wnder Samma Ström Tvenne H: G: N:de Greve Jakob De la Gardie Fältherrens Hambrar i Svanå i Temmeligh godh Lägenhet Effter Instruktion Jntet tillätter Derom Sökia Lätte wij Sådent Fhara. 3) Päder Matzssons Hammer i Kull är ödelagder oc Sqalte qwarn i Stedded Jnsatter.*

Sven Elveus Västmanlands Fornminnesförening XVII VÄSTMANLÄNSK MYRJÄRNSBRÄNNING: 1539 *"Men järnskatten är säkerligen mycket gammal, och vissa skäl finns att tro, att de gårdar, som skattade avsevärt mer järn än normalt år 1539, då ännu idkade egen myrjärnsbränning eller i vissa fall övergått till osmundsmide med användande av tackjärn ("skärsten") från masugnarna i "Norebergh, getzbärgh, lindesbärgh, Skinnsäckkiabärgh" som Peder Månsson omtalar.*

Kan det vara så att de blåglaserade, järnrika och ganska fåtaliga bottenskällor, skärstenar, som både jag, min omgivning och även expertis som varit här, sett dom som bevis för att här har funnits en medeltida masugn! Kanske fraktades de hit och smältes om i det som en gång för länge sen var en kanske (nästan i alla fall) vikingatida vattendriven blästugn där man en gång producerade både järn och koppar med råvara från "Rökedalsgruvan" Grufberget och bottarna på Gnäll(Tofte?)bäcken, Öje(Ör,Ögie)sjön och Sk(enan)ennaren, Ja, kanske också Orrkoj(Örchie, Yrchiemässen)mossen, som fortfarande rinner ut i Öjesjön.

Masugnen fanns inte, men kol och vatten fanns det gott om från då kanske nyanlagda dammvallarna vid Tillingen. Kanske också från återställd dammvall vid Skennaren efter att den gamla bäckfårans lopp genom Täfftn Lacus, Täfftsjön, Täftne proppats och styrt över ett större eller återupptaget flöde genom Skennaren i samband med att Stuntbo sågkvarn och mjölkvarn var i drift och kanske fortsatt när Pontus De la Gardie och Ebba von Könichsmark i Sigulsvärn (Svanå Bruk) på Almundas frälsemark via inköp 1686 av "Fårssen" söder om Hällsjön i Svartån kontrollerade och kunde styra vattenflödet uppströms Hällsjön. Därav en mycket sannolik dendro datering från ett troligt stockbyte i Skennardammen (dämning 1) 1769 som då fortfarande inte tappat (oj) betydelse.

I Sparres kopiebok (RA) nämns år 1458 "Örsyöbodha" (Fernebo socken). vilket räntade 100 järn.

Örsyöbodha i norra ändan av Öjesjön (källsjö ovanför dämning 1) låg ungefär mittemellan Söräl och hJärnhyttan med vägförbindelse ca. 4 km. åt båda hållen. Var han en av tillåtna max 8 bergsmän på ena eller andra stället och skattade tiondet skulle produktionen vid hyttan vara $8 \times 100 \times 10 \times 0,35 \text{kg} = 2,8 \text{ ton?}$

Eller smidde, smälte "svart" och bötade 100 järn vilket var straffet i bergsprivilegierna som Gustav Vasa senare stadsfäste.

1484 Svarte Åke Jönsson lämnar Gärsbo till Eskilstuna kloster (apropå Eskilstunakistor) som var ett klosterhemman 1539. Var det nu malmen, konkurrenskraft, kol, **vatten** eller kunnande tog slut. Att utföra kungliga tjänster och få förläningar kanske lönade sej mera. Att ev. skänka hemman till kloster kanske gav utdelning så småningom.

Sven Elveus Västmanlands Fornminnesförening XVII VÄSTMANLÄNSK MYRJÄRNSBRÄNNING:

1466 4/1. På grund av vissa affärer med en av de värsta jorduppköparne under kung Albrechts tid, Svarte Åke Jönsson Skåning, skulle Västerås Domkyrka årligen uppbära ett fat järnränta av godset Gersebo i Färnebo socken (då i Norrbo härad).

Albrecht har hamnat i fel århundrade och Västerås domkyrka i fel sällskap. Svarte Åke skänkte Gärsbo till Eskilstuna kloster 1484 och Sörgärsbo var klosterhemman till 1542.

I anslutning till hyttan fanns den hammare *Norråhl* som nämns av J O Carlberg överlagrad av en av de 6 Skvaltekvarnar som finns utritade på kartan *Wästmannaland Wangsbro Härad Vesterfernebo Sochn och byn Nårrål avfattats 1691*. Till hyttans och hammarens kraftbehov fanns Gärsjöbäcken (benämnd på ovanstående karta *Nårrål avfattats 1691 (Järnsiön)*) med uppströms sjön Gärsjön, mossen Hjortronmossen som var vattenfylld enl SGU.s strandlinjekarta -1000 år, och Hannsjön. Gärsjön kan ha varit uppdämd av den magnifika kallmurade dammvall RAÄ Västerfärnebo 457:1 med beskrivning: *Kvarnruin, bestående av 1 kvarnbyggnadsruin, 1 vattenränna och 1 dammvall. Kvarnbyggnadsruin, ca 15x10 m (ÖNÖ-VSV), med kallmurade väggar intill 2 m h och 2 m br. I ÖNÖ kortsidan är en ingång. I NNV långsidan är en öppning, ca. 1x1 m. st. Omedelbart NNV om kvarnbyggnadsruinen är: Vattenränna (ÖNÖ-VSV), 2 m br. Rännan begränsas i NNV av en kallmurad stenmur, ca. 15 m. l. (ÖNÖ-VSV), 2 m. br. och 2 m. h. Omedelbart VSV om kvarnbyggnadsruinen och vattenrännan är: Dammvall, ca. 40 m. l. (SSÖ-NNV), 3-4 m. br. och ca. 3.5 m. h. Kallmurad av stenblock. I dammvallen är 2 dammluckor, ca. 3 m. br. Kvarn på Gen. stabsk. 1841 och på G:a ek. kartan.*

RAÄ Västerfärnebo 62:1 och även uppströms de sex skvaltekvarnar som beskrivs på Carlsteens karta 1698.

RAÄ Västerfärnebo 62:1 *Såg, rest av, bestående av 1 husgrund och 1 dammvall. Husgrund, ca 15x6 m (Ö-V). Sannolikt en såggrund. Omedelbart V om nr 1 är: Dammvall, ca 20 m l (N-S), 3-4 m br och intill 1 m h. Kallmurad av stenblock. Enl. flera uppgiftslämnare i trakten har det legat en såg på platsen.*

Enl mitt förmenande kan man också se rester av ytterligare 2 damvallar 2 kanske 3 vattenhjuls kanaler och nedströms den nedre vid rester av vall finns **hammarslagg!** Ett slagfragment blåglaserat skulle kunna vara hyttslag. Bränd lera och en malmbit (gulbrun?) har också hittats.

Ett block i närheten av vallen har RW-daterats till 1419.

Några block i något som skulle kunna vara en hammargrund längre ner där slaggen hittats har också RW-daterats: 1420, 1317, 1361, 1486 och 1449.

Sörål sågruin hammarslag

Foto: Rolf Eriksson

Månsboborgen.

Nästan i anslutning till ”verksamhetsområdet” i Stuntbo och Månsbo Hage ca. 500 m. mot sydost via ett på den tiden öppet odlingslandskap ligger Månsboborgen om vilken skriften **Minnen från Medeltiden** har följande att förtälja: *På Månsbo, ett under Svanå bruk lydande frälsehemmans egor ligger omkring åtta hundra famnar sydost om gården den så kallade ”Månsbo-borg” en förskansning, bestående af tvenne sträckmurar af bullersten uppkastade, den ena längre och högre på norra, den andra lägre och kortare på södra sidan af en något aflång klippa, hvars östra och vestra, tvärbrant nedstupande väggar hafva en höjd af ända till 130 fot. Mursträckningen, som ligger på bergets norra sida, hvilken äfven är den tillgängligaste, synes haft fyra särskilda införsgångar och förstärkes på nordvestra sidan af en vid pass femtio fot från hufvudmuren liggande yttermur af något öfver hundra fots längd. Förskansningen på bergsplatåns södra sida har omkring ett hundra femtio fots längd och saknar införsgångar. Såväl inom som utom murarna är klippan beväxt med tall och granskog. De närmaste trakterna omkring berget, i synnerhet norr och söderut, äro sank och sumpiga, och traditionen talar om en igenvallad segelled, som skulle hafva gått hit upp ifrån Mälaren. Äfvenså berättas, att man vid borgen hittat kanonkulor av gjutet tackjärn. Den vanliga sagan om järnringar, inslagna i bergets sidor för fartygens fästade, omtalas äfven vid denna borg.*

Omnämnda ringar inslagna i berget har setts av flera personer i Björkbacken under 1960-70-tal. Det är trovärdigt, men syftet med ringarna måste ha varit annat än att förtöja båtar. I den sydöstra änden av Månsboberget som ringarna kan ha funnits, försvann vattnet för 7000 år sen. Kanonkulorna om de funnits skulle kunna härröra från 1400-talet (se datering nedan) då det pågick en del stridigheter i trakten bl.a. slaget vid Haraker fågelvägen ca. 10 km. från Månsboborgen. Kanonkulor har också hittats i Hemmingsbotrakten i Fläckebo.

På nordvästra sidan nedanför Månsboberget dit Rörbosjön nådde som längst söderut, finns någonting som skulle kunna vara någon form av skyttegrav i två våningar. Därifrån kan man också skönja en någorlunda framkomlig väg upp till norra ingången till borgen.

”Skyttegraven” har RW-daterats: 1437 en sten som sticker upp ur främre vallen samtidigt som hJärnhyttan och Toftebeckens hammare var i drift? 1815 sten ovanpå och 1777 sten bredvid främre vallen sen Västmanlands kompani lekte krig?

På östra sidan mittemot finns ett långt röse eller mur som också skulle vara nån form av försvarsanläggning. RW-datering 1117 Grop på ”lågdelan” norr om borgen ovanför försvarslinjen 1296. Stensättning med kolrester ”lågdelan” 1321 och 1210.

Datering Månsboborgen RW-metoden, kommentar Richard Meurman: *Som du ser så är det en rejäl spridning men det finns till denna fördelning. Om vi börjar med de yngsta dateringarna så kommer de från gropen i den norra muren. Nu är det ju så att vi har slagit på lösa block och det kan ju påverka dateringarna. Som jag ser det så har någon grävt i muren, kanske någon lyckökare som hoppats hitta guld och silver. I och med att blocken blivit utsatt för erosion har de börjat vittra. Det vi ser är således block som blottades omkring år 1700 och det är därför dateringarna ser ut som de gör. Vad gäller de medeltida dateringarna så är det tecken på att det var någon aktivitet i borgen vid denna tid. Kanske byggde man till*

borgen då. Det som är intressant är att det ligger i linje med gruvdateringarna men det är en hypotes. De äldsta dateringarna är mest intressanta eftersom den ena ligger i sen vikingatid och då skedde det stora förändringar i landskapet. Dateringen 735 är den enda som ligger i tid med borgens tillkomst. Den här dateringen kommer från den spräckta stenen. Anta att det fanns en spricka i stenen när den lades i muren under folkvandringstid, cirka 4-500-talet e.Kr. Efter ett par hundra år började stenen spricka mer och mer och fick det utseende den har nu. Vittringen visar på den tid när sprickan i stenen började vidga sig. Det här är också en hypotes men jag tycker vi ska göra fler dateringar på fornborgen.

Här kommer en del av RW-dateringarna från Månsboborgen. Som jag skrev tidigare att det är bra om vi kan säkerställa borgens äldsta historia. Dateringarna ser ut som följer. Jag har gett dateringarna en plus-minustolerans på 30 kalenderår. Plus - RW-år - Minus, 765 - 735-705, 774- 744- 714, 829- 799- 769, 886- 856- 826, 959- 929-899, 1007- 977- 947. Som du ser så verkar borgen ha uppförts under 700-talet e.Kr. Fornborgar brukar som regel dateras till 5-6-700-tal e.Kr. så det verkar ju stämma bra med våra dateringar. Till detta kommer ett antal felkällor som att en del block kanske har varit för små så att de kan ha rört sig vid provtagning, att det funnits en hel del sprickor i blocken som kan ha påverkat dateringen, blocken har flyttats, som gropen i vallen på den norra sidan etc. Jag tror i vilket fall att dateringarna är att lita på. Jag har ju gjort X antal tusen dateringar så erfarenheten från dessa mätningar säger att felkällorna inte har så stor betydelse för dateringarna. Dateringarna av gruvorna Rökedals- och Grufvberget visar en mera homogen dateringsbild men där handlar det om dateringar i fast berg så felmarginalen där är inte så stor. Gruvverksamheten har sin begynnelse i 1000-talet och början av 1100-talet. Ja, det finns en hel del att fundera över.

I myrmarken ungefär halvvägs mellan Månsboborgen och Rörbosjön finns en kavelbro både på kartan dat. 1772 med beteckning F2:78 i Svanåarkivet och fortfarande i verkligheten vid ganska god vigör ca. 40 cm. under myrens högsta nivå. Myren har då växt till ca. 65 cm. på 240 år om man räknar från undersidan av bron. Myren är nu ca. 1 m. djup innan man kommer ner till blåleran och ytterligare några dm. ner till sand och stenbotten där bäcken skurit ner. Dvs. räknar man neråt med samma tillväxt så skulle bron eller dess föregångare legat där sedan 1300-talet, när traktens härskares makt var som störst, främst genom Lars (Laurens) Ingebyörnson och senare under Svarte Skåning Jönssons tid från 1400-talets början. SGU:s strandnivåkartor 1950 minus 1000 år dvs. år 950 efter vår tideräkning början visar att Månsboborgen var halvvägs omfluten av Rörbosjön på både östra och västra sidan. Rörbosjöns södra ände sträckte sig även fram till nedersta fallet i Gnällbäcken strax nedanför dämning 9. Om man lägger ihop skillnaden mellan landhöjning och smältvatten enl. SGU 1,3 m. myrens tillväxt och de sjösänkningar av både Fläcksjön och Rörbosjön i modern tid för att gynna skogs och jordbruk borde segeldjupet varit minst ca. 2 m. Kunde man segla ”inlandsvägen” till ”Särkland” redan på 800-talet kunde man säkert frakta luppjärn, osmundjärn, tackjärn med ”minikoggar”, prämar, eller vad man nu använde, till Anundshög i början och senare när Mälaren sjunkit undan lite, via Västerås för vidare befordran till Birka och ut i Europa. Kanske var det liksom hos Ingebjörnarna, början till Anundhögs och Västerås köpmäns makt och rikedom (Stenåke Petterssons teori). Inom några år hade Västerås till och med växt om Västerfärnebo i folkmängd.

Karta Svanåarkivet F2:58, 1772

Dimbobron 2017
Foto: Hans E. Larsson

Angående ovannämnda bron på kartan dat. 1772 kan vara en del av den sägenomspunna "Dimboleden" som enligt flera källor oberoende av varandra beskrivit den som en väg söder ut från Rörbosjön via bron till den oländiga steniga holmen i f.d. södra Rörbosjön som kallas Ön på kartan. Vägen fortsätter längs en kulle som en ganska synlig hålväg första biten och sedan enl. legenden längs Öns västra sida och vidare på en låg rygg i kanten på våtmarken och sedan tangerat Månsbobergets östra sida och fortsatt förbi 1600-tals torpet Ersbo och vidare söderut och sedan ???? Ön är en tänkbar plats för den riktigt gamla Rörbo sätesgården. Kanske var Dimboleden en flyktväg i oroliga tider. Den kan också ha lett till religiösa högtider, fester och begravningar på Månsboborgen.

Månsboborgen grav?

Foto: Rolf Eriksson

Kanske var Odendisa med. Några stenformationer kan vara begravnings- och eller offerplats, tydliga ringformade stensättningar med hjärtsten i mitten. RW dateringar 799 o 856. Borgens äldsta dateringar hittills är 735 resp. 744. Var det då borgen byggdes? Det finns också senare dateringar: 959, 1007 kan hänga ihop med hyttan (som kom efter blästugnarna). Har vi den hittills äldsta men ej hittade masugnen endera vid gropen med ev. hjulstock, ev. ugnsruiuen på andra sidan bäcken eller i slutningen mot bäcken på min tomt? (Rörbo 1:41). Dateringen 1197 skulle kunna knytas till verksamheten vid gruvorna, hyttan och Ingebyörns förfäder. Kanske hade Ingebyörns förfäder varit vikingar, handelsmän och bergsmän och höll till på borgen.

Dateringar 1672, 1722 har säkerligen med Västmanlands Kompani:s manöver och övningar att göra. Kan också haft med plundring att göra.

Jan Carlsäter: Axplock ur Västerås Domkapitelarkiv, ur serien F3a (visitationshandlingar): *"En grafsten öfwer Axholms säteri i graf som låg framme vid koret under det ena av de medeltida valvkuporna står uthugget med "runska bokstäver" Anno MCCCXXXIII (1333) etc. enl. tidigare avskrifter.Rörbo var den tidens säteri som sedermera blev flyttad till Axholm och "Fru Margreta Dimbo" var den tidens ägare däraf. Och "då man ännu talar om Dimbovägen, en väg som skulle burit rätt fram till Svanå ifrån Rörbo säteri, är troligt att desse bägge egendomar Svanå i Haraker och säteriet Rörbo i Fläckebo varit med hvarandra förenade, ehuru säteriet sedan blifvit flyttat till Axholm"*.

"2.ne grafhälla i Choret af Täljesten. Den ena betäcker kyrkoherde grafven och den andre Axholms hwilken är sönder eller sprucken tvärs öfwer. I graf i gången med tackjärnshäll kyrkovärden Olof Ersson i Hemmingsbo tillhörig".

Och så långskottet som kommer närmare för varje århundrade som går:
Har tittat på brevet du sökte, Åke Jönssons morgongåva. SDHK-nr: 28885.
Utfärdat: 14681024, Åkerö.

Jan: Det finns i SDHK 28885. Där tycker jag mig sammanfattningsvis utläsa att Åke Jönsson ger som gåva: “5(?) gada (gårdar?) som årliga ränta 4 fat järn..... een gard Skarwista som ränta twa mark swenska i Haraker sokn tre garda i Qwarnbro som ränta ? mark swenska, en gard som heter Myrby som räntar twa mark swenska i Romfertuna sokn i Norbohered”.

Skarfsta ligger väl på gränsen mellan Haraker och Skultuna, men har av brevskrivaren hänförs till förstnämnda. Myntenheten är förkortad, jag vågar ej säga om det rör sig om “swenska” örtugar eller öre. Och varför man överfört skattejärnet till mynt-belopp istället kan man ju också fråga sig.

Och här kommer mitt långskott: Men vad tycker du om det här: På skogskarta 1781 F2:10 strax söder om **Rörickahälla** (i ett dokument i Svanåarkivet dat. 1663 står: till ett stort röse Rörickahälla) har skogstrakterna bokstäver som också finns i beskrivningarna av de olika skogarna. F Boängsskogen: *En stor skogstrakt som gränsar i norr emot Klockängen och Murängen. Öster mot **Blackha(ä)sten** = Blacksta ?. K Grufbergsskogen: och i väster mot **Blackha(ä)sten**.*

Blackhest enl. L-E Ekeberg (hörsägen, han har inte varit där men pratat massor av gånger att vi ska åka dit och kolla men det har aldrig blivit av) ska vara en märklig stenformation. På kartan F2:10 vid Lillån (rinner ut i Svartån strax söder om Svanå där Almunda en gång låg) mellan Boängsskogen och Grufbergsskogen visas **3 stora runda bruna nånting** men vad? Och så returen i mål: I SDHK-nr: 3119, daterad 20 jan 1322 står följande i innehåll översatt från latin:

Nils Filipsson i Skuttunge upplåter 10 års inkomster av jord i Kyrsta, Ärentuna socken, till sin broder herr Ingevald i Åkerby, som till Nils Filipsson återställt jord i Skuttunge, som han pantsatt till olika kyrkor och personer. Fastar var Johannes, Ofrad, Anders Birgersson, Lars Gunnarsson, **Kettilbjörn i Rörby**, Johannes, Olof i Lonaschelue (?), Peter i Högby, Olof i Fansta, Nils i Huggesta, Lars därstädes, Olof i Molsta, Jarl därstädes, Lars i Sunnubro, Peter i Skuttunge, Elof i Brunby, Johannes i Egby, Jacob klockare, Johannes Dacus, **Rörik i Blacksta**, Andreas i Ängby, Johannes Galle, Fastbjörn i Kroksta och Ragnvast därstädes.

Sigge av Bälunge och Jon (Johan) Ingemarsson beseglar; utfärdaren saknar eget sigill.

Latin: **kætilbernus in rörby**. iohannes ibidem. olauus in lonaschelue (?). petrus in högby. olauus in fanastum. nicolaus in huggesstum. laurencius ibidem. olaws in molstum. iarlerus ibidem. laurencius in sunnubro. petrus in skutunge. elauus in brunby. iohannes in egby. iacobus Campanarius, iohannes dacus. **röricus in blaxta**. andreas in ængeby. iohannes galle fastbernus in kroxta. et ragnuastus ibidem Actum anno domini M° CCC°. XXII. feria quarta proxima precedente conuersionem sancti pauli apostoli.

Bälinge och Skuttunge har jag för mej ligger i Uppland och Åkerö i Sörmland där en inte helt okänd Carolus Ingebjörnsson två generationer senare finns som häradshövding och Sörmlands lagman och även fungerade som kung Magnus Erikssons drots. Kettilbernus Kettilbjörns farfar och Margaretas make Ingebjörns far? Här behövs en duktig släktforskare?

En riddare Rörrik Bonde (bergsmän?) figurerar i ca. 15 medeltidsbrev 1320-1350.

Och så lite lek med ord igen. Om Skarvesta hette **Skarwista** på 1400-tal, skulle väl Blacksta kunna heta **Blackhesta** under sent 1200 och tidigt 1300-tal!

Rörickahälla heter på senare kartor Rölken, Rolken, Rolkhällen och torpet Rolken.

Men den plats som jag förknippar med **Rörbo Sätesgård** låg på kullen vid **Rörbo Skola** som finns dokumenterad första gången i Riksarkivets medeltidsbrev SHK-nr: 4265, Utfärdat: 1336 juli 20 Innehåll: *Erik Mikleson lämnar Ingebjörn i Rörabo en jord i Norra Girsebo, i stället för ett örtugland i Norra Salabo, som han till honom sålt, sedan detta köp måst återgå.*

Brevtext: *Vniuersis presentes litteras inspecturis, Ericus Mikiæsson salutem in domino sempiternam Tenore presencium recognosco, me discreto viro Jngiberno in Røræbo, vnum solidum terre in Nørræ Salabo situm, adhibitis firmariis qui dicuntur faster accepto pleno precio, legaliter vendidisse. Sed quia dicta terra a quibusdam inpetitur et eciam inpeditur, sicut veraciter intellexi, idcirco eodem tenore confero ius et potestatem ipsi Jngiberno, ad terram quam pro ista cambialiter dedi, in Nørræ girsæbo sitam, libere redeundi ac perpetuo possidendi, In cuius recognitionis et facti testimonium, sigillum meum presentibus est appensum. Datum Anno domini. M°. CCC°. triscesimo sexto in festo beate **Margarete** virginis et martiris gloriose. På frånsidan: *Parochia fernabo.**

Det finns faktiskt en ännu tidigare uppgift om Rörbos ålder med ref: Ur Atlas över Sverige 1967 med tillstånd av Svenska sällskapet för Antropologi och Geografi.

Karta innanför pärmen av boken STRIDEN I GESTILREN 1210. *Den medeltida Mälardalen. Uppländska Mälardalen indelad i folkland och hundare (härad) samt västra Västmanland och norra Södermanland kring 1250. De medeltida namnformerna har så långt möjligt använts. Rörabo, Flätiabo och Salahbergh (som järngruva) Åkerbo Härad både norr om Arboga och Söder om Strängnäs. Salberget Argenti Sodina finns öven på framsidan.*

Rörbo medeltidsgård *Röröbo* finns som dateringslokal sista kända gången 1413, då för en fastighetsaffär.

SDHK-nr: 17933, 1413 utan dag:

Riddaren Nils Bosson pantförskriver till Peter Mus jord i Berg i Fernebo socken.

*Thet scal allom mannom viterliktht vara, som thetta breff høra ælla see, ath iak Niclis Boosson riddare kænnis meth mino næruarande opno breffue mik haffua panth sath beskedheli kom manne Pella Mws iiij peningisland iord oc fæm øra land iord i Bærgh, i Færnaboo sokn ligiande, for **halff andra læst iærn**, meth swa dana for oordh, om iak thæth fornempda goz ey igeen løser innan sancti Tommesa dagh for jwl, tha scal thet fornempda goz hans ræth køpegoz vara oc ey pantagoz. Datum **Røröbo**, anno Domini m°cd°xiiij. In cuius rei testimonium sigillum meum presentibus est impensum.*

Det finns senare brev som tyder på att Rörbo fortfarande var en plats för makthavare och fortfarande hade betydelse i kretsarna runt kungamakten: Här byter man grejer antagligen utifrån de uppgifter som innehades vid den tiden:

SDHK-nr: 24912, 1446 mars 22 Åkerö: *Väpnaren Svarte Sigge Jönsson tillskiftar sin bror Svarte Åke Jönsson, väpnare, sin arvedel efter modern Ingeborg Nilsdotter, nämligen Åkerö gård med Sundby m.m. i Bettna socken i Oppunda härad, mot Rörbo och Norrby, Fläckebo socken i Västerås stift, samt "Vernalund" i Ludgo socken i Rönö härad.*

Och för att få ordning på, samt reda ut saker och ting (på ting) får kung Kristofer av Bayern. Kung av Danmark och Sverige från 1440. Kung av Norge från 1442 rycka in:

SDHK-nr: 24978, 1446 juli 8 Stockholm:

*Ärkebiskop Nils med flera biskopar, Gustav Algotsson m.fl. riddare. Ärkebiskop Nils med flera biskopar, Gustaf Algotsson m.fl. riddare fäller dom, förenade av **kung Kristofer**, i arvs-tvisten mellan Bo Bosson, herr Fader Ulfsson och Jöns Ulfsson samt herr Ture Jönsson, Åke Jönsson och deras syskon. Herr Ture Jönsson och Åke Jönsson kärade, att deras salige fader herr **Svarte Jöns** aldrig fick rätt laga skifte efter deras mormor fru Ingeborg Ragvaldsdotter, som var gift med deras morfar herr **Nils Bosson**, och ej hennes morgongåva av honom, ej heller vad deras moder bort ärva efter sin fader, ej heller andel i den summa, som Vadstena kloster utbetalade till herr Nils Bosson på herr Birger Ulfssons vägnar, vilket bort vara deras möderne. Härom tilltalade de herr Bengt Jönsson på Bo Bossons vägnar, herr Fader Ulfsson på sin hustru Elin Nilsdotters vägnar och herr Staffan Ulfsson på sin broder Jon Ulfssons vägnar. Bröderna **Ture och Åke** och deras syskon skulle genast återfå **Rörbo gård** och 7 markland däromkring.*

Eftersom det inte var några fattiglapper som stred om Rörbo och Kung Kristofer skulle ha sitt arvode troligen 1/3-del av värdet var det troligen inte vilket "öresland" som helst! Kanske var sätesgården fortfarande i skick och hyttor med hammare på utgårdarna fortfarande i produktion. **Dessutom 7 markland däromkring tyder på att Rörbo sätesgård låg intill Rörbo by med den naturliga platsen kullen på nuvarande Rörbo skolas mark!!!!**

Wikipedia: *Ett markland = 8 öresland = 24 örtugland = 192 penningland = ca 24 tunnland.*
7 markland x 24 = **168 tunnland** x 0,5 = **84 ha.**

***Tunnland** är en nordisk ytenhet som motsvarar den åkeryta som besåddes med en tunna utsäde. Numera används termen "tunnland" i Sverige kanske främst av äldre lantbrukare och uppfattas motsvara ungefär ett halvt hektar (ca 5 000 m²).*

De alternativt tänkbara placeringarna på Ön resp. Månsboborgen har för närmare 600 år sen för mycket vatten (**där**)omkring.

Och så det hittills sista där man utfärdar fastebrev som väl bekräftar ovanstående.

SDHK-nr: 26202, 1453 januari Oppunda härad:

Matts Kagge, häradshövding i Oppunda härad, ger fasta på skifte mellan herr Åke Jönsson, företrädd av Olof Jönsson, och hans bror herr Sigge, riddare, om Åkerö gård i Oppunda härad och om "Rörabo" gård i Norrbo härad i Västmanland, enligt herr Siggiges fullmakt. Fastar: Ermund i Ormsta, Olof i Inlanda, Karl i Skalunda, Olof i Dymmelsta, Karl i Valla, Erik i Binklinge, Jon i Silinge, Håkan i Ekeby, Nils i Flen, Ingvar i Speteby, Jon i Husby och

Jens Ingjeldsson. Vedervarumän: Ulf Benktsson och Björn i Berga.

Gamla Rörbo Sätessgårds första kända härskare och makthavare var Ingebyörn känd utifrån ett dokument dat. 1336 tillsammans med sin troliga hustru Margareta de Rööre dat. utifrån en inskrift i Dimbokoret i Fläckebo kyrka 1333. Hon var nog ändå troligare hans mor?

Ingebyörn (trots att en annan källa anser att det är ett bondenamn) är tillsammans med Rörrik (**Rörbo?**) ett av de vanligaste vikingatida namn som förekommer på runstenar och ibland tillsammans. Vikingarna har varit bergsmän! Troligen så också Ingebjörns förfäder.

RAÄ Västerfärnebo 42.1 gravplats Fynd: Svärd med silver- och koppartauschering, 3 krukskärvor, 1 slaggklump och brända ben. En hög på gravfältet i Forsteby efterundersöktes 1932, då den skadades i samband med ett vägbygge. I graven påträffades ett svärd, ett fragment av en lerurna, en slaggklump och brända ben. Svärdet var ihopvikt. Fästet och klingan var taucherad med silver och koppar liksom namnet ULFBERHT. Det är daterat till ca. 800-950 (Floderus 1951:63). Enligt SHM (inv.nr 20221) är svärdet klassat som JK. Petersen typ H. Svärden av denna typ håller mycket hög kvalité och har tidigare ansetts tillverkade i Westfalen, men nya studier har visat att de kan ha tillverkats på nordiskt område med järn som delvis kommit från Bysans, via Ryssland, till Östersjön. Det finns också äkta och oäkta svärd, de senare av sämre kvalité (Williams 2007).

Bevisen för att de smiddes i **"Toftebeckens hytta och hammare"** saknas än så länge men vi fanns med på vikingatid och enligt de mineralprover vi har med höga halter av mangan (i synnerhet vid gropan med ev. hjulstock) och det lite märkliga att resterna av ev. malm vittrat järn bland de skrotsten som Rökedalsgruvaan återfyllts med innehöll ca. 0,3% koppar, krom och nästan inget svavel. Skulle man kanske kunna ha smitt dom här, varför ligger det både smältor, luppur och osmundar kvar i våt mark i anslutning till både bäcken där kartan Svanåarkivet dat. 1833 visar att det senare legat en kvarn- eller hyttedamm med vattennivå ovanför det gömda järnet, dämnd av dämning 9 och vid en ev. husgrunden i minst 400 år enl. C14 och enl. RW-datering ca. 400 år till. Där höll man till och fortsatte att utveckla sin teknik med influenser söderifrån som kom via handelsutbyte via handelsresor ner mot Anundshög och så vidare. Men vattnet fortsatte att sjunka undan och nästa anhalt där de var bra skyddade och lätt att försvara sej var Ön, kallad så på karta F2:58 i Svanåarkivet: **CHARTA uppå RÖRBO FRÄLSEHEMMAN under SÄTESGÅRDEN AXHOLM uti FLÄCKEBO Socken Avfattadt uti Augusti månad 1772.** Den myr som omslöt Ön och norra ändan av Månsboberget beskrivs på kartan som hårdvallsäng. Vattnet drog sej tillbaka i alla fall på Öns västra sida enl. krigsarkivets kartor Westmannia och Charta öfwer Westmanland och Fjerdhundra. Men då hade maktens boningar efter ett mellanspel på kullen vid det som senare skulle bli Rörbo by eller och Hönäs där i alla fall häradshövdingens fogde ska ha hållit till för att på Magnus Brahes tid hamna på Axholms slott och vidare till Svanå Bruk.

Här refererar jag till texten på Carlsteens karta Axholm 1683 (möjligen igen) "översatt" av Jan Carlsäter: *"Num. 1 Åhr siellffwe sätegården Axholm som medh ett wackert cirat steenhuus på hållmmen wthi Fläckebo siön beleget, skolandes haffwa sitt fundament af Rörbo no 5 derest sätegården wthi gambl. rijkdrottzens sahl. högwählbohrne greffwe Magnus Brahes tijdh stått, hwareffter ännu någre rudera synnes men sedermehe worden*

transporterat till stället där han nu på hållmen står och ähr föga åker wnder siellffwe gården."

No 5. Ähr Rörbo 1 hemman därest gl. sätegården stått och no 6 Närby 2 hemman som förmenas wara tagne och medh ägor witrade från gl. sätegården, och effter det ähr nårr beläget där ifrån skola de bliffwet kallade Närby.

Vägen från Västerfärnebo förbi Axholm vidare på "Röörsiöns" västra sida slutar på Carlsteens karta ungefär där Rörbo by låg. Var det där man såg "ruderorna"? "Röörsiöns" vattenyta var troligen 1,5 till 2 m högre då än nu och strandlinjen fanns ca. 25 till 50 m. från kullen om man transporterade "återvinningsmaterialet" tillsammans med då en del nyhuggen sten.

Pos 28 vid Öjesjöns utlopp mot Skennaren och Krokmossen.

Hela Karttexten 26, 27, 28: översättning Jan Carlsäter "—NB Alle på södre sidan wattelåppet no 26, 27 och 28 belägne hemman och tårp blefwo Anno 1681 af Landzhöffdingen högwählbohrne herr Mauritz Posse ifrån dess förre åhr undtere (?) Råå och Röörs Rättigheet inproberade och uthsluthne. Men de på nårre sidan dätte wattelåpp approberade och bestådde" Norra sidan: Älgsbo, Norrby, Rörbo, Månsbo, Stuntbo, Södra sidan: Hönäs, Östringby, Hällsjö, Sättran, St. Svalnan, L. Svalnan, Bångbo och Olsbo.

Svanåarkivet karta F2:40, 1850, delförstoring.

Svanåarkivet karta F2:40, 1850, delförstoring

Det finns också flera gamla knytingar mellan Rörbo Sätessgård, Salberget, Norberg och även Kopparberg genom vår äldsta kända person Margareta de Röre, död 1333 vars make (eller son) Ingebyörns söner. Advokatus Carl Ingebyörnson var fogde i Kopparberg, hövitsman över Västmanlands och Dalarnas Bergslag vilket även Lars (Laurens) Ingebyörnson ingift i Ekeblad-släkten på Åkerö i Sörmland var. Han var fogde på Dävö i Mälaren, Häradshövding i Tjurbo härad. Han drev ev. in skatt och köpte hemman i Jugansbo för att komma åt andelar i den enl. sägnen rika silvergruvan Nygruvan. Han tvingade med hjälp av kung Albrecht av Mecklenburg och fogden i Nyköping, Hans Morius vid räfsting i Västerås av Bengt Bergsman hans gård Åby vid Salberget genom att sätta honom i skuld för en borgensförbindelse gällande 10 fat luppjärn. Kanske kom han på så sätt över Bengt Bergsmans andelar i Salberget. Luppjärnet kanske framställdes i blästugnar i "hJärnhytan" innan eller samtidigt som masugnen var i drift.

TIDEMAN BABBE OCH BENGT PETERSSON lämnar Lars Ingebjörnsson kvitto på järn och sakören, som på tinget frändömts honom. Egisl, biskop i Västerås, herr Johannes i Björnaskog, Jerechinus Skytte, Magnus i "Hyorsbergh" beseglar.

Och här kommer historien om Lars Ingebjörnssons 10 fat luppjärn eller om det var Bengt i Åby:s ev. den ene av två senare kallade Oxenstierna som överlevde digerdöden. Det var i alla fall inte Thomas i Vansjö i Uppland som nog var vad man i nutid skulle kalla ”nyttig idiot”.

SDHK-nr.:8741, 1365 augusti 19 Stockholm: *Bengt i Åby i Sala socken erkänner sig vara skyldig Lars Ingebjörnsson 10 fat järn att betalas i Västerås, varav 2 fat vid Mickelsmässan (29/9), 2 fat vid kyndelsmässan (2/2 1366), två fat vid pingst (24/5) och fyra fat vid mårmsässan (8/9 1366). Om järnet inte gäldas inom föreskrivna tidpunkter, förpliktar Bengt sig och sina arvingar att underkasta sig det straff som Thomas av Vansjö (i V. Lövsta socken) skall utstå, emedan Bengt gått i borgen för denna skuld.*

Magnus Gregorsson i Lindholmen, Rembolt Svarte, byaman i Stockholm, Lars Biærghsman, byaman i Stockholm beseglar.

Och här rycker Kung Albrecht in:

SDHK-nr: 8914, 1366 juli 12 Hästholmen: *Kung Albrekt befäller Bengt i Åby i Sala socken att vid risk av 40 marks böter till den kungliga skattkammaren betala brevisaren Lars Ingebjörnsson (ekeblad) de 10 fat järn som denne hade att fordra enligt Bengts honom givna skuldbrev (RPB nr 661) inom 6 veckor efter delgivandet av detta kungliga brev eller att med giltiga skäl visa varför han inte vore pliktig därtill. Utfärdaren beseglar.*

Och här är det bra att släkten är bäst och häradshövdingen i Tjurbo Ragvald i Hanavad drar sitt strå till stacken:

SDHK-nr: 8952, 1366 september 10 Västerås: *Kungsdomhavanden Magnus Enbjörnsson (stolpe) befäller häradshövdingen i Tjurbo härad Ragvald i Hanvad att med en tolvman-nämnd av häradet bege sig till Bengt i Åby och skipa rätt åt Lars Ingebjörnsson i enlighet med Bengts skuldbrev 19/8 1365 (DS nr. 7213) och kungens dombrev 12/7 1366 (DS nr. 7380). Utfärdaren beseglar.*

Ragvald jobbar på:

SDHK-nr: 8978, 1366 oktober 22 Tjurbo häradsting:

Rangvald i Hanvad intygar att han i åttlydnad av konungsdom varit i Åby i Bengts gårdar med tolvmannanämnd och låtit utmäta 6 pund hö och korn samt alla hans hus för 10 fat järn och 4 örtugland jord för 40 mark. Lösörena tilldömde han Lars Ingebjörnsson att fritt förfoga över, medan Bengt eller hans arvingar skall få återlösa jorden inom 3 år. Utfärdaren beseglar.

Barnekow förbereder belöningen:

SDHK-nr: 9737, 1370 juli 2 Färnebo:

Henrik van Barnekow säljer på sina egna och sin fars (Raven van Barnekows) vägnar 6 öresland jord i Sörhörende (i Västerfärnebo socken) till Lars Ingebjörnsson för 100 mark svenska penningar gängse mynt. Godset hade tidigare ägts av Magnus Ingevaldsson, men kungen (Albrekt) hade erhållit det för dennes brott och sedan lämnat det som betalning med

all förmånsrätt till Henrik van Barnekows far. Utfärdaren beseglar tillsammans med Henrik van Morin, fogde i Nyköping, Hartvig Bulle, Peter Djäken, fogde i Södermanland, herr Sigurd i (Väster-) Färnebo, Berik och Finvid Magnusson, lagman i Västmanland.

Domen:

SDHK-nr: 10103, 1371 december 15 Västerås:

Henrik (van) Morin, fogde över Nyköping, tilldömer på räfsteting i Västerås ärlig man Lars Ingebjörnsson 4 örtugland jord i Åby i Sala socken, Västerås stift, vilken jord tagits i mät hos Bengt i Åby för en skuld på 40 mark penningar, samt därtill 5 års avrad att betalas av Bengt inom 6 veckor, efter det att föreliggande brev upplästs, vid risk av 40 marks böter. Utfärdaren beseglar.

Kanske var det här Lars Ingebjörnssons sämsta insats. Bengt i Åby behöll de 10 faten luppjärn som användes i Salbergets (som tyvärr inte fanns då enl. seriösa forskare) hyttor för att skilja bort svavlet i blyslaggen vid silversmältning. Luppjärnet var säkert betydlig värdefullare än gården i Åby som han dessutom kunde återlösa efter 3 år. Om det var ett par i gruvan var knutet till gården så blev det väl ungefär oavgjort under förutsättning att gruvan fanns då förstås.

DVS. DÄMNINGARNA HÄR KAN HA VARIT GJORDA LÅNGT FÖRE 1604! Ja troligen redan före Salbergets första utbyggnad av sina dammar Silverköparen och Långforsen som gjordes så tidigt under de första åren av 1500-talet att gruvan inte ens fanns. Det kallar jag planering och framförhållning.

Laurens (Lars) Ingebyörnson-Ekeblad (d.1383) hade ev. intressen i Norberg. År 1367 står hans namn tillsammans med Engelbrekts (D.Ä) i två dokument från landstinget i Västerås som handlar gåvor till Västerås domkyrkas Johannis Döparens altare (eller biskop?)

SDHK-nr: 9048, 1367 januari 25 Västerås:

Underlagmannen i Västmanland Finvid Magnusson kungör att ovanstående tid då landstinget hölls i Västerås, gav Olov Djäken till domkyrkan i Västerås 14 örtugland i Kilsta i Kungsåra socken, Västerås stift, samt 5½ öresland i Kolmsta i Björksta socken till evärdlig ägo. Utfärdaren beseglar.

Brevtext: *Allom thøm thetta breffhøra eller see . sender finwidher Magnusson vndilaghman J Westmanna'lande . helso med gudhi * kunnukt gør Jac thet allom mannom . med thesso brewe . quod Anno dominj Mccc 'lx(0) septimo Jn conuersione sancti pauli . tha landzthingh hioldz J westerarose gaff skæliker ' man olawer dyækn domkirkionne J westerarose fiogher-taan ørtugh land Jord J kilistom ' J hara sokn Westeraros biscopsdøme med husom ok allom tillaaghum engom vndantagh ' nom til ewerdeligha ægho fore sina siæl ok sins wardhnadh . swa at engen hans erwin 'ge ma thet qwellia eller hindra nokraledhis . Ok gaff then same olawer førnemde ' domkirkio . halff siætte øris land Jord J kolmsta J birkista sokn . med sama foroordomma ' swm før æra sagdh . ok tho gaff han thessa Jordena førra . Til mera visso ok stadhfestil'se thesse gawo tha nempdos thesse goodhe men fastæ vp a . **laffrenz Ingebiornason . Engel'brikt aff noraberghe . faste J brunnby . karl J westby . Michial J***

ædhlaby . Vluer J Raby 'benedictus J Ingeberghum . Rangwalder J hanawadhi / Jacopper J sydherby . Pæther J 'gundestom . Jønis J klintom . Pæther J westby . In cuius rei testimonium sigillum meum presentibus 'est appensum . Datum Anno die et loco quibus supra

SDHK-nr: 9049, 1367 januari 25 Västerås:

Finvid Magnusson, underlagman i Västmanland, kungör att ovanstående tid hade Olov Djäken och Vilkin Nagel på landstinget i hans närvaro upplåtit jord till Johannes döparens altare i Västerås domkyrka, nämligen Olov 16 penningland i Ekeby närmast proventets åker och ½ örtug i samma by och Vilkin 2 örtugland i Södra Tunby, allt i S:t Ilians socken i Västerås stift. 12 fastar uppräknas.

*Brevtext: Allom them thetta breff høra eller see . sender finwidher Magnusson . vndilaghman J Westmannalande . ' helso med gudhi . kunnukt gyør Jac thet allom mannom med thesso brewe . quod Anno dominj M^occclx^o septimo ' in conuersione sancti Pauli tha landzthingh hioldz J Westeraros . gawo J minne nærwaru skælike men ' Olawer(a) dyækn ok wilkin naghel . Jord . vnder sanctæ Jønisa baptiste altare J Westeraros domkirkiu ' Ok vp loto efter landz laghum . vm thessa mato . At then sami olawer dyækn gaff sextaan pænnings ' land J ekby næst pRouentonne aker ok Ena halwa örtugh J sama bynom annars stadz liggjande ' Ok fjörnæmde wilkin naghel gaff tw örtugh land Jord J sydhra tunby liggjande J sanctæ(b) yllians ' sokn Westeraros biscopsdøme . med allom tillaaghum nær ok fyerre . Engom vndantaghnom . till ewer = 'deligha ægho . swa at engen thera erwinge . ma the sama Jord . hindra . eller nokra leedhis qwællia ' * Til thetta waro skælike ok særdelis næmpde lagha fastæ . heedherlike men . laffrenz Ingebiornason ' Engelbrikt af noraberghe . faste J brunnaby . karl J westby . Michial J ædhlaby . Vluer J Raby . 'benedictus J Ingeberghum . Rangwalder J hanawadhi . Jacopper J sydherby . Pæther J gundestom ' Jønis J klintom . pæther J westby . In cuius rei testimonium sigillum meum presentibus est appensum . Datum ' Anno die et loco quibus supra.*

Och vem var **benedictus J Ingeberghum**. Och var låg Ingeberghum, för här låg ju redan Stuntbo med hJärnhyttan och Toftebeckens Hammare. Rörbo låg vid Rörby men på Månsboberget (hum) eller Ön fanns tomtmark!

Och ännu tidigare finns det brev som satte Norberg (montis ferri) på kartan, året innan det fick sina bergsprivilegier, som ungefär då tog över från Fernebo som centralort för bergslagens järnhantering.

SDHK-nr: 6335, 1352 februari 5 Norberg:

Tideman Babbe och Bengt Petersson lämnar Lars Ingebjörnsson kvitto på järn och sakören, som på tinget frändömts honom.

Egisl, biskop i Västerås, herr Johannes i Björnaskog, Jerechinus Skytte, Magnus i "Hyorsbergh" beseglar.

Var det här Lars Ingebjörnssons första tjänsteutövning (eller skumraskaffär) i järnbärrland eller hade det nånting med hJärnhyttans och Toftebeckens hammare att göra?

För att dra det ändå längre och också göra en knytning mellan Sala Silvergruva och vid den tiden Magnus Brahe och Axholms anläggningar i Stuntbo- Månsbo Hage skulle det kunna vara så att han och ”bergslaget” här inspirerades av Sala Silvergruvans första vattenutbyggnad? I så fall hade det funnits en långvarig relation. Ett annat långskott i sammanhanget: Biskop Otto Svinhufvud krävde att få det eller de par i gruvan som den fordom haft. Han syftar troligen på det par i Biskopsgruvan som biskop Nils Kettilsson (Nicolaus Catili) ärvde eller övertog från Dominikanerkonventet i Västerås som var verksamt (och skattebefriat) från ca. 1100 till någon gång under andra hälften av 1500-talet då det revs av Gustav Wasa eller hans ”torpeder” när reformationen gjorde sitt intåg.

I Västerås när man förstörde den gamla stadskärnan runt Fiskartorget för byggandet av bl.a. stadshuset sprängdes en liggande runsten (korsten) från St. Nicolai kyrka som när man försökte pussla ihop den kunde tyda ett ord: INGEBYÖRN! Rörbo Sätessgårds första kända härskare (ursäkta Margareta de Röre i Dimbokoret Fläckebo Kyrka) och anfader till sina barns döttrar som fick Natt o Dag, Svarte Skåning, Brahe osv. ingifta i Rörbo sätessgård och senare Axholm och Svanå Bruk. Kanske var det han som köpte sej ett bättre liv efter detta och som tack fick vila om än inte riktigt i frid under koret i sin Eskilstunakista.

En liten brasklapp här: Tänk om det på de söndersprängda delarna av korstenen stod framför: *LAURENS INGEBYÖRN-SSON* :efter

SDHK-nr: 1687, 1296 januari 17: Tiundalandalagmannen Israels änka, Ragnfrid kungör att hon till kyrkan i Uppsala sålt följande gods och jordlotter: 1 öresland i ”addaboli”, 1 örtugland i ”**osterby**”, 2 örtugland i **Knivsta**, 1 örtugland i ”**asby**”, 1 öresland i ”grutubecky”, 2 örtugland i ”**brunnum**”, 10 1/2 örtugland i Lena, 2 örtugland i ”**braxta**”, 4 örtugland i Riseby, 1 örtugland i ”køristum”, 2 örtugland i ”**Ketilbernabodhum**”, 2 öresland i **Kumla** (1, för vilka hon givit halva ön ”suersø” för 1 öresland och 1 örtugland i ”vikursedhi”, 1 örtugland i ”**skedwi**” och 1 örtugland i ”**haslum**”, vidare 2 örtugland i ”gimningi”, 1/2 örtugland i ”karlaby”, 10 penningland i ”eniby”, 1 örtugland i ”thorsholmi”, 1 örtugland i ”**diupuuk**”, 1/2 örtugland i ”aløpi”, 2 örtugland i ”**ekby**”, 1/2 örtugland i ytterligare en by, som kallas **Kumla** (1, 1/2 öresland i ”**næsi**”, 1 örtugland i ”thorslundum”, 7 1/2 örtugland i Husaby och vidare 2 1/2 örtugland i ”**næsi**”. För dessa ägor har hon mottagit betalning vid tinget i Uppsala i närvaro av följande fastar: Nils ”bamsy”, Jakob ”brynga”, Markus, Seve, Albert ”quant”, Hemming ”quondam hulmfridis”, Absalon, Gudvar, Lidmundus, Herman, Paulus, Ingevald, ”thegno”, Tideman, **Ingelbert Skräddare**, Godikin, Johannes ”dictus pater noster”, Sune ”Jarpulps”, Torsten, **Magnus Smed**, Stenulf Djäken, Leonard, Simon och ”botho”.

SDHK-nr: 8954, 1366 September 14:

*Fogde, borgmästare och råd i Västerås kungör att borgaren Jöns Skörbytta och hans hustru Kristina samt deras måg Heneka Nagel betygat på rådstugan att de sålt sin gård, i vilken de bodde, västantill mellan Hinze bagares gård och **Hans Pipas** gård, samt trädgården sunnan S:t Nicolai kyrkogård till brevisaren Lars Ingebjörnsson för fullt värde. Gård och trädgård hade uppjudits och lagföljts enligt stadsrätten samt hemulats till Lars och hans arvingar till evärdelig ägo. Ett villkor vid köpet var att vattnet i Hans Pipas källare skulle evärdeligen ha fritt utlopp till ån genom trumman i Lars' källare, dock med förbehåll för att rensningen av trummorna som ligger utanför källaren till ån skall gemensamt bekostas av gårdsägarna.*

Enligt en annan källa ska ovanstående vara Sveriges första servitut.

Kan **Hans Pipa** vara en gammal bekant och granne, bosatt i **PIPARBACKEN** (se dämning 3 och 7)?

SDHK-nr: 9673, 1370 April 24:

Fogde, borgmästare och rådmän i Västerås kungör att Jöns Skörbytta och Henneke Nagel på rådstugan intygat att de till Lars Ingebjörnsson sålt en gård väster om ån, mellan de gårdar som tillhörde Hinze Skinnfäll och Anders "Buktilrækæ", och en trädgård med en bod söder om S:t Nicolai kyrkogård. Jöns Skörbytta och Henneke Nagel tillägnar på sina egna och sina hustrurs vägnar Lars Ingebjörnsson dessa egendomar med tomter, stenhus, trähus nedan och ovan och med alla tillfartsvägar från gatan till kyrkogården efter gammal hävd. Utfärdarna beseglar med stadens sigill. Kan gammal hävd vara att pappa Ingebyörn bodde och ägde där tidigare?

Var tillfartsvägen det andra servitutet som gällde vägen till svindlande höjder i nästa liv?

Nämnas kan också att Engelbrekts yngre bror Nils har varit häradshövding här i Norrbo Härad och efterträddes av Nils Bosson Natt o Dag och av båda bröderna Ture och Åke Svarte Jönsson Skåning.

Lars Ingebyörnsson har varit häradshövding i Tjurbo Härad, inte så långt från Salberget. Både Laurens och Carolus var väpnare och drotsar samt båda var fogdar över Dalarnas och Västmanlands bergslag. Carolus dessutom lagman i Södermanland

Under en period var också Karl kung Albrechts väpnare:

SDHK-nr: 9472, 1369 juni 19 Västerås:

*Biskop Tyrgils i Strängnäs intygar att herr Johan Ludolfsson, även kallad Skrivare, kanik i Uppsala och kyrkoherde vid Sankt Nicolai i Stockholm, har skänkt domkyrkan 13 örtugland jord i Ramshammars by i Kjula socken, som han köpt av **välboren man Karl Ingebjörnsson, den svenske kungens väpnare**. Domkyrkans syssloman skall ostört ha dessa 13 örtugland under förutsättning att han för avkastningen därav varje år på måndagen efter midfastosöndagen eller, om dagen inte är ledig, nästa lediga veckodag i domkyrkan evärdeligen låter fira en årsmässa för herr Johans själ med tjugo mässor och vigilier med nio lektier samt ljus i kyrkan och utsmyckning över graven. Till klockaren skall ges 2 öre penningar för klockringningen och till de fattiga skolgossar som deltar i dessa mässor likaledes 2 öre. Bland andra Kristi fattiga, som tigger utanför kyrkdörrarna, skall varje år fördelas lika mycket i öre penningar gängse mynt. Vad som därutöver blir över av den årliga avkastningen skall användas till kyrkans behov.*

Och blev man kungens väpnare behövde man inte göra värnplikt.

SDHK-nr: 9094, 1367 juni 22 Stockholm:

Kung Albrekt utfärdar skydds brev för Karl Ingebjörnsson (ekeblad) och befriar honom tills vidare från all krigstjänst och förbjuder sina fogdar, deras tjänstemän och alla andra att därvidlag hindra eller besvära honom. Utfärdaren beseglar.

Albertus dej gracia Sweorum gothorumque rex. Vniuersis ad quos presentes littere perue 'nerint / Salutem in domino . Noueritis quod nos exhibitorem presencium karolum Ingebjornsson 'vna cum omnibus et singulis bonis suis mobilibus et immobilibus . familiisque et personis 'in eisdem commorantibus . sub nostras pacem et proteccionem tenore presencium suscipimus 'specialiter defendendum o.s.v.

Apropå hJärn makt: Karl och Lars Ingebjörnsson i synnerhet hade nästan ofattbar makt och kungligt beskydd:

SDHK-nr: 7525. 1359 Februari 1 Stockholm:

Kung Erik tar i sitt särskilda beskydd Lars Ingebjörnsson och all dennes lösa och fasta egendom samt dem som där bor. Utfärdaren beseglar.

Omnibus presens scriptum cernentibus Ericus Dei gracia Sweorum, Gothorum ac Scanie rex salutem in Domino sempiternam. Noueritis nos exhibitorem presentis Laurencium Ingebjornason cum omnibus bonis suis mobilibus et immobilibus familiisque et personis in eisdem bonis commorantibus sub nostra pace et proteccione suscepisse specialiter defendendum, prohibentes sub optentu graciae nostre firmiter et districte, ne quis aduocatorum nostrorum vel officialium seu quicumque alter, cuiuscumque condicionis aut status fuerit, predictum Laurencium seu ipsius familiares in bonis vel familiis quouis [modo](a) impedire audeat seu in aliquo perturbare, prout Indignacionem nostram duxerit euitandam. Datum Stocholmis anno Domini M^occc^olix^o . jn profesto Purificacionis beate Virginis sub secreto nostro .

SDHK-nr: 8221, 1362 december 3 Västerås:

Kung Magnus stadfäster jordaskifte mellan Lars Ingebjörnsson och Gudbjörn i enlighet med Finvid Magnussons vidfästa brev (nu förlorat). Utfärdaren beseglar.

Wj magnus medh guthz nath kununger i Sueriche norige oc scane kennomps medh thenno breue oos hawa stadfest . thet . jorda skifte som lafrenz Ingebjornason oc gudbjorn giordo mellin syn efter thy som finuidz magnosons breff til lutha jnnan huelket thetta wart breff fest är oc forbiuthom huariom manne vnder fyratigi marcher thet jorda skifte oftarmer hindra eller quelia Datum Arosie . anno domini M^o ccclxsecundo sabbato proximo ante festum sancti Nicolai sub sigillo nostro ad causas.

SDHK-nr: 9371, 1368 November 19 Västerås:

Henrik Barnekow överlåter på Lars Ingebjörnsson (sin befogenhet) att döma kungsdom. Dennes domslut och häradsnämndens vittnesmål skall ha samma kraft som om kungen själv hade dömt. Utfärdaren stadfäster alla Lars Ingebjörnssons domar med detta sitt brev. Utfärdaren beseglar.

Och beskyddades man inte av kungamakten så kunde man ju beskydda den, eller i alla fall nästan, fast grevinnan och kungamodern Ingeborg tyckte nog att hon var mer än nästan.

SDHK-nr: 7791, 1360 juni 28 Lund:

Hertiginnan Ingeborg (Håkansdotter) utfärdar kvitto till Lars Ingebjörnsson för allt han i hennes namn uppburit och utbetalat i Dåvö fögderi. Utfärdaren beseglar.

Så kan man ju blanda koppar och kungamakt:

SDHK-nr: 8823, 1366 Januari 21 Västerås:

***Kung Albrekt** kungör att han tilldömts Skälhäkede de 3 öresland jord i Nackby, Skultuna socken, som förut tilldömts densamme av herr Nils Turesson för den koppar som Helge guldsmed skulle ha av **Lars Ingebjörnsson**. **Kungen** har uppburit sakören av Lars, varför han förbjuder Skälhäkede att vidare besvära Lars i saken. Utfärdaren beseglar.*

Och ibland om man inte fick beskydd så såg kungen till att man fick betalt.

SDHK-nr: 7985, 1361 Juni 11 Västerås:

***Kung Magnus** tilldömer **Karl Ingebjörnsson** 72 mark 5 öre av herr Torsten Styrbjörnssons arvingar och änka, emedan de inte kan hemula Karl de 5 öreslanden (i Irsta) som herr Torsten sålt till honom i vidfäst brev (DS nr. 1350 18/11 eller 1358 11/11).*

Vittne: Trotte Petersson.

Wij Magnus medh Gudz nadhom konunger, Swerigiss Norges och Scaniae. kunuger allom mannom, at wij domom thenna brefförara **Karl Ingebjörnsson** af herra Torstens Störbiörnssons arffwa ok hanss hussfruge siuttigi marker ok(a) halftridie, ok en öra, o.s.v.

Fast ibland fick man ju göra rätt för sej och då kunde det vara bråttom.

SDHK-nr: 10349, 1373 april 3 Västerås:

***Kung Albrekt** befaller **Lars Ingebjörnsson** att, så snart han läst detta brev, ur varje hundare öster om Västerås i Västmanland taga med sig 12 bofasta och skälige män vid dessas risk av 3 mark vardera och häradshövdingen vid dennes risk av 40 mark och att tillsammans med dem av varje landbo hos vissa köpmän, bergsmän på Kopparberget eller Järnberget och bönder utmäta den markgäld om 5 mark, som allmogen redan erlagt, men som dessa under åberopande av brev av konungen, dennes fader eller någon kungens ämbetsman velat frikalla sina landbor från. Utfärdarens beseglar.*

***Wi Albrict medh gudz nadh . sweya oc göta konunger . byuthom thich laurenz jngebyornsson** oc wiliom thet innerlika(a) aff thich hafwa (1-) at thw genast breffeno lesno . tak medh thich (-t) xij meen bolffasta . oc skelika . aff hwario hwndare Östan aros ligger j westmanna . lande . wnder(b) hwars therra thre marker . medh hæredzhøffthinganom widh hans . xl . marker . oc mætin wt aff . hwars thes mans landboa . som sich medh nokor . breff . frelssa . halla wilia æller wilkorom . hwat heller(c) the sich til os . æller war(d) ffadher æller nokors wars Embyzmanz breff . tea . hwilka . wi aff nokro markagielle enga . ledhes frelssa hafwa wiliom hwat thet hæller køpmen .. bergxmen . a . Coparberghe æller jærnberghe æller bønder ærv . engom aff them wndan taknom(e) thetta . marka . giellet . som wi nw aff warom almogha . haffom wpboret oc æn . hafwa . wiliom . swa som aff hwar man . widher namprn fæm . marker pæninga / Thetta laat enga . ledhes swa . frampt thw wilt wara nadh . Elska . oc konungxlika hempdh . fly . datum Arosie Anno dominij M^occclxx tertio dominica passionis Eiusdem nostro sub sigillo 82*

Fast långt tidigare visade man ju ett betydligt bredare register än så:

Riksarkivet SDHK-nr: 7089, 1356 oktober 25 Stockholm:

Kung Magnus av Sverige, Norge och Skåne giver Lars Ingebjörnsson kvitto såväl för den markgäld, som utskrivits för kungens äldste sons bröllop, som för de övriga pålagor, som Lars uppburit i kungens namn i Västmanland.

Magnus Dej gracia rex Swecie Norwegie et Scanie / omnibus presens scriptum cernentibus / salutem in Domino sempiternam . Nouerint vniuersi / quod discretus vir . nobis dilectus / **Laurencius Ingebiornason** / tam de tallia marchali pro nupciis primogeniti nostri jam dudum celebratis indicta . quam de aliis quibuslibet impositionibus quas nostro nomine in Vestmannia leuauerat / nobis adeo plenum et sufficiens raciocinium fecerat / quod de eo nos modis omnibus contentos reddimus et tenemus . / Quapropter memoratum Laurencium et heredes suos super vltiori . computo / nobis / heredibus nostris / seu successoribus de premissis quomodolibet in posterum faciendo / per presentes litteras nostras absoluimus / penitus et quitamus . Datum Stocholmis anno Domini Millesimo ccc° l sexto feria tertia ante festum sanctorum Symonis et Jude apostolorum. Extratext

På baksidan: **En kong Monsses** quittance som han gaff **Laurens Ingbiörnason**

Ibland behövde också kyrkan en hjälpande hand fast då gällde det betydligt viktigare saker än sakrament och religion.

SDHK-nr: 6338, 1352 februari 7 Söderbärke:

Karl Ingebjörnsson, Johannes i Kolbäck, Johannes, präst i Söderbärke, Arvid Bengtsson, Ingolf Petersson, intygar att de i Söderbärkes kyrka åhört tillkallade sockenmäns vittnesbörd rörande Arnes i Arnebo tredska att erlægga tionde till kyrka och prästerskap. Utfärdarna beseclar.

Fast i bland kunde man ju roa sej både med släkt, vänner, nätverk och ett helgon och då var det ju lite religion inblandad, fast nog ändå mest marknadsföring.

SDHK-nr: 11415, 1379 januari 18 och börjar med gästlistan:

*Erengisle Sunesson, jarl av Orkneyöarna, Bo Jonsson, drots och (öst)götarnas lagman, Karl Ulfsson, svearnas (Upplands) lagman, Vicke van Vitzen, fogde i Kalmar, Sten Bengtsson, rikets marsk, Bengt Filipsson, Birger Ulfsson, Arvid Gustavsson, Bo Bosson, Anund Jonsson, Staffan Ulfsson, Sten Stensson, Knut Karlsson, Lars Björnsson, Folke Nilsson, rikets råds-herrar, samt Magnus Håkansson, (Peter) Porse Get, Nils Jonsson (eller Jönsson, se kom-mentaren nedan), Birger Turesson, Ragvald Filipsson, Fjällar Pik, Peter (Petersson) Porse, Bengt Bogh, Ulf Jonsson, Magnus Porse, Sten Bosson, Karl Magnusson, Ture Bengtsson, Arvid Bengtsson, **Lars Ingebjörnsson**, Ragvald Nilsson, Håkan Fadernesson, Staffan Nilsson, Harald Andersson, Torkel Haraldsson och Nils Arvidsson, frälsemän i (Sveriges) rike,*

Och hon som skulle hedras eller marknadsföras för det var väl inte Kristus?:angående kanonisationen av Birgitta (Birgersdotter). Kristus har låtit den nu framlidna **Birgitta** födas i götarnas ädla folk. Hon var en sann och god människa, framstående i vandel och rykte och utrustad med ödmjukt tålmod och andra dygder, varigenom hon lockade andra från syn-der och fel. **Birgitta** gynnades av gudomliga syner och tilltal, hon uppenbarade gudomliga rådslut och domar, och utfärdarna anser att man inte får förtiga det stora beviset på hennes helighet. Redan för trettio år sedan, innan hon begav sig på pilgrimsfärd från utfärdarnas land till Rom, förutsade hon genom en uppenbarelse från Kristus alla de olyckor som den gudomliga rättvisan därefter dragit över riket, och hon lät även detta sägas offentligt så klart och tydligt som om hon hade sett dessa olyckor nedtecknade i en bok. Dessa olyckor drabbar fortfarande riket med överväldigande kraft. **Birgitta** längtade efter att omfamnas av Kristus och förtjänade att trolovas och av honom kallas brud. När hon levde strålade hon över världen som en dygdens stjärna, och efter sin död glänser hon genom många teckens strålgans.

Och dessutom var farsan bergsman! Men nu tillbaka till makten som man inte drog sej för att utnyttja för egen vinning:

Tillbaka till makten:

Riksarkivet SDHK-nr: 8144, 1362 juli 16 Västerås:

*Guldsmeden Helger, borgare i Stockholm, överlåter till välboren man **Lars Ingebjörnsson** fögderiet Dalarne **med all kunglig rätt**, som anförtrotts honom på riddaren Johannes van Hannovers vägnar. Inbyggarna anmodas därför erkänna **Lars** som sin rätta fogde, tills han fått gottgötelse för herr Johannes' penningskuld till honom enligt dennes brev. Olof Djäken, Sven Djäken, Finvid Magnusson samt utfärdaren beseglar.*

Och som fogde över Dalarna så kunde man ju som omväxling till järnhandlandet tillägna sej lite koppar nu igen i trakten av Haraker där det ju hänt förr.

SDHK-nr: 9353, 1368 Oktober 5:

*Holmbo, (under)häradshövding i Norrbo härad, kungör att hederlig man Magnus Petersson i **Frövi** (i Skultuna socken) på Norrbo hundares ting har erkänt sig vara skyldig ärlig man **Lars Ingebjörnsson** 8 skeppund koppar eller 8 läster spannmål att betalas på Kopparber-get och pliktig att ersätta Lars för den skada som denne lidit för hans skull, i enlighet med*

brev som Magnus själv utfärdat. För denna skuld har Magnus pantsatt sitt gods Frövi om 4 markland jord till Lars Ingebjörnsson. Tolv fastar – gode män – uppräknas, däribland herr Borkvard (Johansson), kanik i Västerås och kyrkoherde i Björksta, Köneke Simla, fogde i Östanoaros (fögderi), Finvid Magnusson (underlagman i Västmanland) och Peter Djäken, lagman i Västmanland. Utfärdaren beseglar.

Fast när det handlade om tjänsteutövning på Kopparberget då var man inte alltid med. Men det fanns ju kungar både regerande och avsatt som kunde vara ”stand in” när mästerman Tideke Pettersson ropade på hjälp.

SDHK-nr: 8913, 1366 juli 12 Västerås:

***Kung Albrekt** kungör att han genom bemedling av biskoparna Nils i Linköping, Magnus i Västerås och Tomas i Växjö, riddarna Raven van Barnekow och Karl Ulfsson från Ulvåsa samt sin kansler domprosten herr Birger i Uppsala mottagit och genom dem samma noggrant låtit undersöka ett brev av sin **morbror Magnus, tidigare Sveriges kung**, skrivet på svenska språket och beseglat med hans större sigill samt innehållande hans privilegier för inbyggarna på Kopparberget i Västerås stift. Efter undersökningen av brevet har **Tideke Petersson** och Tomas Unge m.fl. ombud för inbyggarna på Kopparberget bönfallit om kungens stadfästelse av samma privilegier i alla deras artiklar utan avdrag och tillägg. Kungen förbjuder därför sina fogdar, deras tjänare och alla andra vid äventyr av onåd att hindra eller oroa inbyggarna på Kopparberget med avseende på deras gods, dem själva, deras arbetare, anhöriga eller dagsverkare, för så vitt de önskar undgå **hans kungliga hämnd**. Utfärdaren beseglar.*

Däremot är Kopparbergets mästerman här i trakten och gör affärer och när det handlar om koppar och affärer så är det Haraker och Fröslunda som gäller.

SDHK-nr: 9528, 1369 september 20 Västerås:

***Tideke Petersson**, mästerman på Kopparberget, ger sin hustru Margareta Konradsdotter i morgongåva sitt förvärvade gods i Harakers (socken) i Västerås stift, nämligen 2 markland i Skeplinge, 5 öresland i Åby och 12 öresland i **Fröslunda samt Fröslunda kvarnar**. Utfärdaren beseglar tillsammans med herr Magnus, biskop i Västerås, herr Lars Boberg, domprost, herr Borkvard (Johansson), kanik, herr Lars Unge, sakristan i Västerås, samt Albrekt Britzkow och Jöns Djäken, rådmän i staden.*

Och när det inte var järn eller koppar så gick silver (var det nu kom ifrån) också bra:

SDHK-nr: 10017, 1371 September 26:

*Finvid Finvidsson säljer till ärlig man Lars Ingebjörnsson 1 markland jord i Önsta (i Västerås-Lundby socken) i Tuhundra (härad) i Västmanland, vilken jord (hans svärfar) riddaren Gustaf Arvidsson tidigare ägt och som Finvid ärvt efter sina framlidna barn Magnus och Birgitta. Köpesumman uppgår till **100 mark svenska penningar i så gott mynt att 6 mark penningar utgör 1 mark silver**, och säljaren erkänner sig därav ha uppburit hälften. Lars och hans arvingar skall fritt förfoga över godsen, och Finvid förbinder sig och sina arvingar att, om någon gör anspråk på marklandet ifråga, hemula detta enligt landslag. Karl Ulfsson, lagman i Uppland, Magnus Finvidsson, lagman i Södermanland, kyrkoherde Ragnvald i Torstuna, Björn Nilsson samt utfärdaren beseglar.*

Kanske kom silvret från Ingelzbodhum = Jugansbo = ”Johansbodhum” vilket beskrivs av Richard Meurman i ”Medeltida Salasilver Schmidt testhammare som dateringsmetod”
Att ”Ingelsbodhum” bör vara samma ort som Jugansbo är inte belagt, men det finns en omständighet som talat för detta. I skattelängden för Östra Wästmanland 1371 heter Jugansbo ”Johansbodhum”. Vad man kan tänka sig är att ”Ingelzbodhum” syftar på denne bondes efternamn. Johan är Ingelz son. När fadern dör, vilket kanske sker 1367 övertar sonen gården som får hans namn. Den omständighet som kan tala för detta är ju det faktum att nämnda bonde står som första namn av de som bevittnat handlingen, han berörs dessutom mest av jordebytet efter Lars Lange.

Och nu hoppar jag till Richards ”Silverberg i Järnbärrland”:

Område 8-Nygruveområdet-Jugansbo 3. I sin bergverksrelation för år 1712 och i ett gruvstugeprotokoll från oktober samma år omtalar bergsmästare Hans Ranie att han besökt en gammal silvergruva på Jugansboskogen. Man hade diskuterat denna gruva en hel del och bergslaget ville tydligen att man skulle undersöka de för att se om det fanns någon malm kvar. Av bönderna i trakten fick Ranie veta att gruvan skulle vara 300-400 år gammal. Och att det fanns brev från 1550-talet som omnämnde gruvan..... Av ett tidigare protokoll framgår att konstmästaren hade låtit göra en provtillmakning någonstans i gruvan och man hade funnit en malmsköl som löpte från sydväst mot nordost. Sannolikt blev det ingen brytning utan man nöjde sej med att ta 400 lass av varpen vilken innehöll ganska mycket malm. Ranie uppger också att det i samma trakt fanns ytterligare tre-fyra skärpninar som skulle undersökas.

Kanske berättigad fråga. **Behövde man verkligen 400 lass för att undersöka?**

RW-dateringar. Nygruvan 1700, 1560, **1350**

Tillbaka till Medeltida Salasilver: Det mest anmärkningsvärda, är det faktum att dateringen av Nygruvan sammanfaller med den tid då Ingebjörnsson-Ekblad äger mark i området. En annan sak som talar för malmbrytning är det faktum att bonden Nico som äger gården Joansbodhum 1371 betalar en extraskatt på 4 marker silver utöver den fastställda summan på 5 marker silver. Att Joansbodhum inte längre är i adlig ägo, 1371 framgår att den då är beskattningsbar.

SDHK-nr: 9128, 1367 augusti 17 Tortuna:

*Lars Lange i Broddbo och hans hustru Kristina Broddersdotter kungör att de stadfäst sitt för 10 år sedan ingångna byte med **Lars Ingebjörnsson (Ekeblad)**, varvid den sistnämnde får 21 penningland jord i ”Ingelsbodhum” och Broddbo mot ett halvt öresland i Kävlinge i Torstuna socken. Lars Lange erkänner sig även ha uppburit av **Lars Ingebjörnsson** 20 mark och 20 öre penningar samt 3 kor, varjämte Lars Ingebjörnsson gjort honom ”kvitt” för 2 biltogamål, för vilka han blivit fälld, det ena mot Tyrgils Jacobsson och det andra mot Lars Ingebjörnsson själv, samt för ett bannsmål mot prosten. Herr Borkvard av Skultuna, Magnus Enbjörnsson (stolpe) och lagmansdomhavanden Finvid Magnusson (stjärna) beseglar.*

Det här har lika gärna stått i avsnittet om kopplingar mellan Rörbo och Salberget, om det fanns då förstås.

Så bör ju också Karl Ingebjörnsson få vara med lite mer. Och då gäller det ett brev som är utfärdat på Rörbo vilket ju är lite märkligt eftersom härskaren på Rör(a)bo var broder Lars. SDHK-nr: 6373, 1352 Maj 6 **Rörbro**:

Lars Holmbjörnsson utfärdar en skuldförbindelse på 20 mark penningar till Karl Ingebjörnsson. Utfärdaren beseglar. Omnibus presens scriptum cernentibus Laurens [Holm](1) byornæson salutem in Domino sempiternam. Tenore presencium recognosco me viro discreto Karolo Ingebyornæson viginti marchis denariorum monete nunc currentis teneri et fore veraciter obligatum, quas in festo natiuitatis beati Johannis Baptiste proximo futuro absque omni impedimento sibi vel suis heredibus vtique promitto soluturum. Scriptum Rörbo sub anno Domini m^occc^o quinquagesimo secundo die beati Johannis ante portam latinam meo sub sigillo

Ovanstående har troligtvis med gåvor till Johannis Döparens kor i Västerås Domkyrka att göra.

Och nu har jag fått veta att han var ju Johannes Döparen! Och var en del av almanackan. Och inte vilken dag som helst. Midsommardagen! Inte nog med att kyrkan stal midvinterblotet!

Och så lite hJärnhandel igen, och nu med nästa aktör, Ragvald Magnusson på Åkerö, som då kommit över Rörbo via giftemål med Lars Ingebjörnssons dotter.

SDHK-nr:17933, 1413 **Rörbo**:

*Riddaren Nils Bosson pantförskriver till Peter Mus jord i Berg i Fernebo socken. Thet scal allom mannom viterlikth vara, som thetta breffhøra ælla see, ath iak Niclis Booson riddare kænnis meth mino næruarande opno breffue mik haffua panth sath beskedhelikom manne Pella Mws iiij peningisland iord oc fæm øra land iord i Bærgh, i Færnaboo sokn ligiande, for **halff andra læst iærn**, meth swa dana for oordh, om iak thæth fornempda goz ey igeen løser innan sancti Tommesa dagh for jwl, tha scal thet fornempda goz hans ræth køpegoz vara oc ey pantagoz. Datum Rørøbo, anno Domini m^ocd^oxiiij. In cuius rei testimonium sigillum meum presentibus est impensum.*

halff andra læst iærn, = 18 fat x 620= 11 160 järn (osmund)

En skaplig inflation sen 1368 45 år.

SDHK-nr: 9274, 1368 Juni 19.

*Holmbo, häradshövding i Norrbo härad, kungör att han var på tinget den 19/6 1368, då Kettilvast i Gussjö och Jöns, hans broder, köpte av Fläckebo kyrka ett örtugland jord i landslotten i Gussjö med alla tillägor för **800 järn**, allt med kyrkoherdens, Karl Ingebjörnssons och kyrkvärdarnas samtycke. Fastar var herr Sigurd, Lars Ingebjörnsson, Könika Symla, Peter djäken, Lars i Gärdsbo, Peter i norra Gärdsbo, Anders "øsle", Peter "skiængebør", Anders i Ål, Eringisle i Vrenninge, Olof på Backa, Ingemund i Salbo. Utfärdaren beseglar.*

1413 ovan är det sista dokumentet där Rör(ø)bo är dateringslokal. Det är också det enda digitaliserade medeltidbrevet i Riksarkivet vad gäller Nils Bosson Natt o Dag i de här trakterna. Sen hade han fullt upp att ta emot förläningar, köpa, sälja gårdar och gods i Sydsverige, samt förbereda nästa liv genom att skänka bort en hel del av dom till kloster.

Han ägde dock både Lasjö och Högfors en tid.

Om Lars Ingebjörnsson blev stadsbo i Västerås 1370 med ”servitut” på vägen till nästa liv så kan man förstå att Rörbo stod obebott, då kanske det förföll så att man inte ens behövde bränna ned det.

Carolus son Päder Karlsson hade en intressant släkthistoria med intressen i både Norberg och Salberget. *Jakob i Simbla (med sonen Hans Jakobsson till Krokforsen 1530) var son till Gottskalk Qvitzo som var son till Michel Tassto Karlsson (1453-) son till Karl Pädersson, son till Päder Karlsson (1370-) son till **Karl Ingebjörnsson**.*

Uppgifter nedan hämtade ur Jan Carlsäters bok: Några anteckningar om Wefde och Gussjö byar innan laga skiftet samt godscomplexet Rörbo-Axholm de senaste 700 åren.

En tid efter Lars Ingebyörnsson fanns Nils Bosson Natt o Dag som ägare och härskare på Rörbo genom att gifta sej med Ragvald Magnussons dotter.

Nästa ägare, Ragvald Magnusson gift med Lars Ingebjörnssons dotter N.N. Larsdotter, har inte lämnat några spår efter sej i den här historien, förutom i SDHK-nr: 12484, enl. ovan (inte än i alla fall):

*1383 september 28 Västerås Bo Jonsson, drots, tillskiftar Ragvald Magnusson och **Kristina Magnusdotter, änka efter Lars Ingebjörnsson**, den jord i ”Kvärnabo” i Romfartuna socken som han fått av Sigge i Säby, samt jord i **”Haelsyo” i Flückebo socken** mot jord i Hornby i Kolbäcks socken och i ”Östrusa” i Bergs socken i Snevringe härad. Östrusa = nuvarande Ustersta i Kolbäcks socken. Se brev 1384 25/1 (or. perg. UUB).”*

Och SDHK-nr: 12614, 1404 december 13 Jungfrubo:

Ragvald Magnusson bortbyter gods, som dottern Ingeborg ärvt efter sin morfar Lars Ingebjörnsson, till Bo Jonsson mot gods i Södermanland.

Men det har Nils Bosson Natt o Dag, med tidigare nämnt SDHK-nr: 17933, 1413 utan dag: *Riddaren Nils Bosson pantförskriver till Peter Mus jord i Berg i Fernebo socken, som var sista brevet med Rörbo som dateringsort.*

Och tidigare när han hade ärvt Rörbo behövde han ju inte längre hustrun Ingeborg Ragvaldsdotter.

SDHK-nr: 16376, *Rd Nils Bosson säljer till Nils Svensson jord i Västra Benbäck (i Möklinta sn, Över-Tjurbo hd), som han ärvt efter sin hustru Ingeborg Ragvaldsdotter.*

Han hade också ett brett register åtminstone geografiskt.

SDHK-nr: 16394, 1405 januari 10 Nummis by:

***Konungens domhavande i Österland**, Rd Sten Bosson, och lagmannen, Rd Klas Fleming, tilldömer Nisse Andersson halva Järvis gård i Lemo sn, som Nils Torte och hans broder Simon, medan han var barn, olagligen bortsålt (till Åbo domkyrka!).*

Och i brevtexen räknar vi in ytterligare en kung i umgänget.

*Wy Sten Boson riddare, högbores första oc nadugx **herra konung Ericx dom offuer Østerlandin** i thetta sin innehaffuande, Clauus Flæming riddare oc lagman af for:da herras nad, kænnomps at ta wy ræfsta tingh hioldom meth almoganom aff Masko, Lemmo oc Nosis sokn i Nummis by, aaret epter Gudz byrd tusand fyra hundrat a fæmpto areno,*

SDHK-nr: 16684, 1406 april 16 Köpenhamn:

***Borgmästaren i Köpenhamn Nils Bosson m.fl.** intygar att Cecilia, änka efter Matheus i Taarnby på Amager, och hennes dotter Towa till Anders Nilsson Horn försålt allt vad de ärvt efter den förstnämndas son Johan Michelsson och tillika sökt förmå Gudmund Dieng att till densamme avyttra de gårdar i Malmö, som utgjort en del av ifrågavarande arv.*

Häradshövding i Norrbo härad 1401 och i Jönåkers härad 1408–1430.

Och han rörde sej i kretsarna runt Drottning Margareta.

Här kan också nämnas att området Norrbo Härad ingick i Drottning Margaretas livgeding (pensionsförsäkring) J O Carlberg: *I Riksens Råds förening om några Rikets angelägna ärender, daterad Nyköping den 20 september 1396 och intagen under kopparberget, förekommer bland annat: "Först att förbermälde vår Fru Drottning Margareta skall detta hafva och behålla obehindradt i sina lifsdagar med all konungslig rätt och allt det Cronan tillhör såsom - - - - - Westerås Slott och Kjöpstad med **Norrbo härad** och i Dalarne Kopparberget och Jernberget" etc. härigenom fick således Drottning Margareta Norberg och förmodligen äfven Bispberg i lifgeding.*

Varför nämns Norrbo Härad särskilt?

Eller var det för att hon var här och lånade pengar via Nils i Vrenninge:

SDHK-nr: 42527, 1390 augusti 4 Västerås:

*Biskop Tord i Strängnäs och borgmästaren i Västerås Nils i Vrenning Biskop Tord i Strängnäs och borgmästaren i Västerås, Nils i Vrenninge, intygar att Gunnar Ålänning, borgare i nämnda stad, inför dem erkänt att han genom Uppsalakaniken Johan Olofsson av ärkebiskop Henrik mottagit 1000 mark svenska penningar för att som lån överlämnas åt **drottning Margareta**.*

I nästa gäng som kom via ingifte vid rodret fanns erkänt skickliga kapare i släkten: (*Nils Jönsson Svarte Skåning, far till Svarte Jöns. Uppträder tidigast 1381 och var då sjörövare*) Svarte Jöns med sönerna Sigge och Åke (Ture fick inte vara med än) Svarte Skåning Jönsson.

Svarte Jöns tar över Rörbo när Nils Bosson Natt o Dag avlider 1436.

SDHK-nr: 22526, 1436 februari 18 Stockholm:

*Martin Guldsmed och Elin Ingvaldsdotter upplåter till Gise Guldsmed och hans hustru, Elins syster Katarina Ingvaldsdotter, och deras barn sin arvsdel i Torkarby, Vaksala socken (Vaksala härad), och Lyan, Alunda socken (Olands härad), vilka gods **nu avlidne riddaren Nils Bosson** frånhänt båda parter. Sigillanter: Martin Guldsmed, Elin Ingvaldsdotter, Olof Ragvaldsson, Matts Ödgislesson och Johan Gädda.*

Svarte Jöns enl. Wikipedia Adelsvapen: *Svarte Jöns (son av Nils Svarte Skåning, tab. 2), ibland kallad Jöns Svarte Skåning. Uppträder tidigast 1394. Blev riddare något av åren 1410 - 1413. Nämnas som hövitsman på Öresten 1419 - 1430 och på Akershus i Norge 1431 - 1438 samt som riksråd 24.3 1422 och 1440. Hans sätesgård var Åkerö i Bettna sn, Oppunda hd, Svarte Jöns dog före 1449 och vad gäller Rörbo inte lämnat några spår efter sej. Men även han hade i alla fall lite järnhandel för sej.*

SDHK-nr: 22348, 1435 april 10 Åkerö:

Peter Gudmundsson säljer till riddaren Svarte Jöns sin arvedel om 30 penningland jord i Tå, Nikolai socken, Jönåkers härad, och 15 penningland jord i Farneby, Vrena socken, Oppunda härad, för 4 mark reda penningar och 1 fat järn, utgörande samma villkor, som stadgats i hans broder Karl Gudmundssons köpebrev på dennes andel i dessa gods. Brevutfärdarens broder Torsten, Halvid, häradsdomare i Oppunda härad, och Johan i Mjältnäs, häradsdomare i Jönåkers härad, beseglar.

Arvsskifte SDHK-nr: 25612, 1449 december 25 Jönköping:

Bengt Stensson, Bo Stensson, Erik Nipertz, Lars Snakenborg, Lage Posse, riddare, och Magnus Gustavsson, Lars Siggesson, Magnus Larsson, väpnare, erkänner att de på parternas begäran varit närvarande vid ett arvskifte mellan bröderna Ture Jönsson, riddare, Åke Jönsson och Sigge Jönsson och deras systrar jungfruarna Bengta och Birgitta efter deras far herr Svarte Jöns. De många enheter som tillföll döttrarna uppräknas. (Se kort i gamla lappkartoteket, B 16:2).

Utifrån tidigare redovisat brev här nedan kan man utläsa att det var Svarte Sigge som var först av bröderna att residera på Rörbo.

SDHK-nr: 24912, 1446 mars 22 Åkerö:

Väpnaren Svarte Sigge Jönsson tillskiftar sin bror Svarte Åke Jönsson, väpnare, sin arvedel efter modern Ingeborg Nilsson, nämligen Åkerö gård med Sundby m. m. i Bettna socken i Oppunda härad, mot Rörbo och Norrby, Fläckebo socken i Västerås stift, samt "Ver-nalund" i Ludgo socken i Rönö härad.

Enl. Wikipedia Adelsvapen: *Svarte Sigge Jönsson. Uppträder tidigast 10.6 1442. Blev riddare mellan 1446 och 1451, varför han torde ha dubbats vid konung Karls kröning i Uppsala 1448 eller Trondheim 1449. Blev häradshövding i Norrbo hd i Västmanland mellan 1447 och 24.5 1458 och kan ej beläggas ha fått någon efterträdare förrän efter sin död. Hans sätesgård var Rörbro i Fläckebo sn, Norrbo hd. Dog mellan 15.9 1461 och 27.10 1464.*

Och när Sigge går bort tar bröderna vid.

SDHK-nr: 28236, 1464:

Riddaren Svarte Sigge Jönsson upprättar under sjukdom sitt testamente.

SDHK-nr: 28323, 1464 oktober 27 Vadstena:

Bröderna Svarte Ture och Svarte Åke Jönssöner, riddare, samt Karl Knutsson, riddare, på sin hustrus, fru Birgitta Jönsdotters, deras systers vägnar, skiftar arv efter deras bror herr Sigge Jönsson, riddare. Samtliga tre utfärdares andelar uppräknas.

A tergo: "sskifftis breff epter myn brodir Sugghe". (Svarte Åke Jönssons ex.)

SDHK-nr: 28326, 1464 oktober 27 Vadstena:

*Bröderna Svarte Ture och Svarte Åke Jönssöner, riddare, samt Karl Knutsson, riddare, på sin hustrus, fru Birgitta Jönsdotters, deras systers vägnar, skiftar arv efter deras bror herr Sigge Jönsson, riddare, varvid Ture får uppräknade gods. B 16 fol. 349 nr 173 (se. **Svarte Ture Jönssons ex.**) RA 0202 (se utskrifter av B 16-texter, DK)v*

Avskrift gjord av Jan Carlsäter av arvskiftet 27/10 1464 efter avlidne Sigge Jönsson Svarte Skåning:

....."Item thassin aepte scrifne godhz kom pa mijn loth Thwre,

item i Waesmannaland Rörbo gordh oc eth torp räntar 4 fat jern, i Norby tre gordha ränta 3 fat järn, tre gordha i Östringa by ränta 3 fat järn, item Hönäs ränta 4 fat järn i Fläckebo sokn i Norbohaeradhe, twa gordhe i Solberghe i Skwltuna sokn, i Swdhermanna land tre gordha i Wenelsund, en gordh i Binklinge, i Farandeby en gordh, en brodhers loth i alafisket i Wrena ström wndantakaen quaernalanen som lagdh war til Wrena qwaern ligiandes i Wrena sokn, hälft Aghra i Bethna sokn min (Thwres) del, alt i Wpunda haeredhe, i Röna haeradhe en gordh i Waerlunda i Luthgwdha sokn i Waestragöthland i Wathzbo i Hesla sokn en gordh i Kios, abbethorp oc Lille Abbetorp, thaessa twa kommae migh (Twre) in for iii mark swaenska i thaen loth migh fathadis i Waesmannaland, fira gordha i Sclaenae sokn på Kallaen liggiandis, en gordh i Helghesten i Kinda haeradhe, en gordh i Bolem oc quarnen i Wedhemo sokn, i Kakind en gordh i Henena i Henena sokn....." (sedan kommer svågern Karl Knutssons del (bl.a. Högfors hytta!).

Rörbo med torp ?*Stomptebodha?* var ju frälse tillsammans med de andra, som nog var utgårdar, landbogarårdar under Rörbo och var också skattebefriade vad gäller markskatt, i alla fall de på norra sidan ända fram till reduktionen "*Alle på södre sidan wattelåppet no 26, 27 och 28 belägne hemman och tårp blefwo Anno 1681 af Landzhöffdingen högwählbohrne herr Mauritz Posse ifrån dess förre ähr undtere (?) Råå och Röörs Rättigheet inproberade och uthsluthne. Men de på närre sidan dätte wattelåpp approberade och bestådde*" Däremot måste alla som inte kunde förhandla = muta sej fria betala räntorna 10% på järnhanteringen oberoende om man var frälse eller inte. Den mängd då max. 8 bergsmän enl. privilegierna fick ha andelar i hyttan skulle teoretiskt vara 1,68 ton. Det gör en årsproduktion i hyttan nästan 17 ton. För att tillverka så mycket i en så liten masugn som ev. ugnsruienen troligen var, behövdes det nog ett stort och fullt dammsystem!

Det skulle vara intressant att se hur mycket man skattade några år senare när hJärnhyttan och Toftebeckens hammare ev. eldats upp? Åke kan ha haft insider info vid arvskiftet från Kristian, som han hade hoppat över till vid den tiden och kanske visste vad som skulle hända?

Och sen åkte dom för att fiska! SDHK-nr: 28327, 1464 oktober 28 Vadstena:

Riddaren Svarte Åke Jönsson i Åkerö om ålfiske i Vrena ström i Vrena sn, som han och hans syskon ärvt efter deras moder Ingeborg Nilsdotter etc. och syskonen Sigge och Bengta.

Det där med ålfiske var ju ingen ny tradition i slakten SDHK-nr: 9057, 1367 mars 21 By:

*Finvid Magnusson (stjärna), lagman över Västmanland och Dalarna, och Magnus Enbjörnsson (stolpe), häradshövding över Dalarna på Bo Jonssons vägnar, gör veterligt att alla delägare i ålfisket vid Horndal upplåtit på By ting sina andelar utom en liten lott, som Bote Clemetsson äger, till **Karl Ingebjörnsson (ekeblad)**. De upplät fisket på sådana villkor att ingen kan göra Karl förfång i fisket ("förfiske"). Utfärdarna samt kyrkoherde Peter be-seglar.*

Adelsvapen-Wiki: **Svarte Ture Jönsson** även kallad "Thure Swarte Jonsson" och "Thure Jonsson Swarte". Uppges 1477 vara 50-årig, ehuru han i brev nämnes före den 1477 som 60-årig betecknade brodern Åke. Förekommer tidigast 1440 och då utan riddartitel men hade sådan 1.2 1442, varför han torde ha dubbats vid konung Kristofers kröning 14.9 1441. Nämnes som riksråd från 1453 och såsom lagman i Västergötland från 1454 och ännu 1480. **Blev senast 1457 hövitsman på Axvall, där han 1462 efterträddes av sin bror Åke.** Levde ännu 10.2 1481 och dog 28.4 samma år samt begravdes i Vadstena. Gift senast 1455 med Birgitta Henriksdotter, som levde ännu 1500 och var dotter till riksrådet Henrik Snakenborg, vars hustrus namn ej är känt.

Och nu 1481 tog den grymmaste och elakaste av dom alla över. Han var både valsamordnare och torped åt Karl Knutsson och när det gick utför för Karl Knutsson var han med och avsatte honom. Sen var det dags att byta sida för att bistå Kristian att med energi, piska och utan morot driva in skatt åt Kristian.

Utdrag ur personregistret i Dick Harryssons bok KARL KNUTSSON EN BIOGRAFI: **ÅKE JÖNSSON (SVARTE SKÅNING)**, storman, okänd för sina hårda nypor som fogde, tidvis allierad med Karl Knutsson, d, 1494 eller 1495.

Utdrag ur texten sid. 195 (1450): *Till att representera den svenska sidan i Halmstad valde Karl Knutsson främst Erik Eriksson (Gyllenstierna)..... övriga värdsliga frälsemän i delegationen var Nils Jönsson (Oxenstierna), Johan Karlsson (färla), Laurens Snakenborg, Gustav Olofsson (Äldre Stenbocksätten), **Åke Jönsson (Svarte Skåning)** och Simon Körning.*

Utdrag ur texten sid 212. (1452): *Den 12 mars detta år, då kungen anlant söderifrån till Ringstadaholm föreskrev han att sju skattbönder eller landbor i det distrikt där **herr Åke Jönsson** uppbar skeppsskatt skulle utrusta "den åttonde" med "pandser", sköld, hjälm ("järnhatt"), armborst, "glaven" (svärd) eller spjut och pålyxa. Varje gård om åtta bönder eller landbor skulle dessutom lämna **åtta tolfter pilar.***

Wikipedia: **Tolft** är en räkneenhet för tolv enheter av samma slag, jfr dussin.

Tolft användes särskilt för bräder av olika slag, men också för hjulekrar och **pilar**; även för smiden som liar.

? Berättigad fråga: Hur många bönder hade 108 pilar i garderoben? Landbor, mästermän eller bergsmän kunde ha det i utmarkshyttan, smedjan, eller blästan. Eller var det så att bonde var detsamma som bergsmän? Och var det bönderna som var allmoge eller åbor?

Utdrag ur texten sid. 219 (1452?): *Den 27 februari sände han (Karl Knutsson) bud till var och en av allmoge gårderna i Ringstaholms län i Östergötland att för det utskrivna krigsfolkets behov leverera tre tomma tunnor, fyra spann siktat mjöl, sju spann rensat malt, ett pund smör, ett pund fläsk, två pund kokött och fårkött, ett pund fisk, ett pund ost, ett spann gryn och en mark penningar. Allt skulle överantvaras till **herr Åke Jönsson** så fort som möjligt.*

Och så fick Karl Knutson sparken och nu på Kristians sida:

Utdrag ur texten sid. 291 (1452): *Kristian I valdes till svensk kung den 23 juni, Stockholms slott överlämnades i hans händer en vecka senare..... I valet hade även riksföreståndaren Erik Axelsson deltagit samt herremännen Eskil Isaksson, **Åke Jönsson**, Kristiern Bengtsson och Olof Drake.*

Men hade han en uppgift med talang för, så gick han ”all in”. Utdrag ur texten sid. 338 (1459-1462): *Sveriges mest nitiske fogde. **Åke Jönsson på Axvall**, visade sig nu lika effektiv i sin nye herres tjänst som han förut varit i Karl Knutssons. Allmogen i två härader, laske och Gudhem, framförde högljudda klagomål över dennes framfart. Just **Åke Jönsson** hade uppenbarligen satt sig i sinnet att tvinga bönderna att efterleva reglerna i 1459 års plakat om vidmakthållandet av skattegodsen, det vill säga förbud mot hemmans sammanslagning, med mera. Dessutom pålade han allmogen allehanda extra pålagor även år 1462.*

Fast nu är det dags för come back och en liten belöning var nog behjälplig för att göra sidbyte: Utdrag ur texten sid. 332 (1463): *Men även för Karl Knutssons värdsliga tromän var läget i flera fall godtagbart. Gustav Karlsson (gumsehuvud), som längre än de flesta höll sitt slott (Kalmar) för kung Karls räkning, fick sedan han överlämnat detta till Kristian istället Stegeholm, och han upptogs i riksrådet. Där hamnade även Birger Trolle. Erengisle Nilsson fick Stegeborg, **den hatade bondeplågaren Åke Jönsson Axvall**. På Älvsborg hamnade till slut Erik Nipertz, troligen efter att under en kort period ha föregåtts av Gustav Olofsson (Äldre Stenbocksätten).*

Adelsvapen-Wiki: **Svarte Åke Jönsson**. Troligen identisk med den ”Swarte Akow” som 1438 tillsammans med svenskar inskrevs vid Leipzigs universitet. Uppträder i Sverige tidigast 1440. Blev riddare mellan 1446 och 19.1 1449, alltså tydligen vid **konung Karls** kröning i Uppsala 29.6 1448. Var riksråd åtminstone från 1450 och nämnes som hövitsman på Ringstadaholm 19.1 1451 och 1453. 1454 fick han förläningsbrev på Brandaborg, som förmodats vara identiskt med Karlsholm, där han var hövitsman 1457. Från mellan 1457 och 1459 var han hövitsman på Nyköping. Blev häradshövding i Rönö hd i Södermanland mellan 1455 och 26.1 1458, vilket han var ännu 3.6 1462, och lagman i Södermanland 1457 eller 1458, vilket han var ännu 23.11 1494. Dog mellan 23.11 1494 och 15.8 1495 samt begravdes i Krokeks kloster. Gav 18.1 1445 morgongåva till Mechtild Clausdotter, som levde

ännu 4.5 1460 och var dotter till Claus Plata i äktenskap med Cecilia Nilsson, vars släkt i vapnet förde kluven sköld med vänstra fältet schackrutat. 24.10 1468 gav Svarte Åke Jönsson morgongåva till Birgitta.

Två av Sveriges viktigaste krigshändelser i Sveriges tidiga historia: Pukefejden 1437 och slaget vid Haraker 17 april 1464 skedde på nästan samma plats vid Hällaberget ca. 8 km härifrån (Rörbo 1:41). Både Pukestenen och Rövargrottan ligger i riktning häråt, där hJärnhyttan och Månsboborgen låg under Rörbo Sätessgårds härskare, släkten Svarte Skåning Jönsson med först via Åkerö Svarte Jön och sedan hans söner bröderna Sigge, Ture och Åke i nämnd ordning.

Det första slaget var väl en intern strid som slutade oavgjord, men avgjordes efter förlängning på straff dvs. halshuggning. I det fallet är det svårare att veta på vilken sida Rörbos härskare sympatiserade med.

För att fly till Harakers kyrka blev det en ganska lång omväg att gömma sej dels bakom Pukestenen, och dels i Rövargrottan där omvägen blev lite kortare, men ändock en omväg. Däremot ligger Pukestenen i ”raka vägen” och Rövargrottan en mindre omväg för att i nordväst söka skydd hos danskvänliga maktmänniskor på Rörbo sätessgård. Flyktvägen gick norrut på östra sidan av Hällsjön via Juskebo enl. Jan Carlsäter: ”*Intressant är ju också att det närbelägna Juskebo (i Harakers socken) på medeltiden skrevs “Jutska bodum”. (Jute = dansk!)*” fortsatte över bron vid Hällsjö gård, som tidigare troligen ägts av Karl Ingebjörnsson och en tid av hans änka Kristina Magnusdotter. Flyktvägen fortsatte troligen via norra änden av Månsboberget med fornborg. Vid den sydvästra sida av berget, ungefär där vattenlinjen gick för 1000 år sen enl. SGU:s strandlinjekarta finns något som liknar en skyttegrav i två nivåer, den nedre så djup att man kunde stå i skydd och skjuta. En utmärkt plats för bakhåll! En sten överst i frontsidan i nedre delen har RW-daterats till 1437. Övre radens dateringar är 1682 och 1791. Här handlar det nog om Västmanlands Regemente, bildat slutet av 1600-tal vid Salbohed som återanvänt för att leka krig. Så sent som på 1960-talet användes ”skyttegraven” vid fältskyttetävling. Kanske pågick det en del skärmytslingar längs flyktvägen, både 1437 och 1464.

Utdrag ur skriften *Minnen från Medeltiden*: ”*Äfvenså berättas, att man vid borgen hittat kanonkulor av gjutet tackjärn*”.

Fel lag vann och kanske tänkte på både Rörbo och hJärnhyttan som hämnd eller att slutligen förgöra fienden. Och hände det inte 1437 så är det ändå sannolikare att det hände 1464! Svarte Åke Jönsson dog 1494 eller 1495 och då var eran Svarte Skåning slut på Rörbo.

Och så händer det igen ingifte! Jan Carlsäters bok: Några anteckningar om Wefde och Gus-sjö byar innan laga skiftet samt godscomplexet Rörbo-Axholm de senaste 700 åren: *Dottern Öllegaard Turesdotter g. m. Peder Magnusson Brage*.

Wikipedia: *Peder Magnusson Brahe (kallade sig själv Bragde), omtalad första gången 1482 och död mellan 1505 och 1508, var en svensk riddare och riksråd samt under 1480-talet häradshövding i Oppunda härad. Han var son till Magnus Laurentsson och Johanna Torkilds-*

dotter Brahe och föddes i danska Halland. Peder antog moderns ättenamn men däremot sin fars vapen, och blev stamfader för den svenska grenen av Braheätten. Han gifte sig 1481 med Öllegård Turesdotter (Svarte Skåning).

Så då dök det upp ett problem. Det fanns ingen kung vid den tiden att fraternisera med. Vad gör man? Kanske duger en Riksföreståndare?

Rörbo ärvdes vid Peder Magnusson Bragdes död senast 1508 av sonen Joakim Brahe. Han träffade Kung Kristian II, vilket gjorde både honom och hans tid som Rörbos ägare väldigt kort.

Wikipedia: **Joakim Brahe**, död 1520 på Stortorget, Stockholm, väpnare, riksråd, son till Peder Magnusson Brahe och Öllegård Turesdotter. Joakim Brahe ägde gården Tärnö vid sjön Långhalsen (hoppsan) i Vrena socken, Nyköping.

Joakim Brahe sympatiserade med Sturarna mot den danske kungen, men han fick betala ett högt pris för sitt politiska engagemang och avrättades av Krtistian II i Stockholms blodbad 1520, på grund av sin lojalitet med Sturepartiet. Gift 1516 med Gustav Vasas syster, Margareta Eriksdotter(Vasa). Riksföreståndaren Sten Sture den yngre höll deras bröllop 1516 på Stockholms slott.

Sen kom Per Brahe, eller rättare sagt han ärvde, men syntes nog aldrig till här i trakten. Per Brahe ärver Rörbo samma år som han föds och pappa Joakims liv kortas av kan man väl säga. Enligt Svenskt Biografiskt Lexikon växer Per upp utomlands i Reval och Tyskland och kom tillbaka på inbjudan av Gustav Vasa som 18-åring och sen hade han ju fullt upp med andra saker.

Och när man inte vet så frågar man nån som vet. Jan Carlsäter: *Rörbo sätesgård var med all sannolikhet obefintlig under 1500-talet (nedbränt 1464??). Det enda jag vet är att fogden ("Per Brahes fogde") bodde i Hönäs. Och det kan ju ha fungerat på detta vis, ungefär som Axholm slott under sin dekadans kring sekelskiftet 1700 sköttes av fogden vid den då nybyggda Svanå herrgården? Det var väl först när Per Brahes (d.ä.) son Magnus ärvt Rörbokomplexet efter faderns död 1590 som det började hända saker – på Axholmen!*

Per Brahe hade fullt upp efter att först ha lånat ut pengar till Gustav Vasa så han kunde betala sina tyska knektar. Han fixade ut ur släkten en sista bonusfru åt Gustav. Han styrde och ställde med fririer åt Erik XIV i England och Skottland. Man kan ju inte lyckas med allt! Han regerade Sverige när Gustav var i Finland och krigade och när Erik hade sina dåliga dagar. Han medlade i brödrastriderna. Han ryckte in och hjälpte Sigismund att regera när han var för liten. Och när Johan ville regera gav han åter Sigismund en hjälpande hand nu till Polen. De flesta uppgifter ovan fritt hämtade från Herman Lindqvists bok ERIK XIV.

Tillbaka till tiden när Gustav fick låna pengar. Eftersom Gustav hade lite svårt att betala tillbaka fick Per Brahe uppbära räntorna i Haraker, Fläckebo och Färnebo socknar.

Så ytterligare en historia som också kan hänföras till kopplingarna mellan Rörbo och Salberget. När det var svält bland gruvarbetarna på Salberget ville Gustav Vasa ha hjälp med

förnödenheter av prästerskapet och biskoparna som hade stora ägarandelar i både gruvor och hyttor på Salberget. Men se det blev nej då det fanns betydligt roligare och bättre sätt att sätta sprätt på tiondet. Då vände sej Gustav till Per Brahe som lät räntorna i Haraker, Fläckebo och Färnebo under svältåret gå till hungrande gruvarbetare.

Nån gång under Per Brahes tid, eller kanske tidigare urskiljes under Rörbo mindre enheter som blev då mera hanterbara i alla bytes och fastighetsaffärer. Norrby styckades bort redan före 1446 enl. SDHK-nr: 24912.

I Älvsborgs lösen 1571 under Per Brahe som ägare av Rörbo finns:

<i>Matts Tomoson i Rörbo</i>	-----pengar 13 mark 5 öre
<i>Anders ibid.</i>	-----pengar 14 mark 1 öre
<i>Matts Skomare i nörbj</i>	-----pengar 10 mark 7 öre
<i>Lars Larsson ibid</i>	-----pengar 12 mark 2 öre
<i>oloff Larsson i Stunteboda</i>	-----pengar 3 mark 3 ½ öre
<i>Johan Knape ibiden törp</i>	-----pengar 3 mark ½ öre
<i>Jöns Person i östringeby</i>	-----sölff 3 lod ---- pengar ---- 2 mark 5 öre
<i>oloff erson ibid</i>	-----pengar 5 mark 5 ½ öre
<i>anders Erson ibid</i>	-----pengar 8 mark 3 öre
<i>oloff hanson i hönäs</i>	-----sölff 14 lod ---- pengar ---- 4 mark 5 öre
<i>per olsson ibid fördelskar</i>	-----sölff 4 lod 3 qv---- pengar ---- 5 mark 1 öre

Rörbo ärvdes 1590 av Magnus Brahe som byggde Axholm slott och då flyttas makten för gott bort från Rörbo. Och inte så långt senare bort från Axholm också, både vad gäller Magnus Brahe och Axholm.

Sedan Siguldsqvarn (Svanå) under frälsehemmanet Almunda via Jakob De la Gardie som ju hade en del ihop med Gustav II Adolf innan det **Ebbade** ut! Brahe, Pontus De la Gardie Ebba von Könichmarck osv.

Rörbos maktmänniskor levde i symbios i obruten följd med kungamakten i nästan 300 år från Magnus Eriksson till Gustav II Adolf!

Vilken annan liten ”håla” mitt ut i ingenting (innan man planterade granar på alltihopa) kan jämföra sej med det?

En blygsam och förmäten tanke: Tänk vad några slaggbitar och 12 dammar kunde ändra Sveriges historia! De andra 4 dammarna ändrade bara vattenflödet till Stuntbo såg- och mjölkqvarn samt ev. Svanå Bruk.

Den sjuttonde dammen ändrade ingenting för den fanns inte!

Sen kan man ju undra om en vattendriven hytta räcker för att skapa den makt och rikedom som beskrivits ovan? Vem har pusselbitarna som fattas?

Gustav Vasa ägde Ramnäs Bruk ca. 8 km. från hJärnhyttan. Ramnäs Bruk ingick i hans sista hustru Katarina Stenbock Livgeding (änkepension) 1560. Hon byggde Ramnäs första hammare Kungshammaren 1590 ca. 40 år innan Brahe och De la Gardie byggde sin första i Sigulskvarn (Svanå). Man kan säga att vi hade gott om ”Järnlady:s här i omgivningarna.

Hade Gustav Vasa vägarna förbi och tyckte att hJärnhyttan låg för nära Salberget och såg till att det tog slut: Richard Meurman ”Medeltida Salasilver”:

*Gustav Vasas bergsordning från 1530-talet eller del av den på 4 sidor. Som punkt nr. 2 omtalas Salberget och det säges följande: ”Ithem inge salebergz hyttor skulle för byggning göra gamle järnhyttor i nagen siö” Vad betyder då denna mening? Innebörden är ganska dunkel men bör nog förstås på följande sätt: **Gustav Vasa förbjuder bergsmännen vid Salberget att göra om gamla järnhyttor till silverhyttor.** Det anmärkningsvärda i sammanhanget är att det talas om **”gamla järnhyttor”**. Det har i tidigare forskning inte omtalats att det skulle ha funnits någon järnframställning i större skala i Salatrakten före 1800-talet. Begreppet hytta anger ju, som (Hyenstrand 1977 s. 69). Vad som är av intresse är uttrycket ”gamla”, vilket måste avse en verksamhet som ligger längre bakåt i tiden. Eftersom bergsmännen vill göra om dessa järnhyttor till silverhyttor, verkar detta innebära att det bör röra sej om ödehyttor. **Här fanns ju hJärnhyttan om vars ÖDE vi inte vet. Men ÖDE blev den.***

Det här har jag inte gjort själv (stackars er som varit med, men jag tar hela ansvaret för det här) och de som inte nämnts tidigare är Stenåke Petterson och Jan Carlsäter med gediget historie-, geologiskt-, och inte minst arkeologiskt kunnande. Jan som dessutom genom släkt- och annan forskning sedan minst 40 år tillbaka är bekant med varenda torp på trakten och dessutom vetat vem som bott där varenda dag sedan början på 1600-talet, och själv har jag hittat ganska bra i skogen och även ett och annat i och på marken. Och Richard Meurman som givit oss energi och dessutom har tagit oss tillbaka i tiden så många år att vi hamnat i en tid då kanske inte Gamla Lapphyttan var påtänkt än.

Stort tack till Christina Sirtoft Breitholtz som mycket tålmodigt har hjälpt mej gräva fram dokumenten i Svanåarkivet, för att inte tala om alla ut- och ihoprullade kartor i repris på repris. Också stort tack till Lars Erik Ekeberg Harakers Hembygdsförening som vågade låna ut Fritz Anderssons originalböcker om Svanå Bruk och inte minst för alla berättelser och skrönor.

De flesta referenser finns i ”hJärnsmältans osannolika historia” som är skriven i en ”tidsaxel” för att kunna se när olika saker hände i förhållande till dels varandra och dels andra händelser i samma tidsskede. Alla händelser är kanske inte helt historiskt eller arkeologiskt bekräftade men ibland kanske man får göra tråkig historia lite roligare.

Jag har kanske glömt, lagt till, eller upprepat mej några gånger och för det lider jag med Er som läste det här. Men ni skulle lida ännu mer om ni inte fick reda på vad jag glömt!

ROLF ERIKSSON

Björkbacken fd. Stuntbo o Månsbo Hage eller Clemsbodhum (Benning) eller Rörb(r)ohyttan hJärnhyttan. Vem vet? Tillsvidare kallar jag den hJärnhyttan. Tills vi vet säkert att det var frälsehammaren och hyttan **Toftebecken**. Fast det var det nog, eller?

